

Promotor Prof. dr. Anne-Laure Van Bruaene
Vakgroep Geschiedenis

Decaan Prof. dr. Gita Deneckere
Rector Prof. dr. Rik Van De Walle

Afbeelding kaftomslag: Panoramisch plan van Gent 1534
© Lukas - Art in Flanders VZW, foto Hugo Maertens

Multimedia in de stad

Interacties tussen het geschreven, gedrukte en
gesproken woord in de Gentse publieke sfeer
(1550-1585)

Louise Vermeersch

Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad van Doctor in de Geschiedenis
2018

Dankwoord

Een doctoraat schrijven doe je nooit alleen. Ik wil iedereen bedanken die op één of andere manier heeft bijgedragen aan dit project.

Zonder promotor komt er geen proefschrift. Mijn dank gaat allereerst uit naar Anne-Laure Van Bruaene. Dank om mij dit onderzoeksproject toe te vertrouwen en mij gedurende vijf jaar bij te staan met raad en daad. Graag wil ik eveneens de leden uit de doctoraatsbegeleidingscommissie, Samuel Mareel en Koenraad Jonckheere, bedanken voor hun advies. Ook het personeel van het stadsarchief en de leeszaal van de universiteitsbibliotheek verdienen een extra vermelding. Met veel zorg en geduld legden ze talloze archiefdozen, zware manuscripten of fragiele pamfletjes klaar.

De vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent zorgde voor een warme omkadering. Gezellige lunchgesprekken, geanimeerde vakgroepfeesten en sympathieke bureaugenoten maakten van de afgelopen vijf jaar een zeer aangename periode. Het is een enorm privilege om te kunnen werken in een context waarin iedereen dezelfde passie deelt. In het bijzonder wil ik ook collega's Ruben Suykerbuyk en Michiel Van Dam bedanken voor de fijne samenwerkingen tijdens onze onderwijsopdrachten.

Gelukkig bestonden de afgelopen jaren niet enkel uit historisch onderzoek. *Mens sana in corpore sano*. Historisch archiefonderzoek is niet altijd de meest ergonomische activiteit. Dankzij de danslessen van Teuta Dibrani voorkwam ik wellicht heel wat rugklachten. Belangrijker nog was de mentale steun vanuit de dansgroep die mijn hoofd telkens kon vrijmaken voor nieuwe inzichten. In het bijzonder dank aan mijn danspartners Julia Cohendy en Elise Acke.

Mijn ouders, vrienden en familie verdienen tenslotte een extra vermelding. Vooral mijn huisgenoten maakten dit onderzoek mee vanop de eerste rij. Dank aan Laura Deruytter, Miriam Vervliet, Sjuuls Oonk, Astrid Vermeersch en Kaat Teerlinck voor het warme Gentse nest waarin ik de batterijen kon opladen. Ook de vrolijke vrienden uit Brugge zorgden voor de nodige afleiding. Mijn laatste woorden van dank gaan naar Benoit Vanneste, om er altijd te zijn, merci!

Gent, Oktober 2018

Lijst Gebruikte Afkortingen

BT	Elly Cockx-Indestege, Geneviève Glorieux, en Bart Op de Beeck. <i>Belgica Typographica 1541-1600: Catalogus Librorum Impressorum Ab Anno MDXLI Ad Annum MDC In Regionibus Quae Nunc Regni Belgarum Partes Sunt</i> (Nieuwkoop: De Graaf, 1968).
Hs 159	Gillis Coppens. <i>Kroniek van Gent 1566-1593</i> (Universiteitsbibliotheek Gent, <i>Handschriften</i> , Hs 159).
MVV	Marcus van Vaernewijck, <i>Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568</i> , ed. Ferdinand Vander Haeghen, 5 vol. (Gent: C. Annoot-Braeckman, 1872-1881).
NL62	<i>Een nieu Lieden Boeck van alle nieuwe ghedichte liedekens, die noyt in druck en zijn gheweest, ghemaect wt den Ouden ende Nieuwen Testamente [...]</i> nieuw in druck ghebracht [...], ([Groessen]: [Nicolaes Biestkens], 1562).
ODH	<i>Dit boec wort genoem[t]: Het offer des Heeren, om het inhoud van sommige opgeofferde kinderen Gods [...]</i> (s.l.: s.n., 1578).
ODH 89-92	<i>Dit boec wort genoemt: Het Offer des Heeren [...]</i> Hier is noch by gevoecht van sommige vrienden opgeoffert, so tot Antwerpen, als te Gent ende tot Yperen tsedert den iare 1579 tot den iare 1592. die noyt in druc en zijn geweest ([Amsterdam]: [Jean Evertsz. Cloppenburg], 1589-1592).
ODH1599	<i>Dit Boeck wort genaemt: Het Offer des Heere[n], Om het inhoud van sommige opgeofferde kinderen Gods, de welcke doort gebrocht hebben, wt den goeden schat haers herten [...]</i> Item, noch so is hier by gedaen een <i>Liedtboecxken [...]</i> (Harlingen: Pieter Sebastiaenszoon, 1599).
ODHLied	<i>Een lietboecxken tracterende vanden Offer des Heeren, Int welcke oude ende nieuwe Liedkenes uut verscheyden copien vergadert zijn, om by het offerboeck gevoecht te worden[...]</i> (s.l.: s.n., 1578).
RAG	Rijksarchief Gent.

SAG	Stadsarchief Gent.
SNSL	<i>Sommighe nieuwe Schriftuerlijcke Liedekens, ghemaect uyt den ouden ende nieuwen Testamente, nu onlancx ter eeren Gods, ende tot stichtinghe des eenvuldighen Sanghers by malcanderen vergadert ende uytghegheuen</i> (Haarlem: Gillis Rooman, 1593).
UBG	Universiteitsbibliotheek Gent.
USTC	Universal Short Title Catalogue, www.ustc.ac.uk .
van Campene (BL)	Philips De Kempenare. <i>Vlaemsche kronijk, of dagregister van al het gene gedenkwaardig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert 15 july 1566 tot 15 juny 1585</i> , uitgegeven door Philips Marie Blommaert (Gent: Hebbelynck, 1839).
van Campene (DP)	Philips en Cornelis van Campene. <i>Dagboek van Cornelis en Philip van Campene : behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot den 5en april 1571</i> , uitgegeven door Frans De Potter (Gent: Annoot-Braekman, 1870).
VdVivere	Jan van den Vivere. <i>Chronijcke van Ghendt</i> , uitgegeven door Frans De Potter (Gent: Leliaert, 1885).
VL59	<i>Veelderhande Liedekens ghemaect uut den Ouden ende Nieuwen Testamente die voortijts in druck zijn uutghegaen elck op sijn letter van A,B,C, gestelt.</i> ([Franeker]: [Jan Hendricksz.], [1559]).
VL69	<i>Veelderhande Liedekens, ghemaect uut den Ouden ende Nieuwen Testamente, uutgelesen ende vergadert uut verscheyden copien, Oock zijn hier by gevoecht veel nieuwe Liedekens, van verscheyden Historien des ouden Testaments, met veel andere, die noyt in druc en zijn geweest, ende zijn in ordeninge vanden A.B.C. gestelt.</i> ([Franeker]: s.n., 1569).
VSL52/54	<i>Veelderhande schriftuerlijcke Liedekens ghemaeeckt uut den ouden ende nieuwen testamente, nu nyeus anderwerf gecorrigeert ende verbetert ende vermeerdert met meer ander godlijcke Liedekens, die noyt In Printe en zijn gheweest, ende zijn op den A, B, C, by den anderen ghevoecht</i> ([Antwerpen]: [Frans Fraet], [1552-1554]).

Lijst van Tabellen

Tabel 1	Samenvatting concepten uit <i>Intermediality Studies</i>	16
Tabel 2	Drukwerk van en over Gentse martelaren.....	35
Tabel 3	Overzicht verschillende edities van het pamflet over de aanslag op Oranje in 1582.....	93

Lijst van Afbeeldingen

Figuur 1:	<i>Het Offer des Heeren</i> , f. 54r.	66
Figuur 2:	Timmerman, <i>Een corte bekentnisse ende grondige aenwijsinge wt der H. Schrift [...]</i> , f. 13r (tekst nr. 28).	66
Figuur 3	Soetken Van den Houte en Anneke Van Rotterdam, <i>Een testament, ghemaect by Soutken van den Houte, [...]</i> , B IIIv. (Tekst nr. 15).	73
Figuur 4	De Tollenaer, <i>Sommige brieven ofte belijdingen/geschreven van Joos de Tollenaer[...]</i> , n.g. (Tekst nr. 17)	73
Figuur 5	<i>Om dies wille dat niet ieghenstaende, den goeden ordinantien binnen deser stede uutgheleyt, [...]</i> (Gent: Ghileyn Manilius, 1570)	74
Figuur 6	<i>Het Offer des Heeren</i> , f. 45v.	75
Figuur 7	<i>Het Offer des Heeren</i> , f. 49r.	76
Figuur 8	Hogenberg Frans, “Aanslag door Juan de Jauregui op Willem van Oranje, 1582” (Amsterdam, Rijksmuseum)	89
Figuur 9	<i>Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden prince van Oraengien [...]</i> (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582), f. D 3v.	100
Figuur 10	<i>Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden prince van Oraengien [...]</i> (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582), f. E 3r.	102
Figuur 11	Brief Añastro in De Villier, <i>Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden deurluchtigen prince mijnene heere van prince van Oraengien, Cr.</i>	103
Figuur 12	Fragment uit bekentenis De Venero in De Villiers, <i>Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden deurluchtigen prince mijnen heere ven prince van Oraengien, C1r.</i>	103
Figuur 13	<i>Copie des briefs van zyner Excie aen alle gheunierde provincien ghezonden daer by verzoukende eenen generalen valt ende biddagh op den neghensten der maend augusti 1581 ghedhoudent hebbende</i> (Gent: Jan vanden Steene, 1581).	113
Figuur 14	<i>Een waerachtighe nieuwe tijdinghe gheschiet in die stadt van Gheerstberge, hoe daer een Assynaer is verbrant tot asschen genaemt Anthoni Haeck Crucke alsoo hy eenen valschen eet ghezworen hadde</i> (Antwerpen: Pauwel Stroobant, [1600]).	146
Figuur 15	Register van alimentatiën geconsenteert aan de gheestelijken personen, 1579 (SAG, Reeks 94bis, nr. 12, f. 6v.)	149

Figuur 16	Eed van de tresorier (SAG, Reeks 148, nr. 1, f. 28r.)	153
Figuur 17	Aanpassingen eed deken van de weverij, 11.11.1577 (SAG, Reeks 107, nr. 3, f. 41r (oude foliëring)/160 (potlood foliëring))	156
Figuur 18	<i>Cort en Claer Bewijs [...]</i> (Leuven: Peter Zangre, 1582).....	157
Figuur 19	<i>Politicq onderwijs [...]</i> (Mechelen: Jacob Heyndrix, 1582).....	158
Figuur 20	Copie Vanden Eedt ([Antwerpen]: [Christophel Plantijn], 1584).....	159
Figuur 21	Copie: den eedt gedaen tot Ghendt den VII julii 1579, 7.7.1579 (Prentenkabinet Museum Plantijn-Moretus, Antwerpen, Preciosa, Handschrift in verzamelband R 16/27, nr. 38).	160

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Inleiding	1
1.1	Probleemstelling	1
1.2	Historiografie	4
1.2.1	Een stedelijke publieke sfeer?	4
1.2.2	Drukpers als <i>An agent of change</i> ?	7
1.2.3	Intermedialiteit?	10
1.3	Bronnen en methode	13
1.3.1	Begrippen uit <i>Intermediality Studies</i>	13
1.3.2	Casestudy's	17
1.3.3	Bronnen	18
Hoofdstuk 2	Intermediaal drukwerk: de circulatie van doopsgezinde martelaarsverhalen	27
2.1	Inleiding	27
2.1.1	Mennonieten, martelaars en media	27
2.1.2	Doopsgezinden te Gent: context en bronnen	30
2.2	De martelaars	44
2.2.1	Tekstuele media: brieven, pamfletten en liederen	46
2.2.2	Performatieve media : <i>The theatre of justice</i> en de martelaarsliederen	54
2.2.3	Intermedialiteit als residu	63
2.3	De drukkers en lezers	64
2.3.1	Transpositie van media	64
2.3.2	Intermedial references	69
2.3.3	Receptie hybride drukwerk in een stedelijke context	77
2.4	Conclusie	84
Hoofdstuk 3	Media-events: de mislukte aanslag op Willem van Oranje	87
3.1	Inleiding	87
3.1.1	Tegenstrijdige berichten	87
3.1.2	Media-events en intermedialiteit	90
3.1.3	Bronnen	92
3.2	Authenticiteit en de rol van intermediale referenties	94
3.2.1	Ooggetuigen en performances	95

3.2.2	Authentieke handschriften.....	97
3.2.3	Processtukken en brieven in drukwerk	98
3.3	Media clusters	104
3.3.1	Stedelijke aankondigingen.....	106
3.3.2	Biddagen	110
3.3.3	Brieven	116
3.4	De publieke ruimte als echokamer.....	120
3.4.1	<i>Elck zegghet den anderen voorts</i> : actie en reactie in de publieke ruimte ...	121
3.4.2	Hardnekkige geruchten.....	124
3.5	Conclusie	127
Hoofdstuk 4	Eedceremonies en intermedialiteit in de stedelijke context	129
4.1	Inleiding	129
4.1.1	Eden als media-event.....	129
4.1.2	Eden tijdens de Nederlandse Opstand.....	130
4.2	Eden en intermedialiteit.....	133
4.2.1	Onderhandelingen vóór de ceremonie	134
4.2.2	Een intermediaal ritueel.....	137
4.2.3	Debat over eden	143
4.2.4	Eden op papier	151
4.3	Eden als lokaal communicatiemiddel	162
4.3.1	Top-down analyse: juridische procedure vs. politieke campagne.....	163
4.3.2	Bottom up: forum voor contestatie en reconciliatie.....	168
4.4	Conclusie	169
Hoofdstuk 5	Algemeen besluit.....	173
Hoofdstuk 6	Bibliografie	179
6.1	Bronnen.....	179
6.1.1	Onuitgegeven bronnen	179
6.1.2	Uitgegeven bronnen	180
6.1.3	Gedrukte bronnen	181
6.1.4	Databanken en websites	184
6.2	Literatuur	185

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Probleemstelling

In 1568 rolde een herdruk van het beruchte ‘bloedplakkaat’ van de Gentse drukpersen.¹ Met dit edict voerde Karel V in 1550 strenge maatregelen in om de opmars van de Reformatie in de Nederlanden te stoppen. Achttien jaar later, na het uitbreken van de Beeldenstorm in 1566 en met de Nederlanden op de rand van een burgeroorlog, bleven deze maatregelen cruciaal. De verordening was vooral gericht op de mechanismen die de bevolking in contact zouden kunnen brengen met het ketterse gedachtegoed. Naast het drukken van *boecken, refereynen, baladen, liedekins, epistelen, prognosticatie en almanacken* waren ook de volgende handelingen strafbaar: *schryven, uitschryven, copieren, noch zijn wetens onder hem hebben, ontfanghen, draghen, bewaren, receleren, verzwygghen, nocht onder hem houden, vercoopen, coopen, gheven, distribueren, saeyen oft laten vallen, in kercken, straten, oft andere plaetsen*. Daarnaast was het ook verboden om afbeeldingen te produceren, bij te hebben of te verkopen en om beelden te breken. Het edict verbood ook alle mogelijke vormen van mondelinge communicatie met betrekking tot de protestantse leer: *onbehoorlicke vergaderingen* waren verboden, alsook te *preken, defenderen, segghen ende sustineeren, int openbare of int secreete*. De interactie tussen drukwerk en die mondelinge, performatieve of schriftelijke media was met andere woorden even schadelijk, zo niet schadelijker, dan de drukwerken zelf. Terwijl het overgeleverde dissidente drukwerk al uitvoerig werd bestudeerd herinnert bovenstaande ordonnantie ons aan het belang van meer vluchtige communicatiemiddelen en de interacties tussen verschillende media.

¹ *Ratificatie ende confirmatie, sConijncx [...] vande ordinantie ende edict des Keysers Caroli die V. vernieuwt in Augusto, anno M.CCCC.Lvj. om te extirperen [...] die secten ende erreuren [...] Metten cataloghe vanden ghereprobeerden ende verboden boecken [...] By aduyse van den rector ende die van der Vniuersiteyt van Loeuen (Gent: Jan van den Steene (gedrukt door Ghileyn Manilius), 1568).*

In voorliggende studie staan precies deze interacties tussen het geschreven, gedrukte en gesproken woord centraal. In plaats van individuele media te onderzoeken schuift dit onderzoek intermedialiteit naar voren als een actieve factor en strategie in vroegmoderne communicatie.

Het begrip multimedia of intermedialiteit dekt heel wat ladingen en overkoepelt zeer uiteenlopende onderzoeksobjecten. Terwijl niemand het multimediale karakter van vroegmoderne communicatie zal ontkennen werd intermedialiteit *an sich* zelden geproblematiseerd in het historische onderzoek. Hierdoor fungeren termen zoals intermedialiteit en multimedia vooral als containerbegrippen. Deze studie wil daarom in eerste instantie een methodologische bijdrage leveren. Welke types intermedialiteit vinden historici vandaag in de geschreven en gedrukte bronnen? En hoe kunnen we die hybride kenmerken koppelen aan het stedelijke informatienetwerk? Zijn het sporen van efemere communicatiemiddelen, is het een retorische strategie of zeggen deze elementen iets over de multimediale context waarin tekstuele bronnen functioneerden?

De ontwikkeling van een theoretisch kader is uiteraard geen doel op zich maar een middel om vroegmoderne communicatieprocessen beter te begrijpen. Voorliggende studie werpt in tweede instantie een nieuw licht op het verouderde drukpersparadigma. De opkomst van de drukpers impliceerde voor veel onderzoekers namelijk een breuk tussen een middeleeuws en vroegmodern communicatiesysteem. Terwijl recent onderzoek wel degelijk wees op de blijvende relevantie van lokale en mondelinge communicatiemiddelen worden deze media vooral naast en in competitie met de drukpers geanalyseerd. De link tussen de overgeleverde bronnen en de stedelijke publieke sfeer is echter cruciaal om de opkomst van dissidente stromingen zoals de Reformatie of de Nederlandse Opstand te begrijpen. In welke mate kozen zestiende-eeuwse opiniemakers dan bewust voor een intermediale communicatiestrategie? De finaliteit van dit onderzoek is met andere woorden tweeledig. Naast de vorm willen we ook de functie en het gebruik van intermedialiteit in de vroegmoderne stedelijke context reconstrueren.

De broeierige publieke sfeer van het zestiende-eeuwse Gent vormt hiervoor het ideale laboratorium. Hoewel de Gentse geschiedenis doorspekt is met politieke revoltes kozen we in deze studie specifiek voor de tweede helft van de zestiende eeuw.² Deze periodisering staat ons toe om in te haken op historiografische debatten over de impact van de drukpers, studies die vooral handelen over de opkomst van de Reformatie en de Nederlandse Opstand. Zowel de religieuze als politieke dissidente ideeën kregen in Gent snel veel bijval. Dat leidde onder meer tot enkele dramatische episodes zoals de hagenpreken, de Beeldenstorm (1566), de executies van kettens en uiteindelijk de

² Over de relatie tussen de Nederlandse opstand en de Gentse opstandige traditie zie Marc Boone, "The Dutch Revolt and the medieval tradition of urban dissent," *Journal of Early Modern History* 11, nr. 4/5 (2007): 351-375, 353.

oprichting van een Calvinistische Republiek (1577-1584).³ Deze turbulente context genereerde een geanimeerd publiek debat, wat de communicatiestrategieën van de verschillende partijen meer zichtbaar maakt voor de historicus.

Naast de interessante politieke context biedt het Gentse medialandschap ook een zeer diverse kijk op vroegmoderne communicatie. Enerzijds produceerden de Gentse drukkers overheidspublicaties, devotionele literatuur en politieke pamfletten. Dat drukwerk werd vanaf de negentiende eeuw door de Gentse universiteitsbibliothecaris Ferdinand Vander Haeghen massaal aangekocht voor de collectie van de Gentse universiteitsbibliotheek.⁴ Anderzijds bestond er een rijke literaire cultuur in Gent. Tijdgenoten registreerden de uitzonderlijke gebeurtenissen in kronieken en hadden daarbij opvallend veel aandacht voor de manier waarop informatie circuleerde binnen Gent.⁵ Voor het midden van de zestiende eeuw biedt de veel geciteerde kroniek van Marcus van Vaernewijck natuurlijk een schat aan informatie. Wat betreft de latere periode is vooral het onuitgegeven manuscript van Gillis Coppens een dankbare aanvulling op het overgeleverde drukwerk. Daarnaast droegen de vele rederijderskamers bij tot een bloeiende literaire scene. Rederijkersteksten waren vaak kritisch voor de gezaghebbers en werden daarom ook gecensureerd. Persoonlijke compilaties van dergelijke politieke ballades en spotliederen illustreren dan weer de populariteit van deze teksten.⁶ Naast de vele geschreven en gedrukte bronnen kreeg ook de ceremoniële communicatie in de stad veel historiografische aandacht.⁷

³ Johan Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Brussel: Paleis der Academiën, 1975). Johan Decavele en Dirk Coigneau, eds., *Het eind van een rebelse droom: opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)* (Gent: Stadsbestuur, 1984). Johan Dambruyn, *Corporatieve middengroepen : aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent: Academia press, 2002). Gedetailleerde studies over de Calvinistische Republiek zijn schaars. Vooral André Despretz ondernam een uitgebreid bronnenonderzoek: André Despretz, "De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nr. 17 (1963): 119-229. Desondanks kreeg de Republiek ook in meer recente overzichten een plaats: Anne-Laure Van Bruaene, "De calvinistische Republiek in Gent (1577-1584): een stedelijke samenleving onder hoogspanning," in *Protestantisme. Aspecten van de Reformatie tussen Humanisme en Verlichting*, ed. Danny Praet (Gent: Academia Press, 2014): 37-58.

⁴ Ferdinand Vander Haeghen, *Bibliographie Gantoise : recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand: 1483-1850* (Gent: Vander Haeghen, 1858).

⁵ De universiteitsbibliotheek Gent (verder UBG) beschikt over een indrukwekkende collectie memorieboeken. Jozef Scheerder, "De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de universiteitsbibliotheek te Gent," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 30(1976): 15-59. Anne-Laure Van Bruaene, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*, Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, vol. 22 (Gent: Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, 1998).

⁶ Anne-Laure Van Bruaene, "Printing plays : the publication of the Ghent plays of 1539 and the reaction of the authorities," *Dutch Crossing-journal of Low Countries Studies* 24, nr. 2 (2000): 265-284. Anne-Laure Van Bruaene, "The adieu and willecomme for Jan van Hembyze, or: the battle between script and print in calvinist Ghent," *Archiv fur Reformationsgeschichte-Archive for Reformation History* 105(2014): 206-229. Tine Mannaerts, "'Hooft, hoe 't gaet te Ghendt' Inhoudelijke analyse van het verzamelhandschrift 'Politieke en religieuze balladen en

1.2 Historiografie

1.2.1 Een stedelijke publieke sfeer?

De stedelijke ruimte vormt het uitgangspunt van deze studie. Gent is als het ware het laboratorium waarbinnen we media-interacties bestuderen. Niet toevallig plaatsten we het panoramisch zicht op Gent uit 1534 op de kaft van dit doctoraat. Meer specifiek kozen we voor een detail van de centrale pleinen van de stad die zeer belangrijk waren voor de stedelijke communicatie. Onderzoekers van de stedelijke publieke sfeer hanteren vaak eenzelfde methode, namelijk een detailstudie van één specifieke stad.⁸ Ze vertrekken echter zelden vanuit intermedialiteit als centraal onderzoeksobject, maar benaderen dit fenomeen als een neveneffect van de stedelijke cultuur. Die stedelijke cultuur kenmerkt zich dan door een dicht netwerk van tussenpersonen (bijvoorbeeld straatzangers, boekverkopers en predikanten), publieke ruimtes (markten, tavernes, poorten en bruggen) en mondelinge geruchtenstromen. Drie noodzakelijke ingrediënten om van de stad een gonzende echokamer te maken waarin informatie (gedrukt, geschreven of gesproken) snel kon circuleren.⁹ Het gevolg is dat deze studies vaak zijn opgebouwd uit een beschrijving van de verschillende media die aanwezig en invloedrijk waren binnen de stad. Hoewel voorliggende studie voortbouwt op deze traditie wilden we een dergelijke gesegmenteerde opbouw vermijden. In plaats van de verschillende structuren binnen Gent te ontleden (bijvoorbeeld de drukkersindustrie, predikanten, geruchtenstromen,...) zoeken we in deze studie naar interessante doorsnedes en raakpunten binnen die structuren. We vertrekken altijd vanuit een specifieke vorm van intermedialiteit en onderzoeken hoe die zich in de stedelijke publieke sfeer manifesteert.

refreinen'. Rooms-katholieke teksten ten tijde van de Gentse Calvinistische Republiek (1577-1584)." *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 63, nr. 1 (2009): 101-164.

⁷ Peter Arnade, *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca (N.Y.): Cornell university press, 1996); Anne-Laure Van Bruaene, "Spectacle and spin for a spurned prince. Civic strategies in the entry ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)," *Journal of early modern history* 11, nr. 4-5 (2007): 263-284.

⁸ Zie bijvoorbeeld Parijs: Robert Darnton, "An early information society: news and the media in eighteenth-century Paris," *American Historical Review* 105, nr. 1 (2000): 1-35. Amsterdam: Femke Deen, *Publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand: Amsterdam 'Moorddam' 1566-1578* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015). En Venetië: Filippo De Vivo, *Information and communication in Venice: rethinking early modern politics* (Oxford: Oxford University Press, 2007). Rosa Salzberg, *Ephemeral city. Cheap print and urban culture in Renaissance Venice* (Manchester: Manchester University Press, 2014).

⁹ Daniel Bellingradt, "The early modern city as a resonating box: media, public opinion, and the urban space of the Holy Roman Empire, Cologne, and Hamburg ca. 1700," *Journal of Early Modern History* 16, nr. 3 (2012): 201-240.

De term 'publieke sfeer' brengt ons onvermijdelijk bij het invloedrijke werk van de Duitse socioloog Jürgen Habermas. Op zoek naar een model om zijn visie op zijn eigentijdse medialandschap (ca. 1960) tegen af te zetten idealiseerde hij de situatie in de achttiende-eeuwse koffiesalons. Door een strikte scheiding tussen een burgerlijke publieke ruimte en de staat konden burgers er vrij discussiëren en participeren in het politieke debat. De consensus die uit dit rationeel debat naar boven kwam, noemde Habermas dan de publieke opinie. Die burgerlijke kritische stem was invloedrijk en een waardig tegengewicht voor de politieke macht. Habermas contrasteerde deze kritische publieke sfeer met een representatieve publieke sfeer in eerdere periodes. In het *Ancien Régime* waren burgers vooral waarnemers van een publieke sfeer die gedomineerd werd door representaties van de politieke macht.¹⁰

Zijn stelling werd al geruime tijd weerlegd. Toch heeft zijn werk nog altijd een belangrijke invloed op het soort onderzoeksvragen dat wordt gesteld.¹¹ Veel onderzoek naar communicatie vertrok namelijk vanuit de intentie om zijn begrip toepasbaar te maken op andere periodes en culturen.¹² De chronologie van zijn paradigma werd in vraag gesteld en historici zochten naar andere groepen (naast de elite), media (naast de gedrukte pers) en plaatsen (naast de burgersalons) die ook deel uitmaakten van de kritische publieke sfeer.¹³ Judith Pollmann en Andrew Spicer merkten terecht op dat we hier niet echt kunnen spreken van een nieuwe tendens in de Nederlandse historiografie. In het kader van de Nederlandse Opstand bestond immers al heel wat onderzoek naar de politieke participatie van verschillende groepen in het publieke debat. Het gaat eerder om een *realignment* of herschikking, van reeds bestaande onderzoeklijnen.¹⁴ Hoewel we ons in deze studie niet echt positioneren in dit vrij verouderde Habermasdebat sluit dit onderzoek wel aan op de literatuur die uit deze traditie voortkomt. Met een nieuwe invalshoek, namelijk intermedialiteit, zoeken we eveneens naar de participatie van burgers in de publieke sfeer.

Nog een kritiek op het model van Habermas is hier dus niet aan de orde. Desondanks is er niet echt een alternatief voor de term 'publieke sfeer'. Daarom lichten we het gebruik van dit concept in deze studie kort toe. Het publieke aspect slaat ten eerste op toegankelijkheid, op boodschappen die gericht waren op het brede Gentse publiek. Dit is

¹⁰ Jürgen Habermas, *The structural transformation of the public sphere : an inquiry into a category of Bourgeois society*, vertaald door Thomas Burger (Cambridge: Polity press, 1989), 8-10 en 25-26.

¹¹ Andreas Gestrich, "The public sphere and the Habermas debate " *German History* 24, nr. 3 (2006): 413-430, 416.

¹² Bijvoorbeeld Jan Bloemendal en Arjan van Dixhoorn, "Literary cultures and public opinion in the early modern Low Countries," in *Literary cultures and public opinion in the Low Countries, 1450-1650*, eds. Jan Bloemendal, Arjan Van Dixhoorn, en Elsa Strietman (Leiden: Brill, 2011): 1-36, 11-19.

¹³ Zie Deens heldere bespreking Femke Deen, "Moorddam: publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand (1566-1578)" (PhD diss., Universiteit Amsterdam, 2012), 9-11.

¹⁴ Judith Pollmann en Andrew Spicer, "Introduction," in *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands : essays in honour of Alastair Duke*, eds. Judith Pollmann en Andrew Spicer (Leiden: Brill, 2007): 1-9, 1-3.

een fysieke ruimte (straten en pleinen) maar de term 'sfeer' duidt ook op een meer vluchtige ruimte die ontstaat tijdens sociale interacties binnen dat stedelijk weefsel. Ten tweede contrasteren we met de term 'publiek' het discours van de inwoners van dat van de autoriteiten. In de Engelstalige literatuur wordt ook wel het ambigue begrip 'popular' gebruikt voor dit tegendiscours, zoals in *popular politics*.¹⁵ Natalie Zemon Davis wees echter terecht op het gevaar voor een romantische visie op de opinie van het brede publiek en een te grote scheiding tussen verschillende klassen in de maatschappij. Goedkoop drukwerk werd immers net zo goed door de elite als de middenklasse gelezen en de mondelinge context van drukwerk zorgde juist voor een brede verspreiding.¹⁶ Bovendien dwingen bronnen zoals stadskronieken ons stevast tot het perspectief van die middenklassen en niet dat van de lagere klassen.¹⁷ In deze studie slaat 'publiek' daarom op het inhoudelijke tegendiscours en niet op een bepaalde sociale klasse. De opeenvolgende regimewissels in de tweede helft van de zestiende eeuw bieden immers een dankbare onderzoekscontext om zowel protestantse als katholieke, staatsgezinde en pro-Habsburgse initiatieven te identificeren als tegengestelden van het officiële discours. Met deze nuances in het achterhoofd reconstrueren we de stedelijke publieke sfeer als een forum waarop de autoriteiten en inwoners van Gent zich profileerden.

Een holistisch perspectief op de eigenschappen van het stedelijke communicatienetwerk komt minder voor in de stadshistoriografie over de Nederlanden. In de Duitstalige historiografie is de term *Kommunikationsraum* wel gebruikelijk maar hier bestaat geen equivalent voor in de Gentse stadshistoriografie.¹⁸ Eerder doorkruisen aspecten van het stedelijke communicatienetwerk studies over politieke cultuur, de kenniseconomie en de performativiteit van de stedelijke ruimte.¹⁹ Het chronologisch zwaartepunt ligt dan eerder in de late middeleeuwen, in de vijftiende en vroege zestiende eeuw. Vooral de opstanden van de Vlaamse en Brabantse steden brachten

¹⁵ Claire Judde de Larivière, "Voicing popular politics. The town crier of Murano in the sixteenth century," in *Voices and texts in early modern Italian society*, eds. Massimo Rospocher, Stefano Dall'Aglio, en Brian Richardson (Londen: Routledge, 2016): 37-51.

¹⁶ Deze problematiek wordt weergegeven in het ondertussen klassieke essay van Davis. Natalie Zemon Davis, "Printing and the people," in *Society and culture in early modern France : eight essays by Nathalie Zemon Davis*, ed. Natalie Zemon Davis (Stanford: Stanford university press, 1975).

¹⁷ Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "'A bad chicken was brooding': subversive speech in late medieval Flanders," *Past & Present*, nr. 214 (2012): 45-86, 51-52.

¹⁸ Irmgard Christa Becker, *Die Stadt als Kommunikationsraum. Reden, Schreiben und Schauen in Großstädten des Mittelalters und der Neuzeit* (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2009). Helmut Bräuer en Elke Schlenkrich, eds., *Die Stadt als Kommunikationsraum : Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert : Festschrift für Karl Czok zum 75. Geburtstag* (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2001).

¹⁹ Zie bijvoorbeeld de recente these: Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone, eds., *Gouden eeuwen : stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent: Academia Press, 2016). Communicatie kreeg geen afzonderlijk hoofdstuk, maar aspecten van stedelijke communicatie worden wel besproken in relatie tot politieke cultuur (p. 147-158), de stedelijke ruimte (p. 226-227, 230-232) en de lokale kenniseconomie (p. 302-309).

inzicht in het subversieve communicatienetwerk binnen de stad. Zowel schriftelijke, mondelinge als performatieve communicatie kwam ruimschoots aan bod en werden vaak in onderlinge interactie geanalyseerd.²⁰ Enerzijds kunnen we steunen op deze rijke historiografie en analyseren we hoe deze communicatiemiddelen interageerden met het nieuwe, gedrukte medium. Anderzijds stellen we een meer systematische analyse van de stedelijke ruimte voor waarin intermedialiteit meer centraal staat.

1.2.2 Drukkers als *An agent of change*?

Een detailstudie naar intermedialiteit in de Gentse publieke sfeer kan een nieuw licht werpen op de positie van de drukkers in het publieke debat. Het nieuwe medium had ongetwijfeld een grote impact op de vroegmoderne samenleving. Elisabeth Eisenstein wees in 1979 op de structurele veranderingen die de drukkers met zich meebracht. Volgens haar analyse lag de uitvinding van de drukkers aan de basis van belangrijke religieuze en wetenschappelijke revoluties. Een van die markante revoluties was bijvoorbeeld de opkomst van de Reformatie, een beweging die mede door de technische mogelijkheden van de drukkers plaatsvond.²¹ Haar boek *The printing press as an agent of change*, werd paradoxaal genoeg zelf een *agent* in het historische debat. Eisensteins these oogstte namelijk evenveel lof als kritiek en werd een katalysator om die zogenaamde miskende drukrevolutie beter te contextualiseren.²² Net als met het hierboven besproken Habermasdebat was het debat rond de drukrevolutie juist een invloedrijke stimulans voor onderzoek naar media-interacties in de vroegmoderne tijd.

De term 'drukrevolutie' impliceert een te harde scheiding tussen een middeleeuws en vroegmodern communicatiesysteem. Typerende elementen voor de gedrukte

²⁰ Hannes Lowagie, "'Quetselike Maren': de bestuurlijke reactie op geruchten in een laatmiddeleeuwse stad," *MADOC* 25, nr. 1 (2011): 1-38, 31-38. Dumolyn en Haemers, "'A bad chicken was brooding': subversive speech in late medieval Flanders." Elodie Lecuppre-Desjardin, "Des portes qui parlent. Placards, feuilles volantes et communication politique dans les villes des Pays-Bas à la fin du Moyen Age," *Bibliothèque de l'École des chartes* 168(2010): 151-172. Jelle Haemers en Valerie Vrancken, "Libels in the city. Bill casting in fifteenth-century Flanders and Brabant," *The Medieval Low Countries* 4(2017): 165-187. Marc Boone, "Urban space and political conflict in late medieval Flanders," *Journal of Interdisciplinary History* XXXII, nr. 4 (2002): 621-640. Arnade, *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*.

²¹ Elisabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Tweede editie (herzien) (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 171. Dit werk bevat ook een 'Afterword' waarin Eisenstein een interessante repliek geeft op de kritiek op haar werk 'The printing press as an agent of change'. Ze erkent de nuances maar blijft bij haar initiële these, namelijk het feit dat de drukkers aan de basis ligt van veel culturele evoluties van Europa.

²² Vooral Johns reageerde in zijn publicaties op het werk van Eisenstein. Zie bijvoorbeeld Adrien Johns, "How to Acknowledge a Revolution," *The American Historical Review* 107, nr. 1 (2002): 106-125. Zie ook Harold Love, "Early modern print culture. Assessing the models," in *The book history reader*, eds. David Finkelstein en Alistair McCleery (Londen: Routledge, 2006): 74-86.

technologie, zoals massaproductie en een standaardisering van de gedrukte teksten²³, zijn in zekere mate ook terug te vinden in de middeleeuwse schriftcultuur. Niet zonder frustratie begon d'Avray zijn studie van middeleeuwse huwelijkspreken met de volgende verzuchting:

*“That eventually the penny may drop with some early modernists that much of what they attribute to the discovery of printing was already two centuries old.”*²⁴

Zijn studie kreeg dan ook de veelbetekenende ondertitel: *Mass communication in a culture without print*. Sabrina Corbellini hekelde ook de marginalisering van de drukpers in studies over de vijftiende-eeuwse religieuze cultuur. Dit versterkte het *Protestant Paradigm*, namelijk het idee dat de Reformatie onlosmakelijk verbonden was met de uitvinding van de drukpers. Terwijl beide fenomenen elkaar versterkten toonde Corbellini en haar team aan dat gedrukte Bijbelvertalingen al circuleerden voordat Luther zijn stellingen aan de muur nagelde.²⁵ Alexandra Walsham en Julia Crick stelden ook een onnodige kloof vast tussen het onderzoek van vroegmodernisten en mediëvisten. De interactie tussen schrift, drukwerk en mondelinge communicatie was juist een kenmerk van beide periodes.²⁶ Mediëvisten hebben een lange traditie in het onderzoek naar deze interacties, maar bij de vroegmodernisten gaat het om een vrij recent onderzoeksobject.²⁷ Bundels als die van Walsham en Crick, zijn een van die meer recente initiatieven.²⁸

Desalniettemin heeft het paradigma van Eisenstein onrechtstreeks nog altijd een belangrijke invloed. Juist omdat vroegmoderne studies de drukrevolutie in vraag willen stellen zoekt men naar alternatieve media. De aanwezigheid van gereformeerde boodschappen in niet-gedrukte media zoals muziek, theater, afbeeldingen en preken werd ondertussen uitvoerig bestudeerd.²⁹ Binnen de historiografie over de Nederlandse

²³ Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 46-101.

²⁴ David L. d'Avray, *Medieval marriage sermons : mass communication in a culture without print* (Oxford: Oxford university press, 2001), 16.

²⁵ Sabrina Corbellini et al., "Challenging the paradigms: Holy writ and lay readers in late medieval Europe," *Church and Religious Culture* 93, nr. 2 (2013): 171-188, 184-186.

²⁶ Alexandra Walsham en Julia Crick, "Introduction: Script, print, and history " in *The Uses of Script and Print, 1300-1700*, eds. Alexandra Walsham en Julia Crick (Cambridge: Cambridge University Press, 2004): 1-20, 12-19.

²⁷ Zie bijvoorbeeld studies in Marco Mostert en Anna Adamska, eds., *Uses of the written word in medieval towns* (Turnhout: Brepols, 2014).

²⁸ Andere voorbeelden zijn Adam Fox en Daniel Woolf, eds., *The spoken word: Oral culture in Britain, 1500-1850* (Manchester: Manchester University Press, 2003). Stefano Dall'Aglio, Brian Richardson en Massimo Rospocher, eds., *Voices and texts in early modern Italian society* (Londen: Routledge, 2016). Jessica Buskirk en Samuel Mareel, eds., *The aura of the word in the early age of print (1450-1600)* (New York (N.Y.) : Routledge, 2016).

²⁹ Robert W. Scribner, *For the sake of simple folk : popular propaganda for the German Reformation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981); Robert W. Scribner, "Oral culture and the diffusion of reformation ideas," *History of European Ideas* 5, nr. 3 (1984): 237-256, 237-238. Larissa Taylor, ed. *Preachers and people in the reformation and early modern period* (Leiden: Brill, 2001); Rebecca W. Oettinger, *Music as propaganda in the German Reformation*

Opstand zien we eenzelfde tendens. Terwijl de nadruk lang op de politieke vlugschriften en gedrukte geuzenliederen lag groeide recent de aandacht voor het gebruik van rituelen, afbeeldingen en performances tijdens het politieke conflict.³⁰ Deze inhaalbeweging was nodig om het overgewicht van studies over de pamflettenstrijd te counteren. Tegelijkertijd creëert deze evolutie een nieuwe scheiding tussen gedrukte en niet-gedrukte communicatiemiddelen.

Ondertussen weten we dus welke media relevant waren tijdens de politieke en religieuze omwentelingen in de tweede helft van de zestiende eeuw. Maar de eigenlijke interactie tussen die media werd nog niet systematisch onderzocht. Onderzoekers erkennen zeker het multimediale karakter van het vroegmoderne debat en incorporeren diverse communicatiekanalen in hun analyse, maar ze bestuderen zelden de interactie op zich. Ofwel ligt de nadruk op één medium als alternatief voor de drukpers, ofwel geven studies louter een som van verschillende media. In zijn overzicht van de reformatiecommunicatie bespreekt Andrew Pettegree bijvoorbeeld de verschillende media in afzonderlijke hoofdstukken.³¹ Bundels over communicatiegeschiedenis zijn ook vaak zo opgebouwd. In de inleiding en conclusie wordt dan wel gewezen op de interacties tussen verschillende media, toch blijft het een combinatie van afzonderlijke studies die elk op één specifiek medium ingaan.³²

Aantonen dat Gentenaars verschillende media gebruikten om deel te nemen aan het publieke debat zou naast wat extra bronmateriaal dus niet zo veel nieuwe inzichten opleveren. Onze methodologie is dan ook deels ontstaan vanuit een zoektocht om dergelijke beschrijvende opsommingen te vermijden. In de plaats van een opsomming kozen we ervoor om binnen bepaalde casestudy's te zoeken naar verschillende types media-interacties. We vergelijken bronnen en praktijken die een bepaalde graad van intermedialiteit vertonen of in een intermediale context functioneerden. Deze studie stelt dan ook voor om het begrip multimedia te verfijnen en op die manier *tools* aan te reiken om tekstuele bronnen te integreren in het stedelijk communicatiesysteem. Op

(Aldershot: Ashgate, 2001). Judith Pollmann, "'Hey ho, let the cup go round!' Singing for Reformation in the sixteenth century," in *Religion and cultural exchange in Europe, 1400-1700*, eds. Heinz Schilling, et al. (Cambridge: Cambridge university press, 2006): 294-316. Gary K. Waite, *Reformers on stage: Popular drama and religious propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556* (Toronto: University of Toronto Press, 2000).

³⁰ Pieter A. M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten : 1566-1584* (Utrecht: HES, 1978). Margit Thøfner, *A common art : urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt* (Zwolle : Waanders, 2007); Daniel R. Horst, *De Opstand in zwart wit :propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)* (Zutphen: Walburg pers, 2003); Femke Deen, "Handwritten propaganda. Letters and pamphlets in Amsterdam during the Dutch Revolt (1572-1578)," in *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic*, eds. Femke Deen, David Onnekink, en Michel Reinders (Leiden: Brill, 2011): 207-226. Peter Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: The political culture of the Dutch Revolt* (Ithaca (New York): Cornell University Press, 2008).

³¹ Andrew Pettegree, *Reformation and the culture of persuasion* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

³² Vb. Judith Pollmann en Andrew Spicer, eds., *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands : essays in honour of Alastair Duke* (Leiden: Brill, 2007).

die manier stellen we een alternatief kader voor om het gebruik, de functie en impact van de drukpers te evalueren.

1.2.3 Intermedialiteit?

In hun overzichtswerk *A social history of the media* beschreven Asa Briggs en Peter Burke onder de titel 'multimedia' vooral rituelen, processies, theater en andere publieke vertoningen.³³ In de vroegmoderne historiografie zien we inderdaad dat vooral dit soort communicatiemiddelen de stempel 'multimedia' krijgen. Angelika Lampen noemde de Blijde Intrede bijvoorbeeld een multimedia-event. Het ging bij dergelijk ceremonieel immers over een combinatie van rituele handelingen, geluid, licht, kostuums en efemere architectuur.³⁴ De combinatie van media is echter maar een van de vele manieren waarop we intermedialiteit kunnen benaderen. Neem nu bijvoorbeeld de festivalboeken waarin drukkers diezelfde Blijde Intredes trachtten vast te leggen. Het zijn ook intermediale objecten. Enerzijds zien we hier een gelijkaardige vorm, namelijk de combinatie van twee media: tekst en afbeeldingen van de verschillende processiewagens. Anderzijds is er eveneens sprake van een transpositie van inhoud tussen twee media. Emily Peters beschrijft dat proces bijvoorbeeld als de *migration of public spectacle to print*.³⁵ Terwijl de eerste vorm van intermedialiteit, de combinatie van media, eerder iets zegt over het product gaat het bij de tweede vorm, transpositie van inhoud tussen media, meer over het proces. Juist die terminologische nuances ontbreken vandaag in het historisch onderzoek. Hierdoor is het moeilijk om intermediale fenomenen te herkennen of te vergelijken in verschillende contexten.

Dat historici het niet letterlijk hebben over multimedia wil uiteraard niet zeggen dat dergelijke media-interacties nog niet aan bod kwamen in het historisch onderzoek. Integendeel. Niet alleen historici maar ook kunstwetenschappers, musicologen, letterkundigen en theaterwetenschappers zijn al lang met deze materie bezig. Desalniettemin werken ze vooral naast elkaar en elk met theoretische concepten die eigen zijn aan hun afzonderlijke discipline. Multimedia wordt dan snel een nietszeggend containerbegrip. Vanaf de eerste fase van dit onderzoeksproject, het afbakenen van het bronnenmateriaal en de cases, kwam deze problematiek al naar voren. Welke fenomenen kunnen we categoriseren onder multimedia praktijken? Voor deze studie gingen we dus op zoek naar een begrippenkader dat voldoende nuance biedt en

³³ Asa Briggs en Peter Burke, *A social history of the media : from Gutenberg to the Internet*, derde editie (Cambridge: Polity, 2009), 34-36.

³⁴ Angelika Lampen, "The princely entry into town. Significance and change of a multi-media event," in *Multi-media compositions from the Middle Ages to the early modern period*, ed. Margriet Hoogvliet (Leuven: Peeters, 2004): 41-60, 42.

³⁵ Emily J. Peters, "Printing ritual: the performance of community in Christopher Plantin's *La joyeuse & magnifique entrée de monseigneur Francoys ... d'Anjou*," *Renaissance Quarterly* 61, nr. 2 (2008): 370-413, 373.

toepasbaar is op uiteenlopende intermediale contexten (een stad, een bron, een gebeurtenis). We vonden deze nuance en integraliteit vooral binnen het theoretisch kader van *Intermediality studies*.³⁶ Deze onderzoeksdiscipline ontstond in de jaren 1980 maar vond tot nu toe weinig weerklank binnen de vroegmoderne historiografie.³⁷

Met onderzoeksinstituten, gespecialiseerde tijdschriften en publicatiereeksen zijn *Intermediality Studies* vandaag een zelfstandige onderzoeksdiscipline.³⁸ Ondanks deze institutionalisering zorgt de heterogene achtergrond van de discipline ervoor dat er niet altijd evenveel systematiek te vinden is. Allereerst is de invloed vanuit de letterkunde enorm groot.³⁹ De theoretische wortels van het begrip 'intermedialiteit' liggen immers bij de discussies over intertekstualiteit. Net als bij intertekstualiteit wordt de autonomie van een medium in vraag gesteld.⁴⁰ Zoals elke tekst verwijst naar andere teksten staan ook media zelden op zichzelf.

Naast de letterkundige tak omvat *intermediality studies* ook heel wat studies over hedendaagse communicatieprocessen. Marshall McLuhan, een grootgewicht uit de communicatiewetenschappen, benadrukte al in 1960 de onderlinge relatie tussen media:

*"The content of writing is speech, just as the written word is the content of print, and print is the content of the telegraph."*⁴¹

De komst van radio, televisie en het internet maakte de discussie rond media-interacties alleen maar relevanter. Wat hebben vroegmodernisten nu aan studies over moderne media? Ondanks de evidente verschillen tussen beide periodes zien we wel gelijkaardige analyses opduiken wat betreft intermedialiteit. Er is bijvoorbeeld de neiging om

³⁶ Bij gebrek aan een Nederlandstalig onderzoeksveld is het beter om te verwijzen naar het Engelstalige veld.

³⁷ Birgit Emich, "Bildlichkeit und Intermedialität in der Frühen Neuzeit. Eine interdisziplinäre Spurensuche" *Zeitschrift für Historische Forschung* 35, nr. 1 (2008): 31-56, 37. De bundel van Pollmann is één van de weinige onderzoeksprojecten die ook vertrekt uit *intermediality studies*. Karla Pollmann en Meredith Gill, eds., *Augustine beyond the book: intermediality, transmediality and reception* (Leiden: Brill, 2012).

³⁸ Het "Center for Intermediality Studies in Graz (CIMIG)" coördineert onder andere de boekenreeksen 'Studies in Intermediality' en 'Word and Music Studies'. Ook het tweetalige CRI (Centre du recherche sur l'intermédialité/Center for Research on Intermediality), aan de Universiteit van Montréal creëert via hun tijdschrift "Intermédialités. Histoire et théorie des arts, des lettres et des techniques" een forum aan onderzoek naar intermedialiteit.

³⁹ Werner Wolf, *The musicalization of fiction: a study in the theory and history of intermediality* (Amsterdam: Rodopi, 1999). Irina O. Rajewsky, "Intermediality, intertextuality, and remediation: A literary perspective on intermediality," *Intermédialités: histoire et théorie des arts, des lettres et des techniques / Intermediality: History and Theory of the Arts, Literature and Technologies* 6(2005): 43-64.

⁴⁰ Eric Méchoulan, "Intermédialités: Le temps des illusions perdues," *Intermédialités: histoire et théorie des arts, des lettres et des techniques / Intermediality: History and Theory of the Arts, Literature and Technologies* 1(2001): 9-27, 11.

⁴¹ Citaat uit Marshall McLuhan, *Understanding media: The extensions of man* (New York: McGraw-Hill, 1964), 23. Geciteerd in Philippe Despoix, "Questions et hypothèses à partir des systèmes d'écritures: remédiation ou plurimédialité," *Intermédialités: histoire et théorie des arts, des lettres et des techniques / Intermediality: History and Theory of the Arts, Literature and Technologies* 6(2005): 95-106, 95.

intermedialiteit als een kenmerk van transitieperiodes te evalueren. Walter Ong beschouwde orale elementen zoals dialoog en rijm in zestiende-eeuwse Tudor-poëzie bijvoorbeeld als een residu van de middeleeuwse mondelinge samenleving.⁴² Op een gelijkaardige manier stelde Goudrault dat elk nieuw medium door een intermediale fase gaat omdat het eerst de praktijken van bestaande media imiteert. Cinema, zo schrijft hij, werd in het begin vooral gebruikt om al bekende genres zoals theater, opera, en andere vormen van entertainment weer te geven. Pas later werd de animatiefilm een volwaardig nieuw medium.⁴³ Dergelijke parallellen maken de cases van communicatiewetenschappers ook relevant in voorliggende doctoraatsstudie.

Intermediality studies bieden een goed uitgewerkt kader om ook historische bronnen systematisch te benaderen. Vooral de typologieën van Werner Wolf en Irena Rajewsky brachten structuur in onze benadering.⁴⁴ Terwijl Wolf zich voornamelijk richtte op de muzikaliteit in negentiende-eeuwse romans, focust Rajewsky onder andere op de verfilming van romans. Hun theoretisch kader is met andere woorden toepasbaar op zeer uiteenlopende onderwerpen. Zelf geven ze echter ook het voornaamste knelpunt van *intermediality studies* aan: het blijft vaak beperkt tot een formele analyse van intermediale constructies, zonder hier ook een functionele en contextuele benadering aan te koppelen.⁴⁵ Door deze typologie te combineren met een historische analyse koppelt voorliggend onderzoek die verschillende vormen van intermedialiteit ook daadwerkelijk aan bepaalde actoren met bepaalde intenties. Hieronder volgt een overzicht van de gebruikte begrippen en concepten.⁴⁶

⁴² Walter J. Ong, "Oral residue in Tudor prose style," *Publications of the Modern Language Association of America* 80, nr. 3 (1965): 145-154.

⁴³ "Its auxiliary task is to facilitate access to these genres by improving their performance and by affording them wider dissemination...After mimetically relaying its surrounding genres, a medium then unfolds along the path of its singularity...Logically enough, in taking on an identity the medium loses its initial intermediality...". André Gaudreault en Marion Philippe, "The cinema as a model for the genealogy of media," *Convergence: The Journal of Research into New Media Technologies* 8, nr. 4 (2002): 12-18, 16.

⁴⁴ Rajewsky, "Intermediality, intertextuality, and remediation: A literary perspective on intermediality; Werner Wolf, "Intermediality revisited. Reflections on word and music relations in the context of a general typology of intermediality," in *Word and music studies. Essays in honor of Steven Paul Scher and on cultural identity and the musical stage*, eds. Suzanne M. Lodato, Suzanne Aspden, en Walter Bernhart (Amsterdam: Rodopi, 2002): 13-34.

⁴⁵ Werner Wolf, "Towards a functional analysis of intermediality. The case of twentieth-century musicalized fiction," in *Cultural functions of intermedial exploration* eds. Erik Hedling en Ulla-Britta Lagerroth (Amsterdam: Rodopi, 2002): 15-38, 16.

⁴⁶ Om de continuïteit met de Engelstalige studies te behouden vertrekken we voornamelijk uit dit Engelstalige vocabularium. Waar mogelijk werd gezocht naar Nederlandse vertalingen, desalniettemin introduceren we met dit begrippenkader heel wat onelegante anglicismen en neologismen.

1.3 Bronnen en methode

1.3.1 Begrippen uit *Intermediality Studies*

Medium, intermedialiteit en multimediatpraktijken

Een studie naar intermedialiteit begint onvermijdelijk bij de definiëring van het begrip 'medium'. Wat begrenst een medium en wanneer kunnen we dan van intermedialiteit spreken? In de literatuur is hier geen eenduidig antwoord op te vinden. We onderscheiden drie benaderingen. Ten eerste zien we een technologische definitie. Een medium is een drager of een technologie waarmee een bepaalde boodschap wordt overgedragen. Voorbeelden van verschillende media-technologieën zijn schrift, druk, ets, schriftrol of codex.⁴⁷ Ten tweede zijn er onderzoekers die media en bijgevolg intermedialiteit benaderen vanuit de zintuiglijke hoek. Media zijn dan bijvoorbeeld visueel of auditief.⁴⁸ Tenslotte bepalen eigentijdse context en conventies ook waar de grenzen liggen tussen afzonderlijke communicatiekanalen. Wat betreft de zestiende eeuw kunnen we bijvoorbeeld een lied, een processie of een preek als aparte media beschouwen. Deze zijn niet terug te brengen tot één technologie of zintuig maar werden wel als een afgelijnd geheel ervaren. De grenzen en eigenschappen van die media zijn afhankelijk van een specifiek historische context. Wij hebben bijvoorbeeld de neiging om manuscripten te scheiden van drukwerk, maar in de zestiende eeuw was de grens tussen beide niet zo vanzelfsprekend. Een boek was niet noodzakelijk een gedrukte tekst, terwijl wij dit vandaag wel zo definiëren.⁴⁹

In deze studie stellen we ons pragmatisch op en kiezen we bewust niet voor één definitie. Inspiratie voor deze benadering vonden we bij Lars Elleström:

*“Dissimilar notions of medium and mediality are at work within different fields of research and there is no reason to interfere with these notions as long as they fulfil their specific tasks.”*⁵⁰

⁴⁷ Eisensteins analyse van de drukpers is een voorbeeld van zo'n technologische benadering.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld Willem Heijting, "Het boek tussen de media. Over kader en grondslagen van boekhistorisch onderzoek," in *Profijtelijke boekskens : boekcultuur, geloof en gewin; historische studies*, ed. Willem Heijting (Hilversum: Verloren, 2007): 314-334, 322.

⁴⁹ Joris Reynaert, "Boekbinders, scrivers en boekproductie te Gent ca. 1430-1530. ," in *Geschreven en gedrukt : boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*, eds. Pleij Herman en Reynaert Joris (Gent: Academia Press, 2004): 86.

⁵⁰ Lars Elleström, "The modalities of media: A model for understanding intermedial relations," in *Media borders, multimodality and intermediality*, ed. Lars Elleström (Palgrave: Macmillan UK, 2010): 11-48, 12.

Wat een medium is, hangt vooral af van het soort intermedialiteit dat we willen bestuderen. Indien we bijvoorbeeld kijken naar de weergave van schrift of oraliteit in drukwerk gaat het over een technologische benadering. Willen we reconstrueren hoe een media-event ontstond en zich ontwikkelde, dan komt een culturele benadering meer van pas. **Intermedialiteit** is dan evenzeer afhankelijk van welke benadering wordt gekozen. Het betreft fenomenen waar technologische, zintuiglijke of culturele grenzen tussen media worden overschreden.

Naast 'medium' en bijgevolg 'intermedialiteit' hebben we het in deze studie ook vaak over '**multimediapraktijken**'. Met deze term willen we de nadruk leggen op de actoren die er bewust voor kozen om media te combineren. Veel onderzoek uit de *Intermediality Studies* beperkt zich immers tot een beschrijving van intermediale constructies zonder effectief in te gaan op het gebruik en de functies van die media-interacties.⁵¹ Door de nadruk op handelingen, praktijken en strategieën te leggen vermijden we deze valkuil.

Intracompositioneel en Extracompositioneel

Een bijzonder nuttig onderscheid is dat tussen wat Werner Wolf categoriseert als **intracompositionele** en **extracompositionele** vormen van intermedialiteit.⁵² In essentie gaat het om een onderscheid tussen media-interacties binnenin een bepaald geheel en interacties tussen verschillende gehelen. Wat deze gehelen dan zijn, hangt opnieuw af van hoe je een medium definieert (technologisch, zintuiglijk of cultureel). Daarnaast benoemen deze begrippen geen fundamentele eigenschappen van communicatiemiddelen maar beschrijven ze eerder een onderzoekstandpunt. Terwijl we met intracompositionele intermedialiteit meer focussen op een product bestuderen we via extracompositionele intermedialiteit eerder processen. Binnen beide categorieën zullen we ook nog enkele opdelingen maken.

Intracompositionele intermedialiteit resulteert in hybriditeit, hiervoor is ook de term 'mixedmedia' gangbaar. Dit kan door letterlijk verschillende semiotische systemen te combineren, bijvoorbeeld afbeeldingen, muzieknotatie en tekst. Wolf noemt dit '**overt**', aangezien de media-interacties openlijk waarneembaar is. De typologie van Irena Rajewsky vat dit fenomeen onder de term *medial combinations*. We hanteren de term 'mediacombinatie' dan ook als een synoniem voor Wolfs 'overt intermediality'.⁵³ De tegenhanger hiervan is '**covert**' of bedekte intermedialiteit. Dit type is niet altijd direct waarneembaar omdat er ogenschijnlijk geen grenzen tussen media overschreden

⁵¹ Dit was eveneens het uitgangspunt van een recente bundel over intermediality: Erik Hedling en Ulla-Britta Lagerroth, eds., *Cultural functions of intermedial exploration* (Amsterdam: Rodopi, 2002).

⁵² Wolf, "Intermediality revisited. Reflections on word and music relations in the context of a general typology of intermediality," 17.

⁵³ Rajewsky, "Intermediality, intertextuality, and remediation: A literary perspective on intermediality," 51.

worden. Een courant voorbeeld uit de zestiende eeuw zijn de vele gedrukte ballades. Dikwijls vinden we bij dergelijke ballades ook een wijsaanduiding, een titel van een bekend liedje waarop de tekst gezongen kan worden. De wijsaanduiding wordt weliswaar gecommuniceerd via gedrukte tekst maar verwijst eigenlijk naar een auditief medium, een melodie. De hybriditeit ontstaat met andere woorden doordat gedrukte karakters verwijzen naar andere media.

Werner Wolf deelt dit verwijzen nogmaals op in twee fenomenen. Hij contrasteert '**description**' (beschrijving) met '**imitation**' (imitatie) van andere media. Dit onderscheid is gemakkelijk te illustreren aan de hand van gedrukte brieven. Vaak verwijst de titel van dergelijk drukwerk al naar het feit dat het om een brief gaat. Daarnaast kozen de vormgevers er dikwijls voor om de handtekening van de auteur na te bootsen door een cursief lettertype te gebruiken. Dat zijn respectievelijk voorbeelden van beschrijven en imiteren van andere media. De drukker doet met andere woorden moeite om aan zijn lezer duidelijk te maken dat de inhoud van het drukwerk eerder te vinden was in een brief. Wolf heeft de typologie voor dit soort intermedialiteit tot in het kleinste detail uitgewerkt, Rajewsky hanteert een meer algemene aanpak en bundelt al deze vormen onder '**intermedial references**', simpelweg referenties naar andere media.⁵⁴

Het feit dat de drukker, auteur of opdrachtgever de inhoud van de brief wilde overzetten naar het gedrukte medium is dan weer een extracompositioneel fenomeen, een proces tussen twee media. Extracompositionele fenomenen die in deze studie aan bod komen zijn transpositie, transmedialiteit en media-events. Zowel Wolf als Rajewsky zouden het proces dat resulteerde in de gedrukte brief omschrijven als '**intermedial transposition**'.⁵⁵ Het gaat om producten waarbij de oorsprong van de boodschap duidelijk terug te brengen is tot een ander medium.⁵⁶ Wat betreft zestiende-eeuws drukwerk zijn er alvast heel wat genres die een neerslag waren van andere, meer fysieke, lokale en mondelinge communicatiemiddelen. Bijvoorbeeld gedrukte festivalboeken, preken en liederen. Hedendaagse voorbeelden zijn verfilmingen van romans of radioverslaggeving over sportwedstrijden.

Een andere relevante relatie tussen media is wat Wolf en Rajewsky categoriseren onder '**transmedialiteit**'. Transmediale elementen zijn zaken die voorkomen in verschillende media. Ze zijn niet media-specifiek maar verbinden verschillende communicatiehandelingen wel in een overkoepelend geheel.⁵⁷ Wat betreft onze casus kunnen we bepaalde thema's als transmediaal bestempelen. Bepaalde clichés over de

⁵⁴ Rajewsky, "Intermediality, intertextuality, and remediation: A literary perspective on intermediality," 52.

⁵⁵ In deze studie wisselen we dit begrip af met de term 'remediatie' omwille van stijlredenen.

⁵⁶ Wolf, "Intermediality revisited. Reflections on word and music relations in the context of a general typology of intermediality," 19.

⁵⁷ Wolf, "Intermediality revisited. Reflections on word and music relations in the context of a general typology of intermediality," 18.

tegenpartij kwamen bijvoorbeeld zowel voor in spotlieders als in geruchten en preken. Zoeken naar transmediale elementen in de bronnen is dan een manier om die uiteenlopende bronnen te verbinden in één publieke sfeer.

Naast transpositie van media en transmedialiteit hebben we het in deze studie ook over ‘**media-events**’. Wolf noch Rajewsky namen deze categorie op in hun typologie. Het concept sluit volgens ons echter wel aan bij vormen van extracompositionele intermedialiteit die in deze studie worden besproken. Communicatiewetenschappers Dayan en Katz gebruikten de term in 1992 om een relatief nieuw fenomeen te vatten, namelijk live televisie-uitzendingen.⁵⁸ Media-events zijn gebeurtenissen die de routine doorbreken en alle beschikbare communicatiemiddelen monopoliseren. Hierdoor krijgen deze gebeurtenissen een extra historische waarde voor het publiek.⁵⁹ De gebeurtenis geeft met andere woorden aanleiding tot mediaproductie maar wordt er eveneens door beïnvloed. In historische studies lijkt de nadruk echter vaak alleen maar op de eerste interpretatie te liggen, namelijk de weergave van een gebeurtenis in verschillende mediakanalen.⁶⁰ Communicatiewetenschappers hebben meer aandacht voor de invloed van media op de ontwikkeling van de gebeurtenis zelf. Aangezien afzonderlijke media worden verbonden door die ene gebeurtenis categoriseren we media-events ook onder extracompositionele intermedialiteit.

Dit begrippenkader wordt doorheen de studie nog verder uitgewerkt en vormt tevens de structuur voor dit proefschrift. (zie Tabel 1)

Tabel 1 Samenvatting concepten uit *Intermediality Studies*

Intracompositionele interacties	Extracompositionele interacties
-Covert (<i>description of imitation</i>) = <i>Intermedial references</i>	- <i>Intermedial transposition</i>
-Overt = <i>Intermedial combination</i>	- <i>Transmediality</i>
	- <i>Media-events</i>
→ Focus op intermediaal product	→ Focus op intermediaal proces

⁵⁸ Daniel Dayan en Elihu Katz, *Media events : the live broadcasting of history* (Cambridge: Harvard University Press, 1994).

⁵⁹ Nick Couldry en Andreas Hepp, "Introduction. Media events in globalized cultures," in *Media events in a global age*, eds. Nick Couldry, Andreas Hepp, en Friedrich Krotz (New York: Routledge, 2009): 1-20, 2.

⁶⁰ Martina Długaiczky definieert ‘medianereignis’ bijvoorbeeld als volgt: “*Der im Titel geführte Begriff ‘Medienereignis’ ist dem Diskurs verpflichtet, vom politisch-geschichtlichen Ereignis ausgehend zu hinterfragen, in welcher Form der Waffenstillstand Eingang in welche Medien gefunden hat*” Martina Długaiczky, *Der Waffenstillstand (1609-1621) als Medienereignis: politische Bildpropaganda in den Niederlanden* (Münster: Waxmann, 2005), 12.

1.3.2 Casestudy's

Het onderzoek is opgebouwd uit een studie van drie media-contexten of doorsneden van lokale communicatiepraktijken. In de plaats van een chronologische of thematische opeenvolging kozen we voor een methodologische opbouw. Doorheen dit doctoraat zoomen we als het ware meer en meer uit en wordt het vertrekpunt een steeds complexer geheel waarbinnen we intermedialiteit bestuderen.

Beginnen doen we bij de **intermedialiteit van één bron**: het doopsgezinde martelaarsboek *Het Offer des Heeren*. Aangezien de Gentenaars goed vertegenwoordigd zijn in dit martelarenboek en we de gebeurtenissen uit het boek kunnen toetsen aan kronieken en juridische bronnen is dit een geschikte casus. Het *Offer des Heeren* bevat martelaarsbrieven met dialogen over het geloof, maar ook liederen die handelen over de dramatische executies van doopsgezinde geloofsgenoten. In de gedrukte tekst vinden we dus sporen van geschreven, orale en performatieve communicatie. Hoe moeten we hier als historici mee omgaan? Weerspiegelen dergelijke hybride bronnen vluchtige communicatiepraktijken of moeten we ons eerder focussen op de inspanningen van de drukkers zelf om in de tekst te verwijzen naar andere media? Bovendien functioneerden dergelijke martelaarsboeken in een lokale en orale context. Gelovigen vonden er steun maar ook inspiratie om zelf hun stadsgenoten te overtuigen van de juiste leer. In die zin functioneerde dit drukwerk ook als een script voor toekomstige mondelinge en performatieve handelingen. Om het met bovenstaand theoretisch kader te omschrijven behandelen we in het eerste hoofdstuk dus vooral intracompositionele intermedialiteit. Het betreft vormen van media-interacties die we uit de bron zelf kunnen afleiden en analyseren.

In het tweede hoofdstuk behandelen we de **stedelijke publieke ruimte als een intermediaal geheel**. Hierdoor krijgen we zicht op andere, extracompositionele vormen van media-interacties. Als uitgangspunt nemen we geen specifieke bron maar een gebeurtenis, een evenement dat de stad gedurende enkele maanden in de ban hield: de mislukte aanslag op Willem van Oranje. Hoe circuleerde het nieuws over deze onrustwekkende gebeurtenis binnen de stad? Beide partijen in het conflict, de entourage rond Willem van Oranje en Alexander Farnese, probeerden zo snel mogelijk deze nieuwsfeiten te kaderen in een voor hen gunstig discours. Het calvinistische stadsbestuur deed er dan ook alles aan om de aanslag voor te stellen als een laffe poging van de Habsburgse vorst om de opstand te beknotten. Daartegenover kaderde de Habsburgse partij de aanslag in de goddelijke voorzienigheid, als een verlossing van de twistzieke rebellenleider. Om dit te doen maakten beide partijen gebruik van verschillende mediacombinaties. Bovendien werden deze initiatieven versterkt door wat onderzoekers omschrijven als het echokamereffect van de stad. Het nieuws ging immers ook snel een eigen leven leiden binnen de mondelinge netwerken en

weerklaatste als het ware binnen de stedelijke ruimte. De gebeurtenis is met andere woorden een dankbare case om de stad als mediasysteem te analyseren. Processen zoals de transpositie van media, transmedialiteit en media-events zullen in dit hoofdstuk aan bod komen.

In het laatste hoofdstuk analyseren we een **specifieke handeling, namelijk het zweren van eden, vanuit een intermediale invalshoek**. Zowel voor, tijdens, als na de installatie van de Calvinistische Republiek te Gent werden eden op allerhande manieren ingezet als discursieve strategie tijdens het conflict. In tegenstelling tot de vorige hoofdstukken kunnen we hierdoor het mediagebruik van de snel opeenvolgende regimes in relatie tot elkaar vergelijken. De eedceremonie bleek een extreem wendbaar middel waarmee zowel het katholieke als calvinistische stadsbestuur legitimiteit probeerde af te dwingen. Tegelijkertijd kon de bevolking de opgelegde eden ook weigeren, wat eveneens een belangrijk publiek statement was. Intermedialiteit was essentieel om van deze ceremonies ook daadwerkelijk een communicatiestrategie te maken. In dit hoofdstuk combineren we de methodes uit de voorgaande hoofdstukken en bekijken we zowel intracompositionele als extracompositionele vormen van intermedialiteit. Eden waren in eerste instantie vooral mondelinge beloftes, maar die werden ook opgeschreven, opgevoerd, gedrukt, overgeschreven en doorschraapt.

In elk hoofdstuk komt het erop neer het object, de gebeurtenis, of mediapraktijk te integreren in de stedelijke communicatieve ruimte die bestaat uit een complex web van media-interacties. Stuk voor stuk zijn het ook onderwerpen die minder gekend zijn in de Nederlandse Historiografie. De doopsgezinde martelaarsliteratuur werd vooral vanuit een theologisch standpunt bekeken. De mislukte aanslag op Oranje is wel een gekende episode, maar werd zelden uitgewerkt. Ook het gebruik van eden werd nog niet bestudeerd in de context van de Nederlandse Opstand. Naast een concrete reconstructie van de originele casestudy's zelf willen we met deze opbouw vooral komen tot een methodologische conclusie. We passen de concepten uit *intermediality studies* toe op de zestiende-eeuwse context en streven zo naar een meer systematische analyse van intermedialiteit.

1.3.3 Bronnen

Doorheen deze studie komen per hoofdstuk specifieke bronnen aan bod die ook daar zullen besproken worden. Bronnen die in elk hoofdstuk terugkomen zijn kronieken, archivalia uit de stedelijke administratie en drukwerk. Hieronder volgen bijgevolg enkele methodologische opmerkingen in verband met onze benadering van deze brontypes.

Kronieken

De vele overgeleverde stadskronieken zijn een zegen voor het onderzoek naar zestiende-eeuws Gent. Naast enkele *usual suspects*, zoals Marcus van Vaernewijck, van Campene en van de Vivere, consulteerden we ook het onuitgegeven handschrift nr. 159 uit de universiteitsbibliotheek. Dit uitgebreide handschrift kunnen we toeschrijven aan Gillis Coppens, dankzij de vrij ondubbelzinnige notitie:

“...die hier ghescreven es al met der hant van Gillis Coppens filius Bernaerts, gheboren inde prochie van Mere bij Aelst in zijnen leven vrij sceppere te Ghendt ende daer naer lakensnider woenende int herts hooft inde curte Rijcstrate bijden putte beginnende van sincxene XVc zes ende vijftich [sic] continewerende voort.”⁶¹

Het viel niet binnen de opzet van deze studie om de kroniek integraal te doorspitten, maar hier en daar laat Coppens toch een glimp van zijn identiteit zien. Naast zijn beroep, vrije schipper en later lakensnijder, komen we bijvoorbeeld te weten dat hij net als Marcus van Vaernewijck *vingtenier* is geweest.⁶² Kort voor de Beeldenstorm liet ene *vingtenier* Gillis Coppens het stadsbestuur schriftelijk weten of zijn achterban al dan niet bereid was de kerken te beschermen.⁶³ In het handschrift wordt dezelfde situatie beschreven vanuit de eerste persoon, waaruit we afleiden dat het effectief om de kroniekschrijver gaat.⁶⁴

Het profiel van Coppens sluit aan bij dat van de andere kroniekschrijvers. Vaak behoren ze tot de corporatieve middenklasse of stedelijke elite. Het profiel van van Vaernewijck (1518-1569) is reeds gekend, onder andere door de grondige studie van Koen Lamont. Van Vaernewijck bekleedde verschillende politieke functies en was een actief lid van de Gentse rederijderskamer Mariën Theeren en de Sint-Lucasgilde.⁶⁵ Ook

⁶¹ Gillis Coppens. *Kroniek van Gent 1566-1593* (Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, Hs 159) (verder Hs 159), geen foliëring. Het blad van deze passage kreeg geen folio nummer, het betreft een aparte katern die tussen f. 430r. en f. 431r. werd gevoegd. De hand in deze katern is wel gelijkaardig aan die in de rest van de kroniek. Ik wil prof. Anne-Laure Van Bruaene danken om mij op deze passage te wijzen.

⁶² De exacte functie van vingteniers werd nog niet onderzocht. Ze maakten deel uit van de burgerwacht die in 1566 werd opgericht door Parma. De stad werd in 17 kwartieren onderverdeeld, waarover telkens een ‘kolonel’ de orde moest bewaren. Onder de kolonellen stonden dan kapiteins, waaronder dan weer vingteniers stonden. André Despretz, "Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nr. 20 (1966): 3-18, 14. Despretz vermeldt geen Vingteniers, maar uit de beschrijving van Vaernewijck kunnen we wel afleiding dat de vingteniers onder de respectievelijke kapiteins resorteerden. MVV, I, 57.

⁶³ Resolutie, 20.08.1566 (SAG, Reeks 107 Resolutieboeken van de Keure, nr. 1/G, f. 170v)

⁶⁴ “...ende zo eyst dat de vindeniers ontboden zijn te wetene oft zulcen volc quame wat dat **wij** daer met doen zouden oft **wij** gaerneseen in nemen willen oft dat **wij** ons niet selve willen bewaren omme dat te wetene tadvijs elcke neghentiene mannen die elcken vindeniers onder hem heeft zo lasten schepene dat elc de zijne zal vergare ende elcken bijzonder vraghen oft zijlieden vande zinne zijn hier onderverclaeren ende tselve beloven op dese eedt bij scepene **ons** overghegheven.” Hs 159, f. 2v.-3r.

⁶⁵ Koen Lamont, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar Marcus van Vaernewijck : een ideeën- en mentaliteitshistorische studie op basis van zijn kroniek, Van die beroerlicke tijden*, Verhandelingen der Maatschappij

de gebroeders Cornelis en Philips van Campene behoorden tot de hogere sociale segmenten van Gent. Cornelis (1516-ca. 1567⁶⁶) was actief als handelaar en was later ook op verschillende manieren betrokken bij het stedelijke bestuur: hij werd kerkmeester, klerk, stapelheer van het koren en was ook gezworene binnen de gilde van de Meerseniërs.⁶⁷ Philips van Campene (ca. 1520 – na 1585) was advocaat in de Raad van Vlaanderen en zou de kroniek van zijn broer verderzetten.⁶⁸ De sociale context van Jan van de Vivere achterhalen is minder evident. Het handschrift dat De Potter in 1885 uitgaf was een zeventiende-eeuwse kopie van een handschrift dat door meerdere mensen werd samengesteld (zie verder).⁶⁹ De toeschrijving aan Jan van de Vivere gebeurde op basis van een passage waarin de schrijver zichzelf kenbaar maakte. Bovendien vermeldde van de Vivere hier meteen bij dat hij *ooc een van de upschrijvers van dese memoriale geschiedenis* was.⁷⁰ De Potter en Fris gingen ervan uit dat van de Vivere toegang had tot officiële documenten en daarom hoog op de sociale ladder stond. Scheerder sprak dit dan weer tegen. Van De Vivere kon alle informatie ook via andere wegen achterhalen.⁷¹ Dergelijke memorieboeken, kronieken of dagboeken werden immers vaak afgeschreven van eerdere memorieschriften.⁷² Ondanks het feit dat deze auteurs bij sommige passages zichzelf duidelijk opvoeren als ooggetuigen, zijn andere passages dikwijls ontleend aan andere historiografische handschriften of gebaseerd op eigentijdse historiografische narratieven.⁷³ Ook recente studies wijzen op het collectieve

voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, vol. 30 (Gent: Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde, 2005), 108-109.

⁶⁶ Philips noteert in 1567 dat hij de kroniek van zijn broer overneemt omdat deze te ziek is om ze bij te houden, kort daarna sterft Cornelis. De exacte sterftedatum is dus niet gekend, uit de notitie van Philips leiden we wel af dat Cornelis tot omstreeks 1567 leefde. Frans De Potter, ed. *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene : behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot den 5en april 1571* (Gent: Annoot-Braeckman, 1870), 81-82. (Verdere van Campene (DP)).

⁶⁷ van Campene (DP), XIV.

⁶⁸ van Campene (DP), XV-XVI.

⁶⁹ Jozef Scheerder, "La chronycke de J. van de Vivere et autre annotateurs," *Revue d'Histoire Ecclesiastique* 35, nr. 3 (1939): 533-538, 534.

⁷⁰ Jan Van de Vivere, *Chronijcke van Ghendt*, ed. Frans De Potter (Gent: Leliaert, 1885), VII. (Verder VdVivere).

⁷¹ Scheerder, "La chronycke de J. van de Vivere et autre annotateurs," 536.

⁷² De universiteitsbibliotheek Gent bezit een rijke collectie van dergelijke handschriften. Zie het werk van Scheerder en Van Bruaene voor een overzicht en studie van dit genre. Scheerder, "De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de universiteitsbibliotheek te Gent." Van Bruaene, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*.

⁷³ Jan Van de Vivere noteerde bijvoorbeeld "ic wasser zelve present" bij de terechtstelling van vier beeldenstormers in 1567. Scheerder, "De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de universiteitsbibliotheek te Gent," 17, voetnoot 11. Judith Pollmann en Erika Kuijpers, "Introduction," in *Memory before modernity. Practices of memory in early modern Europe*, eds. Judith Pollmann, et al. (Leiden: Brill 2013): 1-23, 16-20.

karakter van zogenaamde dagboeken en kronieken.⁷⁴ We kunnen de woorden van deze Gentse chroniqueurs bijgevolg dus niet zomaar interpreteren als ooggetuigenverslagen.

De kronieken zijn ook niet altijd overgeleverd in hun oorspronkelijke vorm. De universiteitsbibliotheek bezit de originele handschriften van **van Vaernewijck** en **Gilles Coppens** en een deel van de kroniek van de gebroeders **van Campene**.⁷⁵ De overlevering van deze laatste kroniek is vrij complex. In de achttiende eeuw vertaalde pastoor Jan Pieter Van Male een eigentijdse Latijnse versie van deze kroniek. Het handschrift berustte destijds in de Van Hulthem-bibliotheek, later een belangrijke deelcollectie van de handschriftencollectie van de Koninklijke Bibliotheek. Philip Blommaert gaf de Nederlandstalige vertaling van Van Male uit in 1839.⁷⁶ Naast het Latijnse handschrift ontdekte De Potter echter nog een andere Nederlandstalige versie van de kroniek, vandaag aanwezig in de universiteitsbibliotheek Gent (HS G 28).⁷⁷ Ook De Potter gaf dit handschrift uit (1870) en claimde dat deze versie authentieker was dan de vertalingen die Blommaert had uitgegeven.⁷⁸ Jammer genoeg behelst dit handschrift uit de universiteitsbibliotheek slechts een deel van de oorspronkelijke kroniek. Het narratief loopt in dit oorspronkelijke Nederlandstalige handschrift maar tot het jaar 1571 terwijl de Latijnse versie nog tot 1585 doorgaat. Wij verkiezen de uitgave van De Potter omdat we met dit handschrift dichter bij het zestiende-eeuwse discours zitten. Desalniettemin gebruiken we ook de editie van Blommaert voor de periode na 1570. We kunnen hieruit wel gebeurtenissen aanhalen, maar we moeten opletten met citaten en discoursanalyse. De tekst werd immers al drie keer vertaald in drie verschillende tijdsperiodes: eerst de Latijnse vertaling van Philips van Campene zelf, dan de Nederlandstalige vertaling van de pastoor in de achttiende eeuw en tenslotte de stijl- en taalcorrecties van de negentiende-eeuwse bibliograaf Blommaert. De uitgave van De Potter betreft echter ook geen letterlijke weergave van het oorspronkelijke manuscript. De bibliograaf geeft in zijn inleiding namelijk zelf aan dat hij enkele passages heeft weggelaten uit de uitgave. Vanuit zijn positivistische visie achtte hij het onnodig reeds gekende passages te herhalen of zaken die achteraf onwaar bleken te zijn over te nemen.⁷⁹

⁷⁴ Lisa Demets en Jan Dumolyn, "Urban chronicle writing in late medieval Flanders: the case of Bruges during the Flemish revolt of 1482-1490," *Urban History* 43, nr. 1 (2016): 28-45, 30-31.

⁷⁵ We verwijzen in deze studie wel naar de uitgave van Ferdinand Vander Haeghen: Marcus Van Vaernewijck, *Van die Beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568*, ed. Ferdinand François Ernest Vander Haeghen (Gent: Annot-Braeckman, 1872-1881). (verder MVV, [volumenr. in romeinse cijfers])

⁷⁶ van Campene (BL).

⁷⁷ Vandaag aanwezig in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Gent. Cornelus van Campene en Philips van Campene, "Dagboek Betreffende De Geschiedenis Van Gent, 1566-1571", 16^e eeuw (Universiteitsbibliotheek, Gent (UBG), Hs G, 28).

⁷⁸ De vele vertalingen (eerst in het Latijn, daarna in het Nederlands en daarna door Blommaert nog aangepast) hebben de uitgave van de tekst volgens De Potter "deerlijk verminkt". van Campene (DP), VII.

⁷⁹ "Wy meldden reeds, dat het relaas van enkele feiten, zonder de minste staatkundige of godsdienstige aangelegenheid, door ons is weggelaten. Het geldt enkel 't verhaal van gewone misdaden, zooals [sic] brandstichting, diefstal of moord, of berichten over onweders, kleine overstromingen, enz., die het boek

Op eenzelfde onvolledige manier gaf De Potter ook de kroniek van **Jan van de Vivere** uit.⁸⁰ Het oorspronkelijke manuscript rustte destijds in de privécollectie van Burggraaf Vilain XIII op het kasteel te Basel waar Jozef Scheerder het nog kon inkijken. De Potter gaf slechts een deel van het manuscript uit. In tegenstelling tot wat andere historici beweerden werd de selectie van De Potter volgens Scheerder niet beïnvloed door zijn religieuze (katholieke) voorkeur.⁸¹ Dat we een bepaald feit niet terugvinden in de uitgave van De Potter wil dus niet zeggen dat van de Vivere hier ook daadwerkelijk niets heeft over geschreven. Daarnaast was het handschrift uit de collectie van Vilain XIII volgens Scheerder een zeventiende-eeuwse kopie.⁸² Opnieuw is het dus beter om dergelijke handschriften te benaderen vanuit een collectief auteurschap. Van de Vivere gaf zelf aan een van de schrijvers te zijn, maar ook de scribe van de zeventiende-eeuwse kroniek drukte mogelijk zijn stempel op het handschrift.

De kronieken bevatten veel informatie over meer efemere communicatiemiddelen zoals geruchten of liederen en zijn daarom een dankbare aanvulling op wat we in drukwerk of de archieven van de stedelijke administratie vinden. Toch moeten we er rekening mee houden dat het vaak om verouderde (negentiende-eeuwse) edities gaat die vooral gericht waren op het publiceren van zoveel mogelijk positivistische kennis over het Gentse verleden. Daarnaast ontstonden de teksten niet zozeer als een persoonlijk relaas over de historische feiten. Het individuele perspectief werd gecombineerd met een compilatie van overgeschreven teksten. Hierdoor betreft het eerder een collectief narratief dan een ooggetuigenverslag.

Stedelijke administratie

Naast kronieken zijn de archieven die voortkomen uit de stedelijke administratie een tweede relevante bron om lokale communicatiestrategieën te reconstrueren. In de eerste plaats bevatten bronnen zoals stadsrekeningen, voorgeboden en de keureresoluties heel wat informatie over de communicatiekanalen van de stedelijke overheid zelf. Daarnaast geven ze ook een indirecte inkijk in de handelingen van de stedelingen. Deze drie brontypes systematisch doornemen was niet mogelijk binnen het tijdsbestek van deze studie. Ze werden vooral in relatie tot de geselecteerde casussen geanalyseerd. Zowel de voorgeboden als de stadsrekeningen en keureresoluties zijn chronologisch opgesteld en dus relatief gemakkelijk te doorzoeken.

nutteloos met eenige bladzijden zouden vermeerderd hebben. Ook eenige feiten, die een later geschrevene aantekening in margine verklaarde onwaar te zijn, achtten wij onnodig gedrukt te worden.” van Campene (DP), XVIII.

⁸⁰ “Het geheele manuscript evenwel, gelijk het is, te drukken, kwam ons ongeradig voor; immers men vindt er een groot getal gebeurtenissen beschreven in nagenoeg dezelfde bewoordingen als welke de evengenoemde kroniekschrijvers hebben gebruikt,…” VdVidere, II.

⁸¹ Scheerder, "La chronycke de J. van de Vivere et autre annotateurs," 534.

⁸² Scheerder, "La chronycke de J. van de Vivere et autre annotateurs," 534. voetnoot 1.

In de **voorgeboden** of stedelijke verordeningen staan allerhande interessante maatregelen tegen de verspreiding van oproerige informatie.⁸³ We zullen zien dat de stedelijke overheid via deze verordeningen zo snel mogelijk probeerde in te grijpen bij publieke onrust. De inhoud van die schadelijke informatie werd echter zelden neergeschreven. Eerder benoemt deze bron vluchtige mediahandelingen die interessant zijn voor onze studie: het beledigen van de stadsomroeper, verspreiden van *onwarachtighe roupen*, oneerbiedig gedrag tijdens ceremonies et cetera.

Naast het register met voorgeboden gebruiken we doorheen deze studie ook de **stadsrekeningen**. Hierin zijn vaste rubrieken zoals uitgaven voor trompetters (stadsomroepers) of drukwerk te vinden, maar ook incidentele uitgaven voor bijvoorbeeld extra bodes tijdens crisisperiodes of publieke ceremonies zoals de blijde intrede van de Hertog van Anjou in 1582.⁸⁴

De **resoluties van de schepenen van de Keure** geven dan weer een inzicht in het dagelijks bestuur van de stad.⁸⁵ Sinds 1301 bestond de Gentse Schepenbank uit enerzijds de schepenen van de Keure en anderzijds de schepenen van Gedele.⁸⁶ De schepenbank van de Keure had zowel de bestuurlijke, wetgevende als rechterlijke macht. De functies binnen die schepenbank werden proportioneel verdeeld tussen de drie leden van de stad: de poorterij, de kleine neringen en de weverij. In de context van de verschillende zestiende-eeuwse opstanden werd dit systeem echter meermaals aangepast. De Carolijnse Concessie schafte het regime van de drie leden na 1540 af. Bij de oprichting van de Calvinistische Republiek werden deze gehate maatregelen meteen teruggedraaid en de vertegenwoordiging van de drie leden in de schepenbank 'in ere hersteld'. De daaropvolgende Habsburgse *reconquista* paste dit politiek systeem wederom aan.⁸⁷

In de resolutieboeken vinden we notulen van beraadslagingen en de genomen maatregelen maar ook afschriften van andere documenten zoals brieven, decreten en rekwesten gericht aan het stadsbestuur. De resolutieboeken zijn een goede aanvulling op de stadsrekeningen en voorgeboden omdat ze meer context bevatten. Naast de uiteindelijke beslissingen vinden we er ook de afwegingen en argumentatie van de schepenen om op een bepaalde manier te handelen.

⁸³ Voorgeboden: SAG, Reeks 93: 47 registers, nr. BB-HH. Dit kan heel specifiek zijn. Op 12 augustus werd bijvoorbeeld een specifiek pamflet verboden "*Een corte openinghe der causen waeromme het niet Raedtsaem zij dat de Prince van Oraengien nv ter tijt commen zoude binnen deser stede van Ghendt*". Voorgebod, 12.08.1579 (SAG, Reeks 93, nr. 29 (EE), f. 230r.).

⁸⁴ SAG, Reeks 400: Stadsrekeningen.

⁸⁵ SAG, Reeks 107: Resolutieboeken van de Keure.

⁸⁶ Johan Decavele, "Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11e eeuw-1795) " in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1975*, eds. Walter Prevenier en Beatrijs Augustyn (Brussel: Algemeen rijksarchief, 1997): 277-320, 287.

⁸⁷ Voor een evolutie van de samenstelling van de schepenbanken tijdens deze turbulente periode zie Dambruyne, *Corporatieve middengroepen : aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, 513-549. Zie ook Decavele, "Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11e eeuw-1795) " 284-285.

Gedrukte bronnen

Er zijn verschillende manieren om Gents drukwerk op te sporen. Meest recent is het repertorium van Andrew Pettegree en Malcolm Walsby: “Netherlandish books”. De grote verdienste van dit overzicht is dat het de nationale bibliografische projecten van Nederland en België (bijvoorbeeld “Belgica Typographica”, verder BT) overstijgt.⁸⁸ De inhoud van dit repertorium is bovendien integraal opgenomen in de online database *Universal Short Title Catalogue* (USTC), eveneens gecoördineerd door Pettegree en de University of Sint-Andrews.⁸⁹ De database is van onschatbare waarde voor het historisch onderzoek omdat het de anachronistische nationale repertoria kan doorbreken. Niet alleen de Nederlandse boekenproductie, maar ook collecties uit andere belangrijke Europese drukkerscentra zijn opgenomen. De BT lijst bijvoorbeeld enkel boeken op uit een selectie Belgische bibliotheken terwijl veel historische drukken in buitenlandse archieven zijn beland. Het overzicht op de USTC is daarom tot nog toe geografisch het meest uitgebreide.

Is de USTC volledig? Allesbehalve. Pettegree en zijn collega’s baseerden de database hoofdzakelijk op een selectie bibliotheekcatalogi niet op bibliotheekcollecties. Fouten uit de catalogi zijn dan wellicht ook in de online-database geslopen.⁹⁰ Dat is een projectmatige keuze. De medewerkers van de *Short Title Catalogue Vlaanderen* (STCV) bekeken bijvoorbeeld wel elk exemplaar (‘met het boek op de tafel’) dat in hun database werd opgenomen.⁹¹ Dit vergt uiteraard veel meer tijd, waardoor deze database momenteel vooral titels uit de zeventiende en achttiende eeuw bevat. Een ander gevolg van deze benadering is dat de USTC minder materiële informatie bevat. Het loont dus steeds de moeite om dit werkinstrument te combineren met de nationale repertoria.

Wat Gent betreft kunnen we de USTC dan best ook aanvullen met het bibliografisch werk van Ferdinand Vander Haeghen en Jerome Machiels. Beide waren werkzaam binnen de Gentse Universiteitsbibliotheek waardoor het zwaartepunt op de Gentse collectie ligt. Vander Haeghen gaf een ambitieus overzicht van het leven en de productie van de Gentse drukkers. Naast een biografie voor elke Gentse drukker bevat

⁸⁸ Elly Cockx-Indestege, Geneviève Glorieux en Bart Op de Beeck, *Belgica typographica 1541-1600: catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt* (Nieuwkoop: De Graaf, 1968). Andrew Pettegree en Malcolm Walsby, *Netherlandish books: books published in the Low Countries and Dutch books published abroad before 1601* (Leiden: Brill, 2011), VII-XII.

⁸⁹ *Universal Short Title Catalogue*, dir. Andrew Pettegree (University of Sint-Andrews). www.ustc.ac.uk, geraadpleegd op 16.10.2018.

⁹⁰ In sommige gevallen werden ook de fysieke exemplaren geconsulteerd, maar dit gebeurde niet voor elke referentie. Fouten uit de nationale repertoria zijn dan vermoedelijk ook in de online database geslopen. Pettegree en Walsby, *Netherlandish books: books published in the Low Countries and Dutch books published abroad before 1601*, XXII.

⁹¹ *Short Title Catalogue Vlaanderen*, dir. Vlaamse Erfgoedbibliotheek. www.STCV.be, geraadpleegd op 16.10.2018.

dit werk uitgebreide omschrijvingen van de gedrukte exemplaren.⁹² Machiels maakte meer dan honderd jaar later een nieuw overzicht van de Gentse boekproductie tot 1560 waarvoor hij elk exemplaar ook daadwerkelijk heeft onderzocht. Zijn voornaamste doel was het identificeren van de vele anonieme werken.⁹³ Zijn repertorium bevat ook drukwerk dat niet werd opgenomen in de USTC.

Een andere benadering die voor de Gentse context veel informatie opleverde is het overlopen van de stadsrekeningen. Veel Gents drukwerk werd geproduceerd voor de stedelijke of provinciale overheden. Niet toevallig bevonden de drukkerijen zich dan ook dicht bij het Sint-Veerleplein en de Hoogpoort.⁹⁴ Valentijn Velghe deed dit bijvoorbeeld voor het drukwerk dat ten tijde van de Calvinistische Republiek werd besteld door de Gentse overheid.⁹⁵

Om tot een selectie van interessante casestudy's te komen overliepen we heel wat drukwerk. Een systematisch overzicht van de Gentse drukkersindustrie was desalniettemin nooit het opzet van dit doctoraatsonderzoek. Uiteindelijk bespreken we in relatie tot de drie casestudy's slechts een aantal drukwerken in detail. Dat zijn voornamelijk politieke pamfletten, liedboeken en martelarenbundels. Deze brontypes vallen doorgaans onder de categorie 'popular print'. Het zijn drukwerkjes waarvan de inhoud gericht was op een breed publiek en die goedkoop geproduceerd waren. Vormelijk vertaalt die goedkope productiewijze zich in liedstroken die slechts één blad innemen tot boekjes in quarto formaat. Zoals het plakkaat van Karel V waarmee we dit hoofdstuk openen aantoonde vielen hier heel wat genres onder: *boecken, refereynen, baladen, liedekins, epistelen, prognosticatien en almanacken*. Jeroen Salman nuanceert echter terecht de term *popular*:

*"We understand it here not to designate a particular group of inexpensive texts, but as a relationship that enables books to play a part in political processes, and enabled an expanding readership to be addressed, and variously participate, in print culture."*⁹⁶

De term 'populair' drukwerk slaat dan meer op de relatie tussen de gedrukte teksten en het publiek debat. Juist die relatie staat in dit doctoraatsonderzoek centraal.

⁹² Vander Haeghen, *Bibliographie Gantoise : recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand: 1483-1850*.

⁹³ Jerome Machiels, *De boekdrukkunst te Gent tot 1560* (Gent: RUG. Centrale bibliotheek, 1994).

⁹⁴ Sylvie De Smet, "Sociaal-economische analyse van een beroepsgroep : de Gentse boekdrukkers (1450-1700)" (Masterproef, Universiteit Gent, 1998), 177.

⁹⁵ Valentijn Velghe, "De weerspiegeling van de politieke, religieuze en financiële cultuur in gedrukte pamfletten te Gent ten tijde van het Calvinistische bewind (1577-1584)" (Masterproef, Universiteit Gent, 2014).

⁹⁶ Jeroen Salman, Roeland Harms en Joad Raymond, "Introduction: The distribution and dissemination of popular print," in *Not dead things : the dissemination of popular print in England and Wales, Italy, and the Low Countries, 1500-1820*, eds. Jeroen Salman, Roeland Harms, en Joad Raymond (Leiden: Brill, 2013): 1-31, 13.

Hoofdstuk 2

Intermediaal drukwerk: de circulatie van doopsgezinde martelaarsverhalen

2.1 Inleiding

2.1.1 Mennonieten, martelaars en media

“Ten was niet ghenouch dat die Calvinisten hier haer errueren zaeijden, maer boven dese beghonden ooc haer hooren up te steken die Anabaptisten of Herdoopers.” Tot zijn grote ongenoegen zag Marcus van Vaernewijck dat de protestanten in zijn stad veel volk lokten naar hun preken buiten de Percellepoort (Kortrijkse poort). Hij verbaasde zich vooral over de sterke argumentatie en debateerkunst van de doopsgezinden. Tijdens de hagenpreken, waar vooral veel calvinisten preekten, onderbraken ze geregeld de predikanten om hen terecht te wijzen. Ze kwamen *wel ghewapent ende voorzien van tghene dat tot haerlieder matterie dient* en overwonnen zo gemakkelijk hun tegenstanders. In een andere passage merkt van Vaernewijck ook op dat de doopsgezinden veel geschriften hadden, onder andere brieven van hun broeders en zusters die op het schavot waren gestorven.⁹⁷ Die martelaarsbrieven circuleerden eerst via afschriften en later in gedrukte pamfletten en compilaties. De populariteit van dit genre suggereert een grote rol voor het gedrukte woord in de verspreiding van het doopsgezinde gedachtegoed. Desalniettemin toont bovenstaande anekdote uit de kroniek van van Vaernewijck evengoed aan dat we gedrukte teksten zelden los kunnen zien van hun mondelinge context. De gedrukte teksten gaven de doopsgezinden voldoende argumenten om hun tegenstanders te overwinnen in mondelinge discussies. Drukwerk beïnvloedde mondelinge communicatie maar was ook gebaseerd op heel wat handgeschreven en orale boodschappen. In het drukwerk van de doopsgezinden vinden we in feite

⁹⁷ MVV, I, 241-243.

weergaven van brieven, dialogen, performances en liederen. Het maakt de doopsgezinde pamfletten hybride en intermediaal en daarom een uitstekend startpunt voor ons onderzoek. De activiteiten van de doopsgezinden in Gent zijn enerzijds goed gedocumenteerd in lokale kronieken en gerechtelijke dossiers, anderzijds in het gedrukte martelaarsboek *Het Offer des Heren*.

Mijn zoektocht naar de rol van intermedialiteit in de vroegmoderne stad begint dan bij het problematiseren ervan in gedrukte bronnen. Op welke manier kunnen historici referenties naar andere media herkennen en wat zegt dit over de communicatiepraktijken van de vroegmoderne stedeling? Hoe kunnen historici omgaan met die intermedialiteit in gedrukte bronnen?⁹⁸ In eerste instantie gaat het hier dus om een methodologische vraag.

In tweede instantie ga ik in dit hoofdstuk op zoek naar de functie en het gebruik van die gedrukte intermedialiteit door doopsgezinden, drukkers en het stedelijk publiek. Met deze vraagstelling knopen we aan bij een oud debat binnen de Reformatiegeschiedenis, namelijk de vraag hoe de Reformatie werd verspreid onder de bevolking. Zeker wanneer de onderzoeksfocus verschoof van individuele hervormers naar de Reformatie van de gewone man werd dit een prangende vraag.⁹⁹ Hoe kwam deze gewone man in contact met het doopsgezinde gedachtegoed en welke rol speelde het gedrukte woord hierin?

Terwijl historici het protestantisme traditioneel beschouwen als een beweging waarin de geletterdheid van leken en hun toegang tot de Bijbeltekst cruciaal was, werd het doperdom juist vaak beschouwd als een uitzondering op dit protestants paradigma.¹⁰⁰ Alejandro Zorzin stelde bijvoorbeeld vast dat de eerste Zwitserse anabaptisten het tekstuele medium op een totaal andere manier gebruikten dan de gereformeerde volgelingen van Zwingli. De gereformeerde pamfletten waren gericht op een literaire polemiek en het overtuigen van een niet-gereformeerd publiek.¹⁰¹ Tegenover deze academische publicatiestrategieën van de gereformeerden plaatsten de anabaptisten volgens Zorzin een mondelinge strategie. Een niet-doopsgezind publiek

⁹⁸ Birgit Emich pleitte er ook voor om intermedialiteit te gebruiken als een onderdeel van algemene bronnenkritiek. Emich, "Bildlichkeit und Intermedialität in der Frühe Neuzeit. Eine interdisziplinäre Spurensuche" 31-56.

⁹⁹ Arnold Snyder, "Orality, literacy, and the study of anabaptism," *Mennonite Quarterly Review* 65, nr. 4 (1991): 371-392, 372.

¹⁰⁰ "Singing more and publishing less than protestants, they celebrated their memory in distinctive ways, consistent with their ecclesiological views and generally less educated following." Brad S. Gregory, *Salvation at stake: Christian martyrdom in early modern Europe* (Cambridge: Harvester University press, 1999), 197. Voor een interessante kritiek op dit 'protestants paradigma' zie het werk van Sabrina Corbellini. Corbellini et al., "Challenging the paradigms: Holy writ and lay readers in late medieval Europe," 184-186.

¹⁰¹ Alejandro Zorzin, "Reformation publishing and anabaptist propaganda: Two contrasting communication strategies for the spread of the Anabaptist message in the early days of the Swiss brethren," *Mennonite Quarterly Review* 82(2008): 503-516, 516.

werd dan vooral overtuigd door rondreizende predikanten. In tegenstelling tot de gereformeerden waren de anabaptistische geschriften eerder gericht op het versterken van die predikanten. Kat Hill nuanceerde dit beeld echter recent. Haar onderzoek naar doopsgezind drukwerk, en vooral de betrokkenheid van doopsgezinden in het drukkersbedrijf, toonde aan dat de scheiding tussen een mondelinge radicale Reformatie tegenover een schriftelijke Reformatie niet langer standhoudt.¹⁰²

Hill en Zorzin werkten echter voornamelijk op anabaptisme in de Duitstalige gebieden, waar het succes van de beweging vooral een ruraal fenomeen was. In de Nederlanden floreerde het anabaptisme vooral binnen het stedelijke ambachtsmilieu.¹⁰³ De vraag naar de relatie tussen het gesproken en geschreven woord lag in deze semi-geletterde context dus anders. Volgens Marjan Blok illustreren de mediapraktijken van de Nederlandstalige doopsgezinden het scharniermoment tussen een orale en literaire cultuur in de zestiende eeuw.¹⁰⁴ Blok erkent wel de hybriditeit in de gedrukte bronnen maar analyseert dergelijke interacties als een kenmerk van een beginfase waarin beide culturen elkaar overlappen. Hiermee gaat ze volgens mij voorbij aan de *agency* van producenten die bewust kozen voor een dergelijke weergave. Hybride drukwerk is niet enkel het onbewuste resultaat van overlappende mediaculturen maar ook een bewuste mediastrategie.

Deze historiografie toont vooral aan hoe de studie van de communicatie van de Reformatie nog te vaak herleid wordt tot de tegenstelling tussen het gesproken en gedrukte woord. Wij stellen voor om de intermedialiteit van gedrukte bronnen meer te problematiseren. Dat kan vanuit twee invalshoeken die ook de structuur van dit hoofdstuk vormen. Een eerste mogelijkheid is om intermedialiteit als een residu van eerdere communicatiehandelingen te benaderen. De gedrukte martelaarsverhalen bevatten brieven, dialogen en liederen omdat dit nu eenmaal de manier was waarop de doopsgezinden communiceerden. In hoeverre kunnen we de gekleurde martelaarsverhalen dan gebruiken als bron voor die mediapraktijken? In dit eerste deel zullen dus vooral de handelingen van de martelaars zelf centraal staan. In een tweede deel benaderen we de intermedialiteit van de drukwerken als een retorische strategie die de receptie van de verhalen beïnvloedde. Zoals hierboven gesteld zijn drukkers geen passieve doorgeefluiken van een mondelinge cultuur maar kozen ze er actief voor om de martelaarsverhalen op die manier vorm te geven. Welke technieken hadden ze hiervoor en welk effect had dit op de lezers? Hier staan dus eerder de praktijken van de drukkers

¹⁰² Kat Hill, "Anabaptism and the world of printing in sixteenth-century Germany," *Past & Present* 226, nr. 1 (2015): 79-114, 79-114.

¹⁰³ Keith L Sprunger, "Dutch Anabaptists and the telling of the martyr stories," *The Mennonite Quarterly Review* 80, nr. 2 (2006): 149-182, 155. Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie : ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Amsterdam: Meulenhoff, 1996), 113-114 en 209.

¹⁰⁴ Marjan Blok, "Het Vlaams doperdom en de gedrukte tekst: over de paradigmatische verschuiving van oraliteit naar tekstualiteit," *Nederlands theologisch tijdschrift* 60(2006): 149-163, 150.

en de lezers van de martelaarsverhalen centraal. Op die manier volgen we de transpositie van de martelaarsverhalen tussen verschillende media en integreren we het doopsgezind drukwerk in een stedelijk communicatienetwerk.

2.1.2 Doopsgezinden te Gent: context en bronnen

Het anabaptisme ontstond in Zwitserland in de jaren 1520 en inspireerde al snel verschillende groeperingen in het Duitstalige gebied. Al sinds het begin had de beweging een zeer gedecentraliseerd karakter. De verschillende anabaptistenstromingen werden bijgevolg genoemd naar hun charismatische leiders. De term anabaptisme slaat op alle stromingen die de kinderdoop verwerpen en wordt voornamelijk in een internationale context gebruikt. Wat de Nederlanden betreft doet het doperdom haar intrede via Melchior Hofmann, een bontbewerker uit het hertogdom Zwaben. Het waren onder meer deze ‘melchiorieten’ die in 1535 meewerkten aan de installering van de theocratische republiek te Münster. Ook in Amsterdam poogden volgelingen van Hofmann een doopsgezinde republiek op te richten. Beide initiatieven eindigden in een fiasco en harde repressie.¹⁰⁵

Na deze eerste periode volgde een minder revolutionaire interpretatie van de eschatologische leer. Voorliggend hoofdstuk situeert zich voornamelijk in deze tweede periode. Na de val van Münster werd vooral Menno Simons een belangrijke leider in de Nederlanden. We noemen deze volgende generatie dan ook de ‘mennonieten’. Simons zocht een duidelijke breuk met de gewelddadige theocratische visie van de eerste generatie dopers en pleitte voor een vreedzame benadering. Er kwam echter snel kritiek op de stellingen van Menno Simons en de beweging versplinterde opnieuw in tal van stromingen. Daarom gebruik ik in dit hoofdstuk vooral de algemene term ‘doopsgezinden’, een overkoepelende categorie voor deze verschillende interpretaties. Ook vandaag is dit de officiële benaming voor anabaptisten in Nederland en België.¹⁰⁶

De evolutie van het anabaptisme in Gent volgt in grote lijnen de ontwikkelingen van de beweging in de Nederlanden. Vermoedelijk circuleerden vanaf 1530 al flarden van doopsgezind gedachtegoed onder de Vlaamse sacramentariërs, maar dat is moeilijk vast te stellen. Pas tijdens en na de installatie van het theocratische regime in Münster zien

¹⁰⁵ Alastair Hamilton, "The development of Dutch Anabaptism in the light of the European magisterial and radical Reformation," in *From martyr to muppy (Mennonite urban professionals): a historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites*, eds. Alastair Hamilton, Sjouke Voolstra, en Piet Visser (Amsterdam: Amsterdam university press, 1994): 3-15, 8-11.

¹⁰⁶ Piet Visser, "Mennonites and Doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700," in *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700*, eds. James Stayer en John Roth (Leiden: Brill, 2006): 299-345, 299-300. We gebruiken ‘anabaptisme’ dus om te wijzen op het gedachtegoed, ‘doopsgezind’ voor de anabaptisten uit de Nederlanden, en ‘Mennonieten’ specifiek voor de volgelingen van Menno Simons.

we de eerste concrete aanwijzingen voor de aanwezigheid van het anabaptisme in Gent. Na de val van Münster (25 juni 1535) vluchtten veel doopsgezinden naar de Zuidelijke Nederlanden, maar er volgde al snel een klopjacht door de Habsburgse autoriteiten. Willem Mulier werd de eerste doopsgezinde die op 15 juli 1535 voor het Gravensteen werd onthoofd.¹⁰⁷ Er zouden er nog veel volgen in de loop van de zestiende eeuw. Het is vooral via deze vervolgingen en de neerslag hiervan in juridische bronnen en stadsrekeningen dat we een zicht krijgen op de evolutie van de doopsgezinde gemeenschap in Gent. Het lijkt erop dat na de zware repressiecampagne uit 1539 bijna alle doopsgezinden de stad ontvlucht waren.¹⁰⁸ Vanaf 1550 ziet Decavele dan weer een nieuwe bloei, ditmaal met een duidelijke beïnvloeding door het mennisme.¹⁰⁹ In deze periode rolden ook liedboeken, pamfletten en martelaarsbundels van de noordelijke drukpersen. Hierin vinden we een twintigtal teksten die gerelateerd zijn aan de Gentse context. Deze selectie teksten stonden in relatie tot de andere doopsgezinde martelaarsverhalen. Het is daarom belangrijk om de afzonderlijke teksten eerst goed te situeren in het geheel van de doopsgezinde martelaarstraditie.

Eerder onderzoek naar de doopsgezinde martelaarsteksten is bijna uitsluitend gebaseerd op de populaire bundel *Het Offer des Heeren*. In 1562 verscheen de eerste editie van dit doopsgezinde martyrologium, vermoedelijk bij de Friese drukker Jan Hendricksz van Schoonrewoud in Franeker. Volgens Paul Valkema Blouw werkte deze drukker exclusief voor Menno Simons en de lokale doopsgezinde gemeente te Franeker. Na 1564 nam een andere, nog niet geïdentificeerde, drukker de Friese drukkerij over. Ook hij bleef boeken produceren voor een doopsgezind publiek tot 1570.¹¹⁰ De drukkerij uit Franeker produceerde drie edities van *Het Offer des Heeren* (1562, 1567, 1570). Drukkers zagen al snel de economische waarde van dergelijke populaire producties. Vooral Herman 't Zangers uit Steenwijk lijkt te concurreren met de drukkerij uit Franeker. Hij herdrukte immers meerdere publicaties die eerder van de Friese pers rolden; een nieuwe editie van *Het Offer des Heeren* in 1566 is daar een goed voorbeeld van.¹¹¹ In totaal

¹⁰⁷ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 304.

¹⁰⁸ De Vlaamse doopsgezinde gemeenschap bestond duidelijk uit een hecht netwerk. Slechts één tip volstond om bijna de hele gemeenschap op te pakken in Gent en omstreken en Brugge. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 311-314.

¹⁰⁹ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 437-461. Ook de doopsgezinde gemeente in Antwerpen werd goed gedocumenteerd door Guido Marnef. Zie hoofdstuk 9 en hoofdstuk 2 in Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie : ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, 107-116 en 203-223.

¹¹⁰ Paul Valkema Blouw, "An unknown Mennonite press in Friesland," in *Dutch typography in the sixteenth century: The collected works of Paul Valkema Blouw*, eds. Paul Dijstelberge en Ton Croiset Van Uchelen (Leiden: Brill, 2013): 387-413, 403 en 405.

¹¹¹ Paul Valkema Blouw, "A forgotten underground printer: Herman 't Zangers " in *Dutch typography in the Sixteenth Century. The collected works of Paul Valkema Blouw*, eds. Paul Dijstelberge en Ton Croiset Van Uchelen (Leiden: Brill, 2013): 569-586, 577.

verschenen maar liefst elf edities van *Het Offer des Heeren*, waarvan acht anoniem.¹¹² Van de latere edities werd enkel de editie uit 1578 toegeschreven aan Nicolaes Biestkens II, in die tijd drukker in Amsterdam.¹¹³ Ook in 1590 en 1595 gaf Willem Jansz. Buys nieuwe edities uit in Amsterdam, voor de eerste keer niet anoniem. Tenslotte verscheen ook de laatste editie met een colofon, namelijk gedrukt in 1599 te Harlingen door Pieter Sebastiaensz. De edities uit 1580 en 1589-1592 verschenen anoniem en zijn nog niet toegeschreven.¹¹⁴

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel vinden we gevangenisbrieven en testamenten van doopsgezinde martelaren uit de Nederlanden. Vanaf de eerste editie (1562) werden al vijf Gentse martelaren opgenomen. De edities uit 1591-1592 en 1599 voegen daar nog drie Gentse martelaren aan toe. Het tweede deel bestaat uit een liedboek met een eigen titelpagina, paginering en index. Een gelijkaardige typografie en kruisverwijzingen tussen beide delen tonen echter aan dat beide als een geheel werden geproduceerd. Bovendien is elk overgeleverd exemplaar van *Het Offer des Heeren* ingebonden met een dergelijk liedboek. Het merendeel van de Gentse martelaren komt voor in dit tweede deel. In tegenstelling tot het eerste deel gaat het hier niet om teksten die de martelaren zelf zouden hebben geschreven maar om liederen die over hen gaan.

Het Offer des Heeren bestaat uit een verzameling teksten die Jan Hendricksz. samenbracht in een nieuw geheel. Dat impliceert dat de teksten al eerder werden gedrukt in een andere context. Bert Hofman onderzocht die vroege context waarin compilaties zowel rooms-katholieke als sacramentarische en doopsgezinde liederen bevatten. Pas rond 1559-1560 ontstond een duidelijke doopsgezinde signatuur in bepaalde bundels en werden doperse liederen geschrappt uit andere. Op die manier ontstond een tweespalt tussen enerzijds sacramentarisch-gereformeerde-calvinistische liederen en anderzijds de doopsgezinde. Het initiatief van de opdrachtgevers van Jan Hendricksz. om een zuiver doopsgezind liederenboek te publiceren is dan een logisch gevolg in deze evolutie.¹¹⁵

Dankzij de inspanningen van het Meertensinstituut is dit kluwen aan liedboeken toegankelijk geworden via de online databank: Nederlandse Liederbank.¹¹⁶ Bovendien namen de onderzoekers ook de wijsaanduiding mee in hun beschrijving. Dit levert

¹¹² Edities in 1562, 1566, 1567, 1570, 1578(a), 1578(b), 1580, 1590, 1591-1592, 1595, 1599. Zie Ferdinand Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas* (Den Haag: Nijhoff, 1890), 443-499.

¹¹³ Biestkens vertoefde ook enige tijd in Emden. Paul Valkema Blouw, "Nicolaes Biestkens van Diest, in duplo," in *Dutch typography in the sixteenth century: The collected works of Paul Valkema Blouw*, eds. Paul Dijkstra en Ton Croiset Van Uchelen (Leiden: Brill, 2013): 361-385, 379-380.

¹¹⁴ Zie beschrijvingen in Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, 483-499.

¹¹⁵ Bert Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort : een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse schriftuurlijke lyriek* (Hilversum: Verloren, 1993), 163.

¹¹⁶ *Nederlandse Liederbank*, geraadpleegd op 3.1.2018, www.Liederbank.nl.

uiterst interessante inzichten op over de relatie tussen de teksten uit *Het Offer des Heeren* en die in de vroegere liedbundels. Het lied “Een eeuwige vruegt die niet en vergaet/compts mij altijd tevoren” van de Gentse Peter van Wervick verscheen bijvoorbeeld al in 1552-1554, in de bundel *Veelderhande Liedekens* voor het ook in de liedbundel van *Het Offer des Heeren* werd opgenomen.¹¹⁷ Tegelijkertijd maakte Jan Hendricksz. ook een selectie van doopsgezinde liederen. Het lied “Die ooren heeft om te horen/die hore toe”, geschreven door Hans van Overdam, verscheen bijvoorbeeld in de *Veelderhande Liedekens* uit 1559 en in een ander liedboek getiteld *Een nieu Liedn Boeck van alle nieuwe ghedichte liedekens, die noyt in druck en zijn* uit 1562, maar niet in *Het Offer des Heeren*.¹¹⁸ Dat is opmerkelijk, want *Het Offer des Heeren* bevat wel andere teksten van de Gentse van Overdam. Bovendien vermoedt Blouw dat dit liedboek ook bij de drukkerij uit Franeker werd geproduceerd, Hendricksz. moet de teksten dus gekend hebben.¹¹⁹ Deze liedboeken zijn bijgevolg een belangrijke aanvulling op het veel geconsulteerde martelaarsboek *Het Offer des Heeren*.

Naast de uitgave van *Het Offer des Heeren* verschenen nog andere belangrijke martelaarspamfletten. Vooral Brad Gregory wees op het belang van deze alternatieven voor het populaire offerboek. Hoewel de verschillende edities van *Het offer des Heeren* vaak nieuw materiaal publiceerden, circuleerden veel brieven, testamenten en liederen ook in aparte pamfletten. Het testament van Soetken van den Houtte is hier een voorbeeld van. Op 27 november 1560 overleed zij op het schavot te Gent. Haar geschriften werden in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw meermaals herdrukt.¹²⁰ De *Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz* in Berlijn bewaart zelfs een Duitstalig exemplaar, volgens de medewerkers van de bibliotheek dateert het werk al uit 1561.¹²¹ De geschriften van de Gentse martelares waren dus snel na haar dood en lang daarna populair bij een Nederlandstalig en Duitstalig publiek. Desondanks verschenen ze nooit in *Het Offer des Heeren*. Brad Gregory merkte bovendien op dat dit pamflet in sommige gevallen werd samengebonden met ander doopsgezind drukwerk dat evenmin verscheen in *Het Offer des Heeren*. Hij noemt deze samengebonden pamfletten particuliere martelarenbundels omdat het lijkt te gaan om individuen die hun eigen offerboek hebben samengesteld met pamfletten die niet in *Het Offer des Heeren* voorkwamen. Deze particuliere bundels representeren een interessant alternatief voor

¹¹⁷ Tekstnr. 7 en 8.

¹¹⁸ Tekstnr. 3 en 4.

¹¹⁹ Blouw, "An unknown Mennonite press in Friesland," 402.

¹²⁰ Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, 173-191.

¹²¹ Soetken Van den Houtte, *Ein Testament vonn einer frommen Gott liebhaber in gemacht Soecken von Holtz genandt [...]* (s.l.: s.n., [1561]). Zie gedigitaliseerde versie in online catalogus: *Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz*, recordnr. VD16 ZV 8104, geraadpleegd op 05.10.2018, <http://stabikat.de>.

de populaire compilatie.¹²² Onder de veelbetekenende noemer *forgotten writings* gaf Gregory enkele van deze losse pamfletten uit in een moderne teksteditie.¹²³

De reden waarom deze ‘vergeten’ drukwerken minder werden geïntegreerd in het historische onderzoek is relatief simpel. In 1904 publiceerde de doopsgezinde hoogleraar Samuel Cramer een uitgave van de 1570-editie van *Het Offer des Heeren*, waardoor deze editie lang de meest toegankelijke was.¹²⁴ Eerdere versies in de vroege liedbundels, of liederen die in andere pamfletten verschenen werden bijgevolg minder bestudeerd. Bovendien zijn vooral doopsgezinde kringen uit de Verenigde Staten geïnteresseerd in de oude martelaarsteksten. Zij consulteren de zestiende-eeuwse teksten echter zelden in de originele bronnen maar via de spectaculaire zeventiende-eeuwse Engelstalige uitgave van Van Braghts martelarenboek: *De spiegel der Martelaren* (1660).¹²⁵ Van Braght baseerde dit martyrologium weliswaar op de inhoud van het zestiende-eeuwse offerboek, maar hij koos voor een totaal verschillende materiële context. Terwijl *Het Offer des Heeren* in een klein formaat werd geproduceerd, gericht op de clandestiene circulatie van de teksten, kreeg de spiegel der Martelaren een luxueuze uitgave. Zeker de gravures van Jan van Luyken in de tweede editie (1685) drukten de nieuwe welstand uit van de doopsgezinde gemeenschap binnen de relatief tolerante Republiek.¹²⁶

Onderstaande tabel geeft een overzicht van teksten uit de doopsgezinde martelarenliteratuur die handelen over personen die in Gent werden veroordeeld en terechtgesteld. Doorheen dit hoofdstuk zal naar deze tabel verwezen worden.

¹²² Volgens Brad Gregory is dit het gevolg van de doctrinaire breuk omstreeks de dood van Menno Simoons (1566-1567) tussen Vlamingen, Friezen en Waterlanders. Zeker de laatste edities van het Offerboek hadden volgens Gregory een duidelijke Friese stempel. De losse pamfletten zijn dan eerder te plaatsen in de Vlaamse en Waterlandse stroming. Brad S. Gregory, "Particuliere martelaarsbundels uit de late zestiende eeuw," *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 19(1993): 81-106, 101.

¹²³ Brad S. Gregory, *The forgotten writings of the mennonite martyrs* (Leiden: Brill, 2002).

¹²⁴ *Het Offer des Heeren*, uitgegeven door Samuel Cramer (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1904).

¹²⁵ Zie Gregory voor een kritiek op het gebruik van deze bron voor onderzoek naar zestiende-eeuwse martelaars. Gregory, *Salvation at stake: Christian martyrdom in early modern Europe*, 199.

¹²⁶ Sarah Covington, "Paratextual strategies in Thieleman van Braght's *Martyrs' Mirror*," *Book History* 9(2006): 1-29, 3-4.

Tabel 2 Drukwerk van en over Gentse martelaren.

Martelaar (executie datum), referentie in Verheyden ¹²⁷	Genre: B=Brief L=Lied T=Testament	Titel	Bron	Nr.
Gedrukte teksten DOOR Gentse martelaren¹²⁸				
Hans van Overdam (9.7.1551), p.15	B	De belijdinghe van hans van Overdamme/de welke hy vvt der ghevancknisse gheschreven heeft/ende daer na tot Gent met zijnen doot betuycht heeft/int jaer 1550.	ODH ¹²⁹ , 35r.	1.
	B	Eene brief van Hans van Overdamme die hy gesonden heeft aen de Heeren vander wet te Gent/ ende aen den Raetsheeren sdaechs te vooren/eer hy gevangen worde.	ODH, 45v.	2.
	L	Doemen vijftienhondert schreve daer tot eenenvijftich jaer doen werden berooft vant leven vier vrome christenen voorwaer Te Gent al binnen der stede.	ODHLied ¹³⁰ , 8v.	Zie nr. 19.

¹²⁷ Alphonse L. E. Verheyden, *Het Gentsche martyrologium* (Brugge: De Tempel, 1945).

¹²⁸ Vanaf de editie uit 1570 werden liederen gecomponeerd op basis van deze brieven. Deze extra liederen werden hier niet opgenomen.

¹²⁹ *Dit boec wort genoemt: Het offer des Heeren* (s.l.: s.n., 1578). (verder ODH) Deze editie wordt onder andere bewaard in de Universiteitsbibliotheek Gent (BHSL.RES.0832/-1). In de rest van dit hoofdstuk verwijst 'ODH' naar deze editie. In dit overzicht betekent ODH dat de tekst in alle gekende edities van *het Offer des Heeren* voorkomt.

¹³⁰ Bij elke editie van het martelarenboek werd ook een bijhorend liedboek geproduceerd. Het liedboek kreeg een afzonderlijk titelblad en nieuwe paginering. Daarom wordt in dit overzicht een onderscheid gemaakt tussen beide onderdelen. De aangeduide pagina's slaan opnieuw op het liedboek dat bij de ODH1578 editie werd gebonden, indien er afwijkingen zijn met de andere edities wordt dit vermeld. *Een lietboecxken tracterende vanden Offer des Heeren, Int welke oude ende nieuwe Liedkenes uut verscheyden copien vergadert zijn, om by het offerboeck gevoecht te worden[...]* (s.l.: s.n., 1578). (verder ODHLied).

	L	Wie ooren heeft om te horen/die hore toe.	VL59 ¹³¹ , B4v.	3.
			NL62 ¹³² , 125r.	4.
Hanskin Beuskin of Hans Keescooper (9.7.1551), p. 16	B	Eene brief van Janijn Bueskin/diemen noemt/hans keescooper/inder gevanckenis geschreven te Gent/ Anno 1550.	ODH, 50r.	5.
Pieter van Olmen of Peter van Wervick (27.7.1552), p. 18	B	Eene brief van Peter van Wervick/de welcke hij gheschreven heeft in der gevankennisse te Gent ende heeft aldaer om tgetuygenisse Jesu zijn leven gelaten. Anno 1552.	ODH, 279r.-v.	6.
	L	Een eeuwige vruegt die niet en vergaet/compts mij altijd tevoren.	ODHLied, 44r.	7.
			VSL52/54 ¹³³ , F5r.	8.
Claes de Praet (10.5.1556), p. 23	B	De Belijdinghe van Claes de Paet/inde gevanckenis wesende te Ghent/ende is aldaer om des heeren woort omgebracht/ anno 1556.	ODH, 126v.	9.
Hans de Vette (5.7.1559), p. 25	B	Een belijdinge gheschreven by Hans de Vette te Gent/ daer hy zijnder twaelfster in vanden lach int jaer 1559. Ende zijn daer na alla twaelf om tgetuygenisse Jesu ghedoot.	ODH, 198-204.	10.

¹³¹ *Veelderhande Liedekens ghemaect uut den Ouden ende Nieuwen Testamente die voortijts in druck zijn uutghegaen elck op sijn letter van A,B,C, gestelt* ([Franeker]: [Jan Hendricksz.], [1559]). (verder VL59).

¹³² *Een nieu Liedten Boeck van alle nieuwe ghedichte liedekens, die noyt in druck en zijn gheweest, ghemaect wt den Ouden ende Nieuwen Testamente* ([Groessen]: [Nicolaes Biestkens van Diest], 1562). (verder NL62).

¹³³ *Veelderhande schriftuerlijcke Liedekens ghemaeckt uut den ouden ende nieuwen testamente, nu nyeus anderwerf gecorrigeert ende verbetert ende vermeerdert met meer ander godlijcke Liedekens, die noyt In Printe en zijn gheweest, ende zijn op den A, B, C, by den anderen ghevoecht* ([Antwerpen]: Frans Fraet, [1552-1554]). (verder VSL 52/54).

Mattheus (of Bartholomeus) Panten (15.9.1592), p. 69	B	Eenen brief van Mattheus Panten aen sijnen broeder Karel Panten gheschreven uut die gevanckenis.	ODH 89-92 ¹³⁴ , 288v.	11.
	B	Een cleyn onderwijs uut des heeren woort tot dienste alle liefhebbers der waerheyt.	ODH89-92, 292r.	12.
	T	Een Testament van Matheus Panten aen zijn dochterken/dat welcke vande Papen in een clooster gebrocht is/nae den doot van desen sijnen Vader. De heere latet noch te rechte weghe comen.	ODH89-92, 296v.	13.
	B ¹³⁵	Hier na volghen dry brieven aen die ghevanghenen to Ghent ¹³⁶ , ghescreven twee van haer medeghenooten des gheloofs, vvt Antwerpen aen haer ghesonen ende eenen uut Haerlem als volcht.	ODH89-92, 282v.	14.
Teksten DOOR Gentse martelaren, niet ODH edities				
Soetken Van den Houtte (20.11.1560), p. 26	T	Een testament, ghemaect by Soetken vanden Houte, het welcke sy binnen Gendt in Vlaenderen met den doot bevesticht heeft, anno 1560.	[1561], 1565, 1579, 1582, 1586, 1605, 1636, 1641, 1679 ¹³⁷	15.
	L	Aen mijn suster Betken. Een Geestelijck liedeken op die wijze: wel	Bij het T gedrukt ¹³⁸	16.

¹³⁴ Dit boec wort genoemt: *Het Offer des Heeren [...]* Hier is noch by gevoecht van sommige vrienden opgeoffert, so tot Antwerpen, als te Gent ende tot Yperen tsedert den iare 1579 tot den iare 1592. die noyt in druc en zijn geweest ([Amsterdam]: [Jean Evertsz. Cloppenburg], 1589-1592). (verder ODH 89-92).

¹³⁵ Brief werd geschreven door: Joos Bouckaert (Haarlem), Francis Loctemer (Antwerpen, 9.8.1592) en ene 'N.N. Jonghe dochter' (Antwerpen, 29.7.1592).

¹³⁶ Brieven AAN de Gentse gevangenen: Matheus Panten, Michiel de Cleerck en Calleken.

¹³⁷ Voor bibliografische details van deze edities, zie Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, 656-659.

¹³⁸ Zie tekst nr. 15.

		hem die in Godts vreesse staet.	NL62, f. 328v.	16. bis
Joos de Tollenaer (13.04.1589), p. 68	B	Sommige brieven ofte belijdingen/geschreven van Joos de Tollenaer/ghevangen om de eewighe waerheyt/ende het getuychenisse Jesu Christi/die hy met den Doot betuycht ende bezegelt heeft binnen der stadt van Gent in Vlaenderen/Aldaer hy verworcht is/Int jaer ons heeren/1589.	Apart pamflet, ingebonden bij ODH1599. ¹³⁹	17.
Gedrukte teksten OVER Gentse martelaren in ODH en andere liedboeken				
Joris Vandermersch (22.11.1570), p. 57 Jacob Lowijs (22.11.1570), p. 57	L	Broeders en Susters al ghemeyn, Fundeert alleen op Christus den Steyn.	NL62, 322r.	18.
-Margriete van de Berghe -Gooris Cooman -Naentkin Bornaige -Wouter vander Weyden allen (11.4.1551), p.	L	Doemen vijftienhondert schreve daer tot eenenvijftich iaer, doen werden berooft vant leven vier vrome christenen voorwaer.	ODHLied, 8v.	19.

¹³⁹ Joos De Tollenaer, *Sommige brieven ofte belijdingen/geschreven van Joos de Tollenaer[...]* die hy met den Doot betuycht ende bezegelt heeft binnen der stadt van Gent in Vlaenderen, Aldaer hy verworcht is, Int jaer ons heeren, 1589 (Harlingen: Pieter Sebastiaenszoon, 1599). De meeste exemplaren zijn ingebonden bij een editie van *Het Offer des Heeren* uit 1599, eveneens door Pieter Sebastiaenszoon gedrukt te Harlingen. Dit Boeck wort genaemt: *Het Offer des Heere[n], Om het inhoud van sommige opgeofferde kinderen Gods, de welcke doort gebrocht hebben, wt den goeden schat haers herten [...]* Item, noch so is hier by gedaen een Liedtboecxken [...] (Harlingen: Pieter Sebastiaenszoon, 1599). (Verder ODH1599). Vermoedelijk gaat het dus niet om een los pamflet, maar om een aanvulling op de populaire bundel. Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, 499.

13 -Catharina (van Lier) (19.4.1551), p. 14				
“Twaalf vrienden” -Pieter Coerte -Antheunis van Hellegoete -Hans de Vette -Caerle Tanghereet allen (5.7.1559), p. 25 -Abraham Tanghereet -Hans de Smet -Martin de Smet -Jacob Spilleboet -Peronne Witgants -Mayken Floris (7.8.1559), p. 25 -Tanneken Gressy -Mynken sDuucs (27.6.1560), p. 26	L	Ick moet een liet beginnen, dat sal ick gaen heffen aen. Tis geschiet te Gent binnen, datter was twelue verreaen.	ODHLied, 26v. NL62, 103v.	20.
	L	Een eewighe vruecht die niet en vergaet, verwachten zij na dezen.	VL69 ¹⁴⁰ , 86v.	21.
	B	Deze groep wordt ook beschreven door Hans de Vette in zijn martelaarsbrief zie tekst nr. 10.		Zie nr. 10.

¹⁴⁰ *Veelderhande Liedekens, ghemaect uut den Ouden ende Nieuwen Testamente, uitgelesen ende vergadert uut verscheyden copien, Oock zijn hier by gevoecht veel nieuwe Liedekens, van verscheyden Historien des ouden Testaments, met veel andere, die noyt in druc en zijn geweest, ende zijn in ordeninge vanden A.B.C. gestelt* (Franeker: s.n. , 1569). (verder VL69).

-Lievine Ghyselins -David van der Leyen (14.2.1554), p. 20	L	Ghy Christenen al te samen, Bereyt u totten strijt.	ODHLied, 15v.	22.
	L	Och Heer ick moet u claghen, Ontfanct mijn reden soet.	NL62, 293r.	23.
-Pyrinken (Pierijntgen) Van Maelebosch	L	Een nieu Liedeken: Als Esdra, men noch heden, Wel hooghe loven mach.	SNSL ¹⁴¹ ,134	24.
-Martynckin (Marijtgen) ven Maelebosch (12.12.1564), p. 30	L	Beide komen ook voor in lied nr. 27.		Zie nr. 27.
-Gillis de Gusseme -Lysbette Piersins (21.7.1551), p. 17	L	Als men schreef vijftienhondert jaer en eenenvijftich, daer toe voorwaer. Den eenentwintichsten julii mede een suster voren, een broeder daer naer trocken te Gent met Godt in vreden.	ODHLied, 17v.-18v.	26.
“van 41 christenen binnen Gent gedoot” -Peter van Maldegem -Peter van Male -Jacques Bostijn -Lowijs Alaerts (16.7.1562), p. 28	L	Alsmen schreeft duyst vijfhondert Jaer ende twee en tsestich mede, Sachmen te Gent dits openbaer.	ODHLied, 53v.-56r. Herman Timmerman, 1577 ¹⁴²	27. 28.

¹⁴¹ *Sommighe nieuwe Schriftuerlijcke Liedekens, ghemaect uyt den ouden ende nieuwen Testamente, nu onlancx ter eeren Gods, ende tot stichtinghe des eenvuldighen Sanghers by malcanderen vergadert ende uytghegheuen* (Haarlem: Gillis Rooman, 1593). (verder SNSL).

¹⁴² Herman Timmerman, *Een corte bekentnisse ende grondige aenwijsinghe wt der H. Schrift, dat Godt, Vader, Soon en heylighe Gheest, een onverscheyden God is[...] item, noch is achter by gedaen een nieu Liedeken, inhoudende van sommige opgeofferde Kinderen Gods, die om tgetuygenisse Christi haer leuen te Ghent ghelaten hebben* (s.l.: s.n., 1577).

<p>-Vijnken de Jonckheer</p> <p>-Goudeken de Joncheer</p> <p>-Janneken de Jonckheer</p> <p>-Betken van Maldegem</p> <p>-Srijnken Cruels (21.7.1562), p. 29</p> <p>-Guillame van Dale (23.12.1562), p. 29</p> <p>-Dierick Lambrechts (12.4.1563), p. 29</p> <p>-Christiaen van Wetteren</p> <p>-Anthonijn de Wale (9.11.1563), p. 30</p> <p>-Steven Segaert -Cijnken (Jozine) Steeghers (7.4.1564), p. 30</p>				
--	--	--	--	--

<p>-Perijnken Ketels -Leenken (moeder Perijnken Ketels) (1564), p. 30</p> <p>-Perijnken van Male -Martijnken van Male (12.12.1564), p. 30</p> <p>-Peter van de Muelen (15.12.1564), p. 31</p> <p>-Willem de duyck (1565), p. 31</p> <p>-Jan Parijs (30.03.1568), p. 42</p> <p>-Pierken van Cleve -Lauwerens Peters -Hendrick Maesschap (30.03.1568), p. 43</p> <p>-Jan de Smit</p>				
---	--	--	--	--

<p>(25.05.1568), p.45</p> <p>-Daniel de Pau -Daniel van Voren -Passchier Weyns (29.12.1568), p. 50</p> <p>-Roelant stayaert -Joos Goethals -Peter Stayaert -Janneken Roolants -Christoffel buyse -Lauwereys van Rentergem -Joos Messenier -Grietken baets (1569), p. 56</p> <p>-Jacxken Terlinck -Tanneken Vander Muelen -Jacxken van Hussele (22.12.1569), p. 55</p>				
---	--	--	--	--

2.2 De martelaars

Intermedialiteit wordt in dit eerste hoofdstuk geanalyseerd als een residu van effectieve communicatiepraktijken, zoals het schrijven van brieven of de mondelinge verdediging van de doopsgezinde zaak in de rechtszaal en op het schavot. Drukkers claimden dat ze de originele stem van de martelaren weergaven. In hoeverre werden deze praktijken weergegeven en getransponeerd naar de gedrukte teksten? De antwoorden op deze vraag geeft ons enerzijds inzicht in de mediapraktijken van de martelaars zelf, maar anderzijds ook in die van de drukkers. Zij kozen er immers voor om de stemmen van de martelaars te transponeren naar de gedrukte pagina. In dit eerste hoofdstuk zullen we vooral ingaan op de acties van de Gentse doopsgezinden, de acties van de drukkers komen aan bod in het volgende hoofdstuk.

Met welke bronnen kunnen we het narratief uit de gedrukte martelaarsverhalen confronteren? In enkele uitzonderlijke gevallen werden zowel de gedrukte versie als afschriften of zelfs een originele martelaarsbrief bewaard. Zo bezit de universiteitsbibliotheek van Amsterdam een originele handgeschreven brief van Mayken Wens.¹⁴³ Er bestaan ook contemporaine afschriften van een reeks brieven van de Antwerpse martelaren Jeroen Seghers en Lysken Dirks.¹⁴⁴ Deze unieke bronnen geven alvast een beter zicht op de relatie tussen de oorspronkelijke autografen en hun gedrukte weergave. Voor de Gentse case zijn dergelijke documenten echter (nog niet) opgedoken. Wel hielden klerken de juridische administratie nauwgezet bij en hebben kroniekschrijvers veel aandacht voor de acties van de doopsgezinden. We zijn dus aangewezen op deze lokale bronnen om de martelaarsverhalen in hun oorspronkelijke context te plaatsen.

Ten eerste zijn er de bronnen van juridische aard. Inquisiteurs spoorden verdachten op en leverden hen bij vaststelling van ketterij over aan het wereldlijk gerecht. Dat kon zowel de stedelijke of provinciale jurisdictie zijn, respectievelijk de Gentse schepensbank of de Raad van Vlaanderen.¹⁴⁵ Dankzij "Het Gentsch Martyrologium" van Verheyden vonden we snel verwijzingen naar veroordeelde kettters

¹⁴³ Samuel Cramer, "Het eigenhandig laatste adieu van Maeyken Wens aan haar kind," *Doopsgezinde Bijdragen* 44 (1904): 115-133, 115-133.

¹⁴⁴ Geëxecuteerd in 1551 en 1552. Piet Visser, "Het bedrieglijk onbewogen bestaan van brieven. Een editorische vergelijking tussen de geschreven en de gedrukte martelaarsteksten van Jeronimus en Lysken Segers," *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 29(2003): 65-87, 66.

¹⁴⁵ Johan Van De Wiele, "De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen," *BMGN-Low Countries Historical Review* 97, nr. 1 (1982): 19-63, 24 (voetnoot 26); Jozef Scheerder, "De werking van de inquisitie," in *Opstand en pacificatie in de lage landen. Bijdrage tot de studie van de pacificatie van Gent*, ed. V.Z.W. De pacificatie van Gent (Gent: Snoeck-Ducaju en Zoon, 1976): 153-165, 154-155.

in zowel juridische als narratieve bronnen.¹⁴⁶ Ook de gedetailleerde studie van Decavele over de beginjaren van de Reformatie in Vlaanderen leverde veel referenties naar bronmateriaal op.¹⁴⁷ Uiteraard kijken we hier slechts via de ogen van klerken, gerechtsdienaren en katholieke geestelijken naar de acties van doopsgezinden. In de juridische verslagen moest men zich immers verantwoorden waarom een persoon nu net gratie ontving of juist de ergste lijfstraf. Dat resulteert in een duale beeldvorming in dit brontype. Enerzijds worden de veroordeelden beschreven als slachtoffers die misleid werden door slimme predikanten of onorthodoxe boeken. Anderzijds benadrukten de klerken de halsstarrige houding van de doopsgezinden wanneer ze werden veroordeeld tot de zwaarste doodstraf. In principe ligt de beeldvorming van een obstinate ketter en een dappere martelaar dan niet zo ver uit elkaar. Net als de martelaarsverhalen bevatten de registers van de schepenbank en Raad van Vlaanderen literaire constructies.¹⁴⁸ Een andere misleidende factor is het feit dat vele bekentenissen soms onder tortuur werden afgelegd. De juridische bronnen zijn dus evenmin neutrale bronnen, maar geven wel een meer feitelijke inkijk in de acties van de doopsgezinden.

Ten tweede kunnen we steunen op de Gentse stadskronieken. De spectaculaire verbrandingen van kettters lieten niemand onberoerd. Schrijvers zoals Marcus van Vaernewijck en Joos vander Stoct tekenden deze executies dan ook gretig op. Opnieuw hebben we hier te maken met een katholiek standpunt waardoor de acties van dopers vooral als radicaal en twistziek gedrag worden beschreven. Daarnaast valt altijd moeilijk te controleren of schrijvers als een ooggetuige schrijven of niet. In de inleiding besproken we al hoe een groot deel van deze kronieken werd gebaseerd op andere geschriften. Enkel van Vaernewijck geeft in sommige passages expliciet aan een ooggetuige te zijn.

In wat volgt confronteren we de gegevens uit de gedrukte martelaarsverhalen met die uit bovenstaande bronnen. Eerst komen de schriftelijke praktijken van de doopsgezinden aan bod, in een tweede deel wordt de mondelinge communicatie besproken. Hoe participeerden de doopsgezinden in de Gentse publieke ruimte en op welke manier reflecteert zestiende-eeuws drukwerk deze praktijken?

¹⁴⁶ Verheyden, *Het Gentsche martyrologium*.

¹⁴⁷ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*.

¹⁴⁸ Zie ook Natalie Zemon Davis' analyse van gratieverzoeken. Ze hield een pleidooi om ook deze 'ficties' in zogenaamde non-fictie bronnen te onderzoeken. Natalie Zemon Davis, *Fiction in the archives : pardon tales and their tellers in sixteenth-century France* (Cambridge: Polity, 1988), 2-3.

2.2.1 Tekstuele media: brieven, pamfletten en liederen

Schriftelijke netwerken

Dat gevangenen brieven en liederen schreven achter de tralies lijkt op het eerste gezicht onwaarschijnlijk. Toch onderlijnen de auteurs steevast deze gevangeniscontext. Hans van Overdam benadrukte bijvoorbeeld de erbarmelijke omstandigheden waarin hij zijn brief schreef:

*“In die duyster gevanckenisse heb ic een maent gelegen, nu ligge ic in eenen diepen ronden put, daer isset wat claerder, daer in heb ic desen brief geschreven.”*¹⁴⁹

Ook Claes de Praet ondertekende zijn brief met *“Geschreven in banden”*, Hans de Keescooper met *“Gheschreven int Duyster met arm gereetschap”* en Soetken van den Houtte met *“Geschreven met haesten (al bevende van coude)”*.¹⁵⁰

De organisatie van het vroegmoderne gevangeniswezen maakte het inderdaad mogelijk voor de doopsgezinden om te communiceren met de buitenwereld. De overheid verpachtte immers de uitbating van de gevangenis, waarna de pachter de kosten terugvorderde bij de gedetineerden. Hierdoor ontstond een zekere onderhandelingsruimte. Georges Martyn beschrijft hoe sommige gevangenen bijbetaalden voor wijn of vlees. Het is daarom niet ondenkbaar dat men ook kon bijbetalen voor schrijfmateriaal of bezoek.¹⁵¹ Voor de Gentse gevangenis vond ik hier geen direct bewijs van. Wel verwees Mayken Wens, die in Antwerpen gevangen zat, in haar martelaarsbrief naar dit systeem. Ze waarschuwde haar vrienden en familie dat gevangenisbezoeken duur waren, zeker wanneer ze nog extra goederen meebrachten.¹⁵² Het was dus relatief simpel om brieven in en uit de gevangenis te smokkelen, al dan niet door de cipier om te kopen. Dat gebeurde iets te vaak in de Gentse gevangenissen, zo blijkt uit een boze brief van Margaretha van Parma aan de grootbaljuw van Gent, Adolf van Bourgondië (Heer van Wakken).¹⁵³ Hierin klaagt ze dat twee doopsgezinde vrouwen, Mayken 's Duucs en Tanneken Gressy, veel te veel vrijheid krijgen en kunnen schrijven

¹⁴⁹ ODH, f. 45r.

¹⁵⁰ ODH, f. 51r. en 137r.; tekst nr. 15 (Soetken Van den Houtte).

¹⁵¹ Georges Martyn, "Een blik in de 'oude doos': gevangen in Gent voor 1862," in *150 jaar Nieuwewandeling : gevangenis Gent (1862-2012)*, eds. Georges Martyn, Karel Velle, en Nancy Wijns (Gent: Heule Snoeck-Ducaju, 2011): 10-37, 19. Daniel Lievois, "Gevangen in het Gentse Gravensteen," *Van Mensen en Dingen* 12, nr. 2 (2014): 5-52, 12.

¹⁵² Cramer, "Het eigenhandig laatste adieu van Maeyken Wens aan haar kind," 129-130.

¹⁵³ Anton vander Lem, "lemma Adolf van Bourgondië", Dutch Revolt, geraadpleegd op 14.04.2018, <https://dutchrevolt.leiden.edu>.

naar wie ze maar willen.¹⁵⁴ Hierdoor ‘corrumperen’ ze niet alleen hun medegevangenen maar ook buitenstaanders.¹⁵⁵

Naast gevangenisbrieven schreven de Gentse doopsgezinden ook pamfletten en liederen. Vooral Hans van Overdam richtte zich meermaals tot een breder publiek. Enkele dagen voor zijn arrestatie schreef hij een vurig pleidooi gericht tegen de schepenen. Althans, zo beweert hij in zijn brief. Hij verweet de schepenen hun wrede vervolgingen en vroeg om een openbaar dispuut tussen een katholieke en doopsgezinde partij.¹⁵⁶ Samen met enkele broeders kopieerde hij het pamflet en hing het op verschillende plaatsen in de stad, zodat iedereen de inhoud kon lezen of horen.¹⁵⁷ Het zogenaamde vlugschrift werd in *Het Offer des Heeren* gedrukt na de brief van van Overdam.¹⁵⁸ Deze tekst is heel vergelijkbaar met een ander lied dat van Overdam schreef: “Wie oren heeft om te horen, die hore toe”.¹⁵⁹ Dit lied verscheen in een liedboek dat op 1559 werd gedateerd, maar in de marge staat te lezen dat *Dese ii. navolgende liedekens sijn eertijts gedruct*.¹⁶⁰ Het verscheen dus al vóór de eerste druk van *Het Offer des Heeren*. Daarnaast komt het lied ook voor in het *Nieu Liedboek* dat dateert uit 1562. Hoewel het lied en de aanplakbrief inhoudelijk verschillen, hergebruikte van Overdam specifieke formuleringen en thema’s. Hieronder volgt een vergelijk van enkele fragmenten:

Lied (Tabel 1, nr. 4):	Plakbrief (Tabel 1, nr. 2):
Wie ooren heeft om te hooren die hoore toe en mercke wel, maer wee hem die daer brengt vooren sonder verstant een oordeel snel	Die ooren heeft om hooren die hoore, ende diet leest die mercke daer op, ende ordeelt met verstant der heyliger schrift maer wee den genen die met onverstande ordeelt.
Hoort toe ghy vleeschelijcke generacy,	Hort tot u ist dat ick spreke, O ghy

¹⁵⁴ Voor informatie over deze vrouwen zie Verheyden, *Het Gentsche martyrologium*, 26.

¹⁵⁵ Margaretha van Parma, *Lettre de la Duchesse de Parme au même [Adolf de Bourgogne] (15.6.1560)* in *Correspondance de Philippe II sur les affaires de Pays-Bas [1558-157]*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussels: Librairie ancienne et moderne, 1851), 2: 479.: “l’on a donné telle commodité qu’elles [Mayken en Tanneken] ont peu deviser et escripre à qui elles ont voullu, corrompans, dois la fenestre, les passans et ceulx qui sont dedans la mesme prison”. Ook inquisiteur Titelmans klaagde over dit probleem, zie Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 452.

¹⁵⁶ Dergelijke open debatten werden in van Overdams tijd gehouden binnen het Heilig Roomse Rijk en het Zwitserse Eedgenootschap. Pas later zouden ook in de lage landen verschillende door de overheid georganiseerde disputen plaatsvinden. Miriam Van Veen, “Religieus schermvechten. Dopers-Gereformeerde disputaties in de zestiende eeuw,” in *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, eds. Violet Soen en Paul Knevel (Herzagenrath: Shaker publishing, 2014): 83-96, 86.

¹⁵⁷ ODH, f. 37-38.

¹⁵⁸ Tekstnr. 2.

¹⁵⁹ In de laatste strofe maakt van Overdam zich bekend: “Dit getuygenis geeft Hans van Overdam, Soo hem zijnen gheest en ghemoet belijt.” NL62, f. 127. (Tekstnr. 3).

¹⁶⁰ Nota in liederenbank bij het lied “Wie ooren heeft om te hooren / Die hoore toe en mercke wel”. Nederlandse Liederbank, record nummer “26098”, geraadpleegd 05.10.2018, www.liederenbank.nl.

die uutten watere sonder gheest geboren zyt. Ghy Ismaelijtsche nacy , ghy vervolght Gods kinderen met nijt, die door Gods woort zijn herboren uut den water ende Gheest .	vleeschelijcke generacie, ghy Ismaelijten. Ghy die u beroemt christenen te wesen, om dat ghy uutten water vervolght de kinderen der beloften die door den gheloove in Godts woort uutten water ende gheest geboren zijn .
Daeromme moet ghy Arent vander eerden (met dijn quade hoofden) werden wech gedaen u ijdel Lichaem seer cleyn van weerden. Met clauwen en vederen moeten u ergaen. Op dat de aerde mach vercoelen. Verlost zijnde van uwer macht. Verwachtende oock cracht en ghevoelen. Van hem die sidt op de stoelen. Met bermherticheyt oordeel ende cracht.	Daeromme moet ghy Arent wech gedaen worden op dat de aerde vercoele ende werder keere verlost zijnde van uwer cracht ende hopen mach dat oordeel ende ontferherticheyt des geens diese gemaect heeft wiens oordeel beter ende gerechter wesen sal dan het uwe. O ghy Arent daerom moeten uwe quade hoofden die totten laetste behouden zijn/ dat eynde des Arents wesen/ om de alderquaetste boosheyt des Arents te volbrengen met zijnen quade vederen die ooc tot int laetste gehouden zijn.

De tekstoverlap is intrigerend. Een eerste verklaring zou zijn dat van Overdam zelf zijn teksten hergebruikte in liederen en pamfletten. Beide teksten zijn echter (slechts) gedrukte recuperaties van van Overdams' originele teksten. Het is dus moeilijk om uit te gaan van autografen die woord per woord zijn overgeleverd. Een tweede meer tentatieve mogelijkheid is dat beide teksten verwant zijn omdat ze afgeleiden zijn van elkaar. Beide teksten hadden een breed bereik. Volgens zijn martelaarsbrief hing van Overdam de plakbrief op openbare plekken in Gent en maakte hij samen met zijn broeders minimum zes handgeschreven kopieën.¹⁶¹ Ook het lied was wellicht populair, want het werd vóór de eerste editie van het doopsgezinde martelarenboek al tenminste driemaal gedrukt in andere liedcompilaties. Het lijkt mij plausibel dat de drukkers elementen van beide teksten tot een nieuw geheel verwerkten in *Het Offer des Heeren*. Een andere mogelijkheid is dat het lied van van Overdam als een gezongen variant op het pamflet ontstond. Er is namelijk een subtiel inhoudelijk verschil tussen beide teksten. De gedrukte aanplakbrief uit *Het Offer des Heeren* gaat eerder tekeer tegen de lokale schepenen en raadsleden, terwijl het lied meer ingaat tegen het pausdom en de

¹⁶¹ De actie van van Overdam kadert in een bredere publieke cultuur waarin pamfletten op specifieke politieke deuren (de kerk, het stadhuis,...) werden geplakt. Jacqueline van Leeuwen, "Over slapscheten en levereters. Pamfletten en strooibriefjes in de laatmiddeleeuwse Vlaamse stad," *MADOC* 18, nr. 2 (2004): 77-85, 79-80. Van Bruaene, "The adieu and willecomme for Jan van Hembyze, or: the battle between script and print in calvinist Ghent," 215-216.

Roomse kerk.¹⁶² Van Overdam zelf, zangers, kopiïsten of drukker Jan Hendricksz. vulden de eerste alinea's van het pamflet misschien later aan met een meer algemene aanklacht tegen de katholieke kerk in plaats van de originele verwijten aan de Gentse machthebbers. Wie ook verantwoordelijk zou zijn voor de herhaling van de frases, de verwantschap tussen beide gedrukte teksten toont een complexe relatie aan tussen het lokale handschreven woord en de teksten die later in druk zouden circuleren.

Voor Gent kennen we nog twee andere doopsgezinde auteurs die gelijkaardige liederen schreven: Peter van Olmen en Soetken van den Houtte. In de marge van het schriftuurlijke lied "*Een eeuwige vruegt die niet en vergaet*" in *Het Offer des Heeren* staat de naam van Peter van Olmen (ook bekend als Pieter van Wervick).¹⁶³ Het lied verscheen eerder al anoniem in *Veelderhande schriftuurlijke Liedekens* [1552 en 1554], alvorens het terecht kwam in *Het Offer des Heeren*.¹⁶⁴ Het is niet duidelijk waarop de samenstellers van de martelarencompilatie zich dan baseerden om het lied uiteindelijk toe te wijzen aan van Olmen. Net als bij van Overdam zien we dat het lied eerst in andere liedboeken circuleerde. Op inhoudelijk vlak slaat dit lied echter een andere toon aan dan dat van van Overdam. In plaats van een kritiek op de paus en wereldlijke macht schreef Van Olmen een educatief lied in vraag en antwoord.

Ook het lied van Soetken Vanden Houtte was meer gericht op de eigen achterban en minder op polemiëk. Zij en haar meid Martha Baerts schreven naast een testament en brief ook *een gheestelijck liedeken*. Hierin moedigden ze hun medegelovigen aan om standvastig te blijven. Zoals bij Van Wervick verscheen het lied eerst anoniem in een andere liedbundel, in dit geval in het *Nieu Liedboek* uit 1562.¹⁶⁵ De martelaarsbrieven van Vanden Houtte werden vermoedelijk omstreeks 1561 en 1565 uitgegeven, maar pas in de editie uit 1579 combineerde Nicolaes Biestkens haar brieven met dit lied.¹⁶⁶ Opnieuw wordt de contemporaine toeschrijving van deze liederen dus gebaseerd op hoe de drukkers van de martelaarsbrieven deze teksten combineerden met liederen die eerder in andere liedboeken circuleerden. De vraag is echter in hoeverre dit voldoende bewijs is om de liederen met zekerheid toe te schrijven aan de Gentse doopsgezinden.

De moeilijke toeschrijving illustreert juist het feit dat deze teksten constant werden hergebruikt en herdrukt. Eenmaal buiten de gevangenis circuleerden de geschriften vermoedelijk eerst een tijdje via afschriften. Piet Visser vond enkele contemporaine afschriften van brieven uit *Het Offer des Heeren*.¹⁶⁷ Ook via juridische bronnen vangen we

¹⁶² Zeker de laatste strofen leggen andere accenten.

¹⁶³ Tekstnr. 7.

¹⁶⁴ Tekstnr. 8.

¹⁶⁵ NL62, f. 328v. (tekst nr. 16bis).

¹⁶⁶ Toeschrijving aan Biestkens is gebaseerd op Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, 173.

¹⁶⁷ Visser, "Het bedrieglijk onbewogen bestaan van brieven. Een editorische vergelijking tussen de geschreven en de gedrukte martelaarsteksten van Jeronimus en Lysken Segers," 65-87.

een glimp op van dit schriftelijk netwerk. Alastair Duke haalde in zijn onderzoek bijvoorbeeld een case aan van een doopsgezinde wever die nabij Breda werd gearresteerd wegens het bezit van een dergelijk afschrift.¹⁶⁸ In zijn brief vraagt Hans van Overdam ook expliciet om zijn geschriften naar Antwerpen en later naar Emden te sturen.¹⁶⁹ Gent was ongetwijfeld verbonden met beide steden via schriftelijke netwerken. Antwerpen was enerzijds een belangrijk centrum voor het anabaptisme omstreeks 1550. Van Overdam zelf verbleef er na zijn verbanning wegens ketterij in 1545 ook een poos. Na zijn volwassendoop in Antwerpen keerde hij echter terug naar zijn geboortestad waar hij anderen probeerde te overtuigen van 'de ware leer'.¹⁷⁰ Anderzijds was Emden een belangrijk toevluchtsoord en drukkerscentrum voor gereformeerde literatuur.¹⁷¹

Authenticiteit? Een vergelijking met de registers van de criminele rechtspraak

De doopsgezinden konden dus schrijven tijdens hun gevangenschap, maar dat zegt niets over de authenticiteit van de brieven in *Het Offer des Heeren*. Slechts in enkele gevallen kunnen we de inhoud van de brieven ook effectief vergelijken met andere bronnen. De brief van Hans de Vette is één van de weinige voorbeelden waarvoor we zowel een relatief uitgebreid juridisch verslag als een martelaarsbrief hebben. De Vette begon zijn brief met een opsomming van een groep individuen uit Zuid-West-Vlaanderen (Menen, Kortrijk, Waasten en Nieuwkerke).¹⁷² Dezelfde personen zaten inderdaad samen gevangen en werden op dezelfde dag één voor één verhoord.¹⁷³ Daarna overloopt Hans

¹⁶⁸ Het betrof een brief van Jacob de Rore, die in 1569 als doopsgezinde werd verbrand te Brugge. Verder had hij ook een Nieuw Testament en een druk van *Het Offer des Heeren* bij. Alastair Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen: Hambledon press, 1990), 112.

¹⁶⁹ "Als desen brief gelesen is, so beschict hem na Antwerpen, dat hy inder gemeynte te Emden beschict werde, op dat hij voor een yegelijck gelsen werde dat begeer ic aen mijn lieve broeders..." ODH, f. 45r. Ook Hans de Vette doet een gelijkaardig verzoek: "Ende ist mogelijk laet hier af een Copie t'Antwerpen aen onse kennisse, ende seynt eene Westwaerts aen onse kennisse." ODH, f. 203v.

¹⁷⁰ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 437. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie : ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, 111.

¹⁷¹ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 474. Zie ook Johan Decavele, "Enkele gegevens betreffende de relaties tussen het drukkerscentrum Emden en het gebied Gent-Oudenaarde tijdens het 'Wonderjaar'," in *Liber amicorum Dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en historiografie* (Leuven: KUL. Vereniging Historici Lovanienses, 1987): 17-28, 17-28. Andrew Pettegree, *Emden and the Dutch revolt : exile and the development of reformed protestantism* (Oxford: Clarendon press, 1992).

¹⁷² ODH, f. 198v. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 452.

¹⁷³ Actum int Chastelet den XX meye 1559, present Dher Antheunis Uutenhove ende Gheraerd Triest Scepenen, den Baillu ooc present zynde, 20.05.1559. (SAG, Reeks 214: Boeken van de Crime, nr. 3: 1555-1561, f. 117r.-119r., voor de vonnissen zie: 134v., 153r.).

de Vette de vragen die hen werden gesteld. De wereldlijke overheid was vooral geïnteresseerd in waar ze vandaan kwamen en of ze al de volwassendoop hadden gekregen. Tenslotte vroegen de gerechtsdienaren hen of ze zich wilden laten onderwijzen door een geleerde. In het *boek van den Crime* staat inderdaad gelijkaardige informatie. Na de woonplaats en burgerlijke stand van de Vette lezen we: “*kendt herdoopt zynde en houdt, vanden eerste doopstele nyet, houdende hem gherust in zyn ghelove zonder dat hij begheert onderwesen te zyne.*”¹⁷⁴ Ook in zijn brief schreef hij: “*dat ic door des heeren genade geen ander onderwijsinge en begeerde dan ic ontfangen hadde, al waert datter een engel uutem hemel quaem*”.¹⁷⁵

Ondanks zijn weigering kreeg de Vette toch bezoek van een geleerde. In eerste instantie was dit Pieter de Backer (Petrus Bacherius), dominicaan in Gent en doctor in de theologie. In zijn preken en gedrukte teksten ging de Backer fel tekeer tegen de Reformatie en in 1560 werd de broeder inquisiteur.¹⁷⁶ Gewapend met zijn theologische kennis probeerde de dominicaan tevergeefs de groep doopsgezinden op andere gedachten te brengen. Een tweede maal kreeg hij hierbij hulp van de beruchte inquisiteur Pieter Titelmans. Deze was onder andere geïnteresseerd in het huwelijk van Hans de Vette. Wanneer was hij getrouwd, en vooral, was daar een priester aanwezig geweest?¹⁷⁷ Dat de Vette niet gehuwd was volgens de katholieke liturgie komen we indirect te weten via het juridische verslag over zijn vrouw Mynken sDuucs. Hierin staat te lezen dat ze niet getrouwd was *naer de costuume vande heleghe roomsche kercke, mer bij seker minister van hueren secte.*¹⁷⁸ Een ander detail dat terugkomt in beide bronnen is het antwoord van Maerten de Smet op de vraag of hij werd gedoopt. Van de hele groep was enkel Maerten nog niet herdoopt, maar hij drukte volgens Hans de Vette zijn verlangen uit om dit nog te doen.¹⁷⁹ De strafmaat hing vaak af van het feit of mensen al herdoopt waren of niet. De Smet antwoordde toch dat hij, indien de omstandigheden dit toelieten, *een ander doopsele wel begheert hadde.*¹⁸⁰

Dat dergelijke details terugkomen in beide bronnen maakt de lokale oorsprong van de gedrukte brieven meer plausibel. Natuurlijk waren de brieven allesbehalve een neutrale weergave van het verhoor. Dat wordt duidelijk wanneer we de brief van Hans van Overdam vergelijken met zijn vonnis. In zijn brief staat dat hij de naam van de persoon die hem gedoopt had weigerde vrij te geven.¹⁸¹ In zijn vonnis lezen we dan weer

¹⁷⁴ Verhoor Hans de Vette, 20.05.1559 (SAG, Reeks 214, nr. 3, f. 118r.).

¹⁷⁵ ODH, f. 198v.

¹⁷⁶ August Van der Meersch, "De Backere (Pierre) où Bacherius," in *Biographie nationale*, ed. L'Académie royale des sciences des lettres et des beaux-arts (Brussel: Thiry-Van Buggenhoudt, 1873): 741-744, 741-744.

¹⁷⁷ ODH, f. 199v.

¹⁷⁸ Ondervraging Mynken 's Duucs, 20.05.1559 (SAG, Reeks 214, nr. 3, f. 119r.).

¹⁷⁹ ODH, f. 198v.

¹⁸⁰ Ondervraging Maarten De Smet, 20.05.1559 (SAG, Reeks 214, nr. 3, f. 118r.).

¹⁸¹ ODH, f. 39v.

dat hij gedoopt werd door een zekere Gilles de doper.¹⁸² Door zijn achternaam niet te geven, beschermde van Overdam tot op zekere hoogte de anonimiteit van zijn medebroeder. Ongetwijfeld werden dergelijke details verdraaid in de brieven, maar de context die ze omschreven is wel representatief.

Dat is ook het geval voor de religieuze ondervragingen die uitgebreid aan bod komen in de martelaarsbrieven. Vooraleer iemand tot de doodstraf te veroordelen vroeg het stadsbestuur inderdaad broeders, priesters en andere geestelijken om de doopsgezinden te bekeren. In veel gevallen lukte dat ook, af en toe werden doopsgezinden zelfs vrijgelaten nadat ze hun 'dwalingen' afzwoeren.¹⁸³ Guido Marnef plaatst de publicatie van de martelaarsbrieven dan ook in deze context. Niet iedereen was even goed gewapend tegen die theologische discussies en de brieven waren hier een goede voorbereiding op. De brieven beschrijven modelondervragingen waarin de doopsgezinde elk argument kon tegenspreken en liever de martelaarsdood stierf dan zijn/haar geloof te herroepen. Dat de martelaren hun verhoor bijna woord voor woord citeren, vaak in dialoogvorm, had dus een concreet nut voor de opgejaagde doopsgezinde gemeenschap. Omstreeks 1560 was de kans immers groot dat men in de handen van het gerecht zou belanden. Maar veel van dat wenselijk gedrag komt effectief ook terug in de registers van de criminele rechtspraak.

Slechts in drie gevallen hebben we een volledige opsomming van de theologische punten waar de doopsgezinden zich tegen verzetten. Dit is het geval voor het proces van 1) Tanneke Delmeere¹⁸⁴; 2) Jan van Eenhoorne, Pieter de Joncheere, Betkin Martins¹⁸⁵; en 3) Joos de vinck, Joos de Vlaminck, Michiel van Houcke, Joos Vande Walle, Sanders van Grimberghe¹⁸⁶. Jammer genoeg schreven deze individuen dan weer geen (overgeleverde) martelaarsbrief. Desalniettemin komen gelijkaardige thema's terug zowel in andere martelaarsbrieven als in deze juridische verslagen. Doopsgezinden verdedigden tijdens hun verhoor specifieke theologische stellingen over onder andere de transsubstantiatie, de menselijkheid van Christus, de heiligenverering en uiteraard

¹⁸² Vonnis Hans van Overdam, 09.07.1551 (Rijksarchief Gent (RAG), Raad van Vlaanderen, Secrete kamere, sententieën, nr. 7613, f. 160r.).

¹⁸³ Decavele vermeldt overigens dat niet al deze afzweringen oprecht waren, in sommige gevallen zien we dat deze individuen later opnieuw beschuldigd werden van ketterse activiteiten. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 450. Violet Soen, "De reconciliatie van 'kettters' in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)," *Trajecta* 14(2005): 337-362, 342.

¹⁸⁴ Copie vande sententie gheprononchiert byden inquisiteur vanden kersten gheloove ten laste van Tanneken Delmeere hereticque, 31.08.1561 (SAG, Reeks 214, nr. 4 (1561-1563), p. 27-31).

¹⁸⁵ Copie vanden sententie gheprononchiert byden inquisiteur van ons helighen kersten gheloofve [...] ten laste van Jan van eenhoorne, Pieter De Jonckheere ende Betken Martins, 05.12.1561 (SAG, Reeks 214, nr. 4, p. 111-117).

¹⁸⁶ Copie vander sententie gheprononchiert byden inquisiteur vanden kersten gheloove ten laste van vijf distincte persoonen hereticque hiernaer ghedenomeert en in handen van scepenen als weerlicke justice ghelevert, 17.02.1559 (SAG, Reeks 214, nr. 3, f. 194r.-195v.).

de legitimiteit van de kinderdoop. De religieuze dialoog in de martelaarsbrieven is dus niet louter een narratieve constructie om de doopsgezinde doctrine te onderwijzen, maar heeft haar oorsprong in een werkelijke theologische discussie.

Niet enkel de inhoud van de ondervragingen maar ook de manier waarop die gebeurden komt overeen in beide brontypes. Tot frustratie van Hans van Overdam werden de gevangenen bijvoorbeeld vaak afgezonderd van elkaar. Op die manier konden de doopsgezinden elkaar niet ondersteunen:

*“Die heeren [de schepenen]: wy en willen u lieden by malcanderen niet laten comen, **wy willen dat ghy hier alleen sult disputeren.** Doen seyden wy: mijn heeren, het waer u lieden dat aldaerbequaemste, ende het ginc al niet eender disputatien door, anders sult ghy wederom altijt een disputatie op nieu beginnen moeten met een oft tweesmaels. Die heeren: wat ist dan, wij willent alsoo niet hebben. Doen seyde een Raetheer: Sy willense byden anderen hebben, **om dat sy den anderen noch meer verleyden souden, daerom en machmense niet daer by laten comen.**”¹⁸⁷*

Hoewel het wenselijk was gevangenen af te zonderen was dit wellicht niet evident. Nog op 22 augustus 1566 vroeg pensionaris Joos Borluut de Raad van Vlaanderen om de doopsgezinde gevangenen gescheiden op te sluiten omdat *zijlieder ghevangenen tsamen in een plaetse gheseten hebbende elcanderen verstercken in huerlieder Dolingen*.¹⁸⁸ In het geval van Dierick Lambrechts en Willem van Daele oordeelden verschillende geestelijken ook dat afzondering een oplossing kon bieden. Minderbroeder Gilles de Gyspere stelde bijvoorbeeld dat beide heren volhardden in hun ketterse overtuigingen, maar dat hij bij Lambrechts toch enige hoop koesterde. Hij stelde voor om hem af te zonderen en dan te ondervragen. Vijf dagen later traden de augustijner broeders Pieter Claissoens en Salomon Meganck dit advies bij: Van Daele was *geheel pervers* maar Lambrechts was niet zo standvastig als hij zelf beweerde.¹⁸⁹ Ook Pieter de Backere hoopte Lambrechts nog te bekeren door hem apart op te sluiten. Enkel de supprior van de karmelieten schatte beiden even standvastig.¹⁹⁰

De obstinate Willem van Daele werd veroordeeld, maar voor Dierick Lambrechts ondernamen de schepenen nog verschillende pogingen. Ze nodigden clerici uit om met hem en zijn nieuwe medegevangene Christiaen de Wettere te discussiëren. Ditmaal bleek Lambrechts echter standvastiger dan De Wettere. Op 17 april 1563 verklaarden twee augustijnen immers dat Lambrechts beter was in het *allugeren* (= verwijzen naar, als argument aanhalen¹⁹¹) van passages uit de Bijbel.¹⁹² Ook voor een andere verdachte,

¹⁸⁷ ODH, f. 42.

¹⁸⁸ Verslag Joos Borluut, 22.08.1560 (SAG, Reeks 107, nr. 1, f. 56r.-v.).

¹⁸⁹ Rapport Pieter Claissoens en Salomon Meganck, 08.10.1562 (SAG, Reeks 214, nr.4, p. 311 en 313.).

¹⁹⁰ Rapport Supprior van het klooster van Onze Lieve Vrouwebroeders, 17.10.1562 (SAG, Reeks 214, nr. 4, p. 316-317). Rapport Pieter De Backere, 19.12.1562 (SAG, Reeks 214, nr. 4, p. 346.).

¹⁹¹ *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, lemma “Allegeeren”, geraadpleegd op 14.04.2018, <http://gtb.inl.nl>.

François Vander Leyen, stelde Peter de Backere tot zijn ongenoegen vast dat hij nog zekerder van zijn zaak was na zijn gevangenisverblijf. Hij kon immers meer argumenten in de Bijbel aanduiden dan bij zijn vorig bezoek.¹⁹³ De martelaren, vaak eenvoudige ambachtslieden, citeren in hun brieven de ene Bijbelpassage na de andere. We weten dat drukkers achteraf bijbelreferenties toevoegden in de marges van *Het Offer des Heeren* maar dit fragment toont aan dat velen toch een grondige Bijbelkennis bezaten.¹⁹⁴

Het is onmogelijk om de inhoud van de martelaarsbrieven volledig te contextualiseren met alternatieve, niet-doopsgezinde bronnen. De martelaren gaven trouwens zelf aan dat ze slechts uit hun herinnering putten en dat ze hun verhoor niet meer woord voor woord konden citeren.¹⁹⁵ Uit een vergelijking met de lokale archiefbronnen bleek echter dat de martelaarsbrieven de werkwijze van de clerici wel getrouw weergeven. Ze refereren aan werkelijke godsdienstgesprekken, waarbij doopsgezinden heel wat weerwerk konden bieden dankzij een grondige Bijbelkennis. Daarnaast vinden we ook verwijzingen naar specifieke ondervragers terug. Claes de Praet en Hans de Vette vermelden bijvoorbeeld broeder Pieter de Backere.¹⁹⁶ De stedelijke rechtbank deed effectief meermaals beroep op deze broeder om ketters te onderwijzen. Bovendien waren deze gesprekken echt gericht op het overtuigen en bekeren van de beklagde. Gevangenen werden bijgevolg uitgedaagd om hun stellingen te verdedigen. Volgens de martelaarsbrieven zagen de doopsgezinden dit als een kans om hun belijdenis te verkondigen. De ultieme test gebeurde echter op het schavot. In het bijzijn van het stedelijke publiek overtuigden ze niet alleen mondeling maar vooral fysiek dat ze het volle vertrouwen hadden in hun geloof.

2.2.2 Performatieve media : *The theatre of justice* en de martelaarsliederen

Een beschrijving van de executie vinden we logischerwijs niet in de brieven van de martelaars maar wel in de liederen die na hun terechtstelling werden gecomponeerd. Acties die normaal enkel het lokale publiek zouden bereiken kregen zo een regionale receptie. Veel van deze liederen circuleerden eerst in andere compilaties alvorens ze

¹⁹² Rapport broeders Antheunis Zysman(?) prior ende Lievin Vande Bosche, 17.04.1563 (SAG, Reeks 214, nr.4, f. 452).

¹⁹³ Rapport Pieter De Backer, 05.04.1562 (SAG, Reeks 214, nr. 3, f. 60v.).

¹⁹⁴ Visser, "Het bedrieglijk onbewogen bestaan van brieven. Een editorische vergelijking tussen de geschreven en de gedrukte martelaarsteksten van Jeronimus en Lysken Segers," 80-81.

¹⁹⁵ Zie bijvoorbeeld de brief van Hans de Vette, ODH, f. 203r.: "maer het voorseyde hebbe ick ghestelt nae mijn onthouden, ghelijck sy veele gheschieden: maer mits dattet alreede lange geleden is, ic en soudese niet iuyste van worde te worde weten te setten".

¹⁹⁶ ODH f. 199v. en 129r.

werden opgenomen in *Het Offer des Heeren*. De populaire martelaarsbundel bestond dus enerzijds uit de vermeende autografen en anderzijds uit een compilatie van deze martelaarsliederen. Net als bij de bovenstaande analyse van de martelaarsbrieven zullen we deze teksten uit twee perspectieven benaderen. Ten eerste behandelen we de liederen als een getuigenis van het gedrag van de doopsgezinden. In hoeverre komt deze weergave overeen met wat we in kronieken lezen? Ten tweede kijken we naar het componeren van de liederen zelf. Hoe ontstonden deze liederen en wie kon ze geschreven hebben? Welke potentiële functie hadden ze voordat ze in het populaire martelaarsboek terecht kwamen?

De publieke terechtstelling

Een publieke terechtstelling was een communicatiemiddel met een eigen dynamiek. Historici analyseerden executies als een op te voeren script, als een performance waarbij elke partij een vastgelegde rol hoorde te spelen. Pieter Spierenburg plaatste de ontwikkeling van het publieke strafritueel binnen een toenemende centralisatie van de macht. *The spectacle of suffering* voerde de stedelijke of heerlijke macht over justitie op.¹⁹⁷ Daartegenover kon dit spektakel volgens Nicholls dan weer snel omslaan in een *theatre of martyrdom*.¹⁹⁸ De overheid was immers niet de enige die een rol speelde tijdens het ritueel. Publiek, de overheid, en de veroordeelde streden om de publieke scene te controleren. Emilie Murphy concludeerde dan ook dat we het strafritueel als een dynamische uitwisseling van boodschappen moeten analyseren.¹⁹⁹ Ondanks het feit dat het script min of meer vastlag, weerhield dit veroordeelden er niet van om hun toegewezen rol naar de hand te zetten. Door met geheven hoofd hun lot tegemoet te gaan, ondermijnden ze de initiële boodschap van de overheid. In de plaats van een berouwvolle zondaar op te voeren, kreeg het publiek een martelaar te zien.

Volgens de martelarenliederen kozen doopsgezinden steevast voor deze laatste optie. Ze verheerlijken de manier waarop de doopsgezinden met geheven hoofd, al zingend of prekend, hun lot ondergingen. Ook andere bronnen getuigen van dit gedrag. Vooral de verschillende maatregelen van de stedelijke gerechtsdienaren om deze acties te vermijden bewijzen dat ze het strafritueel geregeld verstoorden. Terwijl de publieke terechtstelling eigenlijk de heerlijke en stedelijke macht moest etaleren, bleken deze rituelen veel risico's in te houden. Vooral bij terechtstellingen van religieuze delinquenten en doopsgezinden in het bijzonder was men extra op zijn hoede.

¹⁹⁷ Pieter Spierenburg, *The spectacle of suffering: executions and the evolution of repression from a preindustrial metropolis to the European experience* (Cambridge: Cambridge university press, 1984), 201.

¹⁹⁸ David Nicholls, "The theatre of martyrdom in the french reformation," *Past & Present*, nr. 121 (1988): 49-73.

¹⁹⁹ Emilie K. M. Murphy, "Musical self-fashioning and the 'theatre of death' in late Elizabethan and Jacobean England," *Renaissance Studies* 30, nr. 3 (2016): 410-429, 411.

Alleen al de rit van de gevangenis naar het schavot kon problemen geven. Van Vaernewijck beschrijft uitvoerig de executie van Jan de Smet. Deze garentwijnder werd net buiten de Muidepoort verbrand. De weg vanaf het schepenhuis tot de Muide was echter lang, te lang. De Smet kreeg zo veel gelegenheid om het publiek toe te spreken. Hij verzekerde de Gentenaars dat hij niet stierf als een dief of moordenaar maar *om Gods' woord*. De broeders die hem op het schavot in zijn laatste minuten nog probeerden te bekeren, kregen ook de wind van voren. Tenslotte vroeg hij zijn medegelovigen in het publiek, waarvan hij zeker wist dat ze er waren, hem te steunen. Uit het publiek kwam dan ook de kreet: “*strijt vromelijck, broeder, tzal u geschieden*”.²⁰⁰ De Smet werd ook vermeld in een martelaarslied met de volgende woorden: “*Jan de Smit na mijn onthou, Streedt cloeck al sonder sneven*”.²⁰¹ Hoewel dit een vrij generieke beschrijving is, benadrukt het wel zijn strijdvaardige gedrag.

Door plaats en tijd aan te passen probeerde de overheid het bereik van dergelijke incidenten in te perken. Enkele jaren voordien werd de executie van Gilis de Gusseme en Lysbette Piersins bijvoorbeeld verplaatst van Merelbeke naar de Gentse binnenstad omdat de weg tussen de gevangenis en de executieplaats in Merelbeke te lang was. Men had dat tien dagen eerder ondervonden toen twee andere doopsgezinden het publiek gedurende de hele route ophitsten met hun preken.²⁰² In het martelaarslied over Lysbette en Gilis lezen we inderdaad dat de executie vervroegd werd: “*Tgeschiede ten eenen na de noene, om datter te min op sou worden gelet, also ment niet en plach te doene*.”²⁰³ Deze tactiek komt ook terug in de kroniek van Joos vander Stoct. Op zeven augustus 1559 werden vier mannen en twee vrouwen, allen doopsgezinden, terechtgesteld.²⁰⁴ Tot verbazing van vander Stoct gebeurde de executie om zeven uur 's ochtends terwijl executies normaal gezien nooit voor de middag werden gehouden.²⁰⁵

Soms werd het publiek ook buiten gehoorsafstand gehouden. De terechtstelling van vier dopers op 30 maart 1567 was bijvoorbeeld sterk beveiligd. Soldaten hielden de massa op een afstand zodat het publiek de gevangenen niet kon verstaan. Marcus van Vaernewijck vond dit duidelijk een goede strategie daar de woorden van de

²⁰⁰ MVV, IV, 94-98.

²⁰¹ Tekstnr. 27.

²⁰² Verheyden, *Het Gentsche martyrologium*, 17. Verheyden citeert uit de correspondentie tussen de Raad van Vlaanderen en de landvoogdes: “L’execution des aultres quatre personnes a esté faite a Meirelbeke, mais le long espace de les la mener les donne l’occasion de beaucoup parler et presches et instiger le peuple comme l’experience a demonstré”.

²⁰³ Zie tekst nr. 26.

²⁰⁴ Het gaat wellicht om een deel van de groep die Hans de Vette ook beschrijft (vier mannen en twee vrouwen): Abraham Tanghereet, Martin en Hans De Smet, Jacob Spilleboet, Peronne Witgants, en Maeykin Flours. Deze werden volgens Verheyden op 7 augustus terechtgesteld, volgens vander Stock werden ze echter op 8 augustus geexecuteerd. Verheyden, *Het Gentsche martyrologium*, 25.

²⁰⁵ Joos vander Stoct, *Memorieboek der stad Gent voor de jaren 1301-1565, voortgezet tot 1585, met allerhande aantekeningen, gedichten enz*, 16e eeuw (Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, 2337), 162v.: “...de waren alle zesse voor den zeven hueren verberrent tweelck noent ghezien en was justitie te doene voor de noene...”.

veroordeelden zoo *antreckende zijn ende besmettende*. Eenmaal op de brandstapel begonnen de doopsgezinden elkaar inderdaad aan te moedigen en te zingen, waarop een soldaat hen een stomp in de maag gaf.²⁰⁶ Van Vaernewijck wilde zijn lezers wellicht vooral wijzen op het wrede optreden van de Spaanse soldaten, maar we kunnen hier eveneens uit afleiden dat de soldaten er alles aan deden om de dopers het zwijgen op te leggen.

De meest effectieve strategie hiervoor was natuurlijk de doopsgezinden letterlijk de mond te snoeren. Na verloop van tijd kregen de doopsgezinden gewoon een bal in de mond of *snuitdoek* om de mond gebonden voor ze richting schavot werden geleid.²⁰⁷ Het lijkt erop dat dit vanaf de jaren 1570 meer gebeurde, of kroniekschrijvers hebben er in ieder geval pas vanaf dan meer aandacht voor. Van Campene merkte bijvoorbeeld op dat een man en twee vrouwen op 7 november 1570 werden terechtgesteld met een 'toegestopte' mond. Dit werd gedaan omdat zij *tghemeen volck* niet zouden ontstichten met *veel clappens*. In Gent was dit wellicht een nieuw element in het strafritueel. Van Campene schreef immers dat dit in andere steden al gebeurde, waaruit ik afleid dat Gent pas later volgde.²⁰⁸ Toch werd dit geen standaardprocedure. Op het einde van dezelfde maand werden nog twee doopsgezinde vrouwen terechtgesteld, zo schreef van Campene. Ditmaal was hun mond niet *ghestopt*.²⁰⁹

De overheid paste het strafritueel dus aan naargelang het risico op incidenten. Naast het aanpassen van plaats en tijd of het muilkorven van de veroordeelden opteerden de gerechtsdienaren er in sommige gevallen voor om de executie geheel aan het publiek te onttrekken. Opvallend hierbij zijn de executies van doopsgezinde vrouwen. In eerste instantie werden zowel mannen als vrouwen met de vuurdood gestraft, maar vanaf de jaren 1560 gebeurden de executies van doopsgezinde vrouwen dikwijls op het binnenplein van het Gravensteen.²¹⁰ Mayken sDuucs en Tanneken Gressy waren de eerste vrouwen die op die manier werden geëxecuteerd. Joos vander Stoct had er zo zijn bedenkingen bij. Hij wantrouwde het *bedecklike* (= verborgen) karakter van de executie. Deze manier om aan rechtspraak te doen was overigens *te vooren noyt ghehoort*

²⁰⁶ MVV, II, 310.

²⁰⁷ Zie bijvoorbeeld *Memorieboek der stad Ghent: van 't j. 1301 tot 1737*, eds. Andreas Van Heule en Polydore-Charles Vander Meersch (Gent: C. Annoot-Braeckman, 1853), 2: 378.: *'ende was elc van hemlieden een cleen ballekin in den mondt ghesteken, ende voor den mondt ghebonden elck met eenen schoonen snuutdouck'* (zie ook vol. 2, 385, 400 en vol. 3, 8).

²⁰⁸ van Campene (DP), 287.

²⁰⁹ van Campene (DP), 291.

²¹⁰ Zie de executies van Tanneken Gressy, Mynkin sDuucs (27.6.1560, Verheyden, 26); Avezoute van den Houtte, Martha Baerts, Lynken van Heercke (20.11.1560, Verheyden, 26-27); Lynken Claes, Tanneken Delmeere (14.8.1561, Verheyden, 27); Lynken Smeyers, Janneken Kindekens, Katelyne van Lokerhoute (24.3.1562, Verheyden, 28); Pierijntgen en Marijtgen van Malebosch (12.12.1564, Verheyden, 30); Barbele Pieters, Lippinkin Roetsaert, Synkin Bornaige (19.7.1576, Verheyden, 67).

*ofte ghezien.*²¹¹ We zagen al dat diezelfde vander Stoct klaagde over het feit dat executies voor de middag werden gehouden. Door de executies niet in het openbaar te houden ontnam de overheid de doopsgezinden ook een belangrijk medium. De auteurs van de martelaarsteksten benadrukten deze omstandigheden dan ook altijd. Neem bijvoorbeeld de strofe uit het lied over de twaalf vrienden van Hans de Vette:

*“En die ander twee vrouwen [Tanneken Gressy en Mynkin sDuucs], die geweest waren swaer; Werden thooft afgehauwen, maer niet int openbaer.”*²¹²

Een gelijkaardige beschrijving is te vinden in het lied over Pierijntgen en Marijntgen van Malebosch. Beide vrouwen werden in het Gravensteen terechtgesteld, maar het lied doet uitvoerig verslag over hun laatste dappere minuten waarin ze standvastig bleven.²¹³ Beide liederen lijken een manier te zijn om de terechtstelling van de vrouwen alsnog publiek te maken en hun martelarenstatus te bevestigen. Ook na de val van de Gentse Calvinistische Republiek koos men voor een terechtstelling achter gesloten deuren. De laatste slachtoffers van de vervolgingen - Joos de Tollenaere, Michiel Buesse en Joosyne Swynts (1589), Bartholomeus Pantyn en Michiel de Cleerck (1592) - stierven aan de galg op het binnenplein van het Gravensteen.²¹⁴

Terwijl de overheid een ideale encensering van de macht verkoos was een publieke terechtstelling evengoed een strak keurslijf dat in hun nadeel kon spelen. Indien ze voor aanpassingen kozen, gaven ze in zekere zin toe dat ze de situatie niet onder controle hadden. Bovendien illustreert de kroniek van vander Stoct dat dit veel achterdocht creëerde onder de bevolking.

Martelaarsliederen als transposities van lokale performances

Ondanks de toenemende vervolging bleef de verbranding van ketters een bijzondere gebeurtenis voor het stedelijke publiek. Uit de gegevens van Verheyden kunnen we afleiden dat voor de jaren 1550 en na 1574 het Gentse publiek maar zelden werd geconfronteerd met dit spectaculaire strafritueel. Behalve in enkele piekjaren (1551 en 1568-1569) zagen de Gentenaars (slechts) één of twee executies met de brandstapel van

²¹¹ vander Stoct, *Memorieboek der stad Gent voor de jaren 1301-1565, voortgezet tot 1585, met allerhande aantekeningen, gedichten enz.*, 163r.-v.

²¹² Tekstnr. 20.

²¹³ Tekstnr. 24.

²¹⁴ Verheyden, *Het Gentsche martyrologium*, 68-71.

per jaar.²¹⁵ De liederen in *Het Offer des Heeren* zijn dan ook maar een van de vele vormen waarin informatie over de ophefmakende terechtstellingen circuleerde.

De martelaarsliederen zijn niet los te koppelen van de lokale performance die ze probeerden te vatten. Net zoals de gevangenen hun mondelinge verhoren neerpelden in brieven, transponeerden ooggetuigen het gedrag van hun geëxecuteerde medegelovigen naar liederen. Spectaculaire gebeurtenissen zoals executies, maar ook andere evenementen, resoneerden dikwijls in mondelinge netwerken via geruchten of liederen. De impact van een publieke performance hing vaak af van die media-interacties. Vooraleer de liederen in de context van gedrukte martelaarsliteratuur te bestuderen wil ik ze daarom benaderen als een onderdeel van het lokale communicatienetwerk.

Illustratief voor dit proces zijn de liederen over de executie van David vander Leyen en Lievine Ghyselins. Nadat het vuur doofde toonde David tot afschuw van het publiek nog tekenen van leven. Uiteindelijk brak de beul zijn nek en doorstak David met een hooivork. Niet alleen de martelaarsliederen maar ook de Gentse kronieken besteden aandacht aan dit voorval. Joos vander Stoct en Jan van de Vivere beschreven allebei het rumoer dat ontstond naar aanleiding van dit luguber tafereel.²¹⁶ Dezelfde details zijn met andere woorden terug te vinden in zowel de martelaarsliederen als in lokale bronnen. Elke toeschouwer en uiteindelijk kroniekschrijver of lieddichter gaf echter een eigen interpretatie aan Davids' ogenschijnlijke overleving van de brandstapel.

Ten eerste is er een gradatieverschil tussen de twee overgeleverde martelaarsliederen. Zowel het *Nieu Liedensboeck* als alle edities van *Het Offer des Heeren* bevatten een lied over de executie van David en Lievine. Net zoals bij de teksten van Hans van Overdam zijn de liederen uit de verschillende bundels gerelateerd aan elkaar. Ofwel is de ene tekst een afgeleide van de andere, ofwel was er ooit nog een derde tekst waarop beide liederen gebaseerd werden.²¹⁷ Ondanks de gelijkenissen zijn er voldoende verschillen om toch te kunnen spreken van twee afzonderlijke composities. Hoewel beide liederen de schijnbare overleving van David als een wonder bestempelen, spendeert de tekst uit *Het Offer des Heeren* veel meer regels aan de exacte manier waarop

²¹⁵ Analyse van de gegevens van Verheyden, het gaat hier om het aantal dagen waarop veroordeelde kettters werden verbrand, niet het aantal slachtoffers zelf. Bovendien verzamelde Verheyden enkel gegevens over religieuze delinquenten.

²¹⁶ vander Stoct, *Memorieboek der stad Gent voor de jaren 1301-1565, voortgezet tot 1585, met allerhande aantekeningen, gedichten enz.*, 151v. VdVivere, 196.

²¹⁷ Vergelijk bijvoorbeeld beide passages:

1. "Och heer ick moet u claghen..." in NL62, f. 293r.: "Als hy was in tormenten, in quellingen en verdriet, Doen vraechden de Regenten, hem van haer Sacramenten/siet [sic], Hy sprack met goeder meene, Ick en houts my aen niet eene, Al soudy my dooden met vliet, Hy en twijffelde daer aen niet."

2. "Ghy Christen al te samen, Bereyt u totten strijt" in ODHLied, f. 15v.: "Doen hy was in tormenten, In quelling en verdriet, Van hare Sacramenten, Vraechden sy hem tbediet, Hy sprack: Ick achtet niet, Ick houde my aen gheene, Al sout ghy al met eene, my dooden door u ghebiet."

David uiteindelijk werd gedood. We lezen bijvoorbeeld dat David eerst werd gedood met buskruit en de strop voor hij de brandstapel wonderbaarlijk zou overleven.²¹⁸ Deze details versterken de boodschap dat David enkel kon overleven dankzij goddelijke steun.

Ten tweede vinden we alternatieve verklaringen in de Gentse kronieken. Een cynische Jan van de Vivere weet het wonder namelijk aan het feit dat de beul gierig was geweest. Door minder hout te gebruiken en het vuur vroegtijdig te doven kon de beul immers besparen op de executiekosten.²¹⁹ Historicus Gary Waite claimt dan weer dat sommigen uit het publiek ervan overtuigd waren dat er tovenarij in het spel was.²²⁰ Wat deze case vooral illustreert is hoe dergelijke lokale incidenten aanleiding gaven tot tal van interpretaties. Deze interpretaties circuleerden dan wellicht eerst mondeling voor ze hun weg vonden naar kronieken of liederen.

Dergelijke wonderlijke toeschrijvingen gebeurden eveneens aan de katholieke zijde. Van Vaernewijck schreef bijvoorbeeld geruchten neer over een gelijkaardig incident waarbij een calvinist zijn executie schijnbaar overleefde. In Haarlem of Arnhem, de geruchten waren niet zo duidelijk, werden zeven calvinisten terechtgesteld. Eén van hen wilde nog biechten voor zijn executie en vroeg om het heilig sacrament.²²¹ Juist deze man bleef nog lang spartelen aan de strop en viel uiteindelijk van de galg. De aanwezige baljuw herkende hierin een mirakel en gaf de man gratie. Het is interessant dat de man werd geassocieerd met de biecht en het heilig sacrament, twee uiterst polemische onderwerpen binnen de reformatiedebatten.²²² Het incident werd met andere woorden gerecupereerd door de katholieken als propaganda voor hun zaak. Van Vaernewijck wees ook op elementen die dit mirakel geloofwaardiger zouden maken: de strop werd gecontroleerd en was *van ghoeder tajer stoffe*. Dat komt dus overeen met het lied over David en Lievine waarin de auteur benadrukte dat de veroordeelden eerst met buskruit en de strop werden gedood. De calvinisten, zo gaat van Vaernewijck verder, hechtten echter weinig geloof aan dit voorval. Zoals de katholieke Jan van de Vivere het overleven van David toeschrijft aan de gierigheid van de beul gingen de calvinisten

²¹⁸ Deze praktijk komt sporadisch voor in de bronnen en literatuur. Harrington wees erop dat dit eerder gebeurde uit praktische dan uit morele overwegingen. Joel F. Harrington, *The faithful executioner : Life and death, honor and shame in the turbulent sixteenth century* (New York: Picador USA, 2013), 212-213. Ook Evans vermeld het gebruik van kolen, teer, pek en zwavel bij executies op de brandstapel om het proces te versnellen. Richard John Evans, *Rituals of retribution : capital punishment in Germany 1600-1987* (Oxford: Oxford university press, 1996), 30. Dank aan Dr. Jonas Roelens om mij op deze vermeldingen te wijzen.

²¹⁹ VdVivere, 196.

²²⁰ Gary K. Waite, *Eradicating the devil's minions: Anabaptists and witches in Reformation Europe, 1525-1600* (Toronto: University of Toronto Press, 2007), 112.

²²¹ Het ontvangen van de geconsacreerde hostie.

²²² Amy Nelson Burnett, "The social history of communion and the reformation of the eucharist," *Past & Present*, nr. 211 (2011): 77-119, 96-97 en 106.

ervan uit dat de strop simpelweg brak. Volgens hen kreeg de veroordeelde bovendien meteen wat drank om hem in leven te houden.

We zien dus hoe éénzelfde incident een eigen leven gaat leiden binnen verschillende informatienetwerken. Van Vaernewijcks relaas illustreert bovendien de rol van mondelinge berichten hierin. Allereerst heeft hij het over zijn eigen bronnen: geruchten (tijdingen) die in Gent aankomen. Hij verkreeg ook extra informatie van Baudin Beijens, klerk bij de Keure van Gent. Blijkbaar werd de strop achteraf opgestuurd naar de landvoogdes en communiceerde Brussel over dit voorval met de stedelijke overheden. Daarnaast bespreekt hij de bronnen van de calvinisten. Zij hadden informatie uit *den monde* (zoo zij zeijden) die dese justicie in Hollandt zien doen hadden.²²³ De circulatie van de martelaarsliederen moeten we wellicht in gelijkaardige mondelinge nieuwsstromen situeren.

Het lijkt er op dat veel van de martelaarsliederen in eerste instantie werden geschreven door ooggetuigen van de executies of door vrienden en familie van de geëxecuteerde. Hans van Overdam, zo beschrijft hij in zijn brief, maakte bijvoorbeeld een lied over de terechtstelling van ‘de vier vrienden’.²²⁴ Samuel Cramer en Johan Decavele hebben een andere mening over wie die ‘vier vrienden’ dan zijn. Nog in het begin van de twintigste eeuw ging Samuel Cramer er vanuit dat van Overdam verwees naar een lied over de terechtstelling van vier vrienden in Lier op 31 januari 1551.²²⁵ In het archief van de Raad van Vlaanderen vond Decavele echter bewijs dat dit lied niet door van Overdam maar door de Werviknaar Jan van den Driessche werd geschreven.²²⁶ Een zekere Jan van Dries, geboren in Lier, werd inderdaad op 3 april 1557 omwille van zijn doopsgezinde overtuiging op de Gentse Vrijdagmarkt verbrand. Het lied dat van Overdam beschreef in zijn brief gaat volgens Decavele over de vier doopsgezinden uit Lier die op 11 april 1551 werden terechtgesteld in Gent. Van Overdam reisde samen met deze groep vanuit Antwerpen via Lier naar Gent.²²⁷ Het is echter de vraag of we via *Het Offer des Heeren* toegang hebben tot van Overdams originele tekst. Dit lied beschrijft immers eerst de dood van de vier doopsgezinden uit Lier maar bevat ook (toegevoegde?) strofes over een vijfde martelares: Catharina van Lier.²²⁸ Een verklaring zou zijn dat Hans van Overdam inderdaad een lied over de vier vrienden uit Lier schreef, maar dat nog enkele strofes werden toegevoegd vooraleer de tekst in het liedboek terecht kwam. Dit is geen

²²³ MVV, II, 315-316.

²²⁴ ODH, f. 36v.

²²⁵ *Het Offer des Heeren*, uitgegeven door Samuel Cramer, 568.

²²⁶ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, voetnoot 23, 439.

²²⁷ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 438-439.

²²⁸ Verheyden vermeldt de vrouw ook in zijn martyrologium, maar vond geen verwijzingen naar haar in juridische of andere narratieve bronnen. Verheyden, *Het Gentsche martyrologium*, 14.

ongewoon proces binnen de overlevering van liederen.²²⁹ Uit dit kluwen kunnen we dus weinig zekere toeschrijvingen maken. Wel blijkt hieruit dat we de auteurs van de originele liederen wellicht moeten zoeken in de nabije omgeving van de terechtgestelden. Ook het lied over de ongewone executie van Lievine Ghyselins en David vander Leyden werd volgens de zeventiende-eeuwse martyroloog Van Braght geschreven door de broer van David, Laureys vander Leyden.²³⁰

Het is niet ongewoon dat ooggetuigen liederen maakten over executies. We kunnen de martelaarsliederen dan ook plaatsen binnen de liedcultuur van de vroegmoderne tijd. De vergelijking met nieuwliederen is bijvoorbeeld snel gemaakt. Volgens Una McIlvenna bevatten nieuwliederen onofficiële informatie, elementen die de publieksparticipatie bevorderden (contrafactum en rijm) en een morele les die getrokken kon worden uit het nieuwsfeit. Zeker dit laatste criterium maakte van liederen een ideaal propagandamiddel. Ze brachten niet enkel het nieuws maar kaderden de gebeurtenissen meteen in een bepaald discours.²³¹ De martelaarsliederen uit onder andere *Het Offer des Heeren* brachten per definitie de onofficiële versie van de feiten aangezien de overheid juist de creatie van martelaren wilde vermijden. Ze werden op de melodie van bekende deuntjes gecomponeerd en riepen de toehoorders op om lessen te trekken uit het gedrag van de dopers.

Er bestond ook een lange traditie van liederen over misdaad en dan vooral de bestraffing van die misdaad in publieke terechtstellingen. Idealiter leerden de toehoorders uit deze liederen wat hen te wachten stond indien ze de wet overtraden. McIlvenna behandelde de Duitstalige martelaarsliederen van de Zwitserse doopsgezinden bijgevolg als een subversieve vorm van executielieder.²³² Naast linken met nieuwliederen en executielieder kunnen we ook de traditie van de historielieder aanhalen. Van de Graft die in 1904 een studie over dit genre schreef, gaf zelf toe dat de martelaarsliederen eigenlijk ook voldoen aan de criteria van historielieder. Uiteindelijk besloot de historica om deze liederen niet op te nemen in haar corpus omwille van tijdsgebrek.²³³ Het is uiteraard onzinnig om elke overgeleverde tekst onder te verdelen in één specifiek genre. Wel tonen de linken met deze liedgenres aan dat de liederen over de Gentse executies niet enkel als martelaarsliederen moeten geëvalueerd worden. Vandaag kennen we de teksten inderdaad enkel uit een context

²²⁹ Van Bruaene, "The adieu and willecomme for Jan van Hembyze, or: the battle between script and print in calvinist Ghent," 214-219.

²³⁰ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 442. Decavele baseerde deze toeschrijving op de publicatie van Van Braght.

²³¹ Zie McIlvenna voor een analyse van kenmerken van het nieuwlied in de vroegmoderne tijd. Una McIlvenna, "When the news was sung," *Media History* 22, nr. 3-4 (2016): 317-333, 323-328.

²³² Una McIlvenna, "The power of music: the significance of contrafactum in execution ballads," *Past & Present* 229, nr. 1 (2015): 47-89, 67.

²³³ Cornelia Catharina van de Graft, *Middelnederlandsche historielieder* (Epe: Hooiberg, 1904), 11.

waarin ze een overkoepelende, doopsgezinde, boodschap verkondigden. Maar ze illustreren evenzeer de link tussen lokale performances, orale netwerken en het stedelijk communicatienetwerk.

2.2.3 Intermedialiteit als residu

In bovenstaande analyse benaderden we *Het Offer des Heeren* en andere martelaarsteksten als een beschrijving van mediapraktijken. Dit impliceert dat hybride drukwerk een indirecte historische bron kan zijn voor oorspronkelijke, minder permanente communicatiemiddelen. Uit een vergelijking met de lokale bronnen bleek dat de gedrukte verhalen inderdaad gebaseerd waren op de geschreven, gesproken, gezongen en fysieke boodschappen van de veroordeelde doopsgezinden. Hierdoor kunnen we de mediapraktijken van de martelaren zelf beter documenteren, maar wat zegt dit dan over de relatie tussen gedrukte en andere media?

De intermedialiteit van de martelaarsverhalen wordt deels verklaard door deze diverse oorsprong. Vroegmodern drukwerk weerspiegelt dus in zekere zin de vluchtige communicatiemiddelen van de vroegmoderne stad. Het nodigt historici uit om de overgeleverde bronnen niet enkel te behandelen als gedrukte objecten, maar evenzeer als getuigen van de processen die hieraan voorafgingen.

Dat de verhalen verwezen naar oorspronkelijke media wil niet zeggen dat ze de inhoud van die boodschappen nauwgezet overnamen. Dat hoeft echter geen reden te zijn om ze af te doen als ficties. Integendeel, de overgeleverde drukwerken illustreren juist de media-interacties die voorafgingen aan de gedrukte bundels. In de plaats van autografen hebben we hier eerder te maken met een collectief auteurschap van martelaars, en (anonieme) kopiïsten, drukkers en uitgevers. Enerzijds creëerde dit collectief een multimediale boodschap, anderzijds transponeerde het ook vaak inhoud van het ene naar het andere medium. De martelaren zelf maakten hun ondervraging publiekelijk door deze op schrift te stellen in brieven. Daarnaast schreven vrienden en familie ook liederen over hun medegelovigen die zich waardig gedroegen op de brandstapel.

Wat we echter voor ons hebben is de transpositie van al dit materiaal naar druk. Het feit dat we te maken hebben met hybride drukwerk is niet enkel het gevolg van de multimediale oorsprong maar evenzeer van de typografische keuzes die drukkers maakten.

2.3 De drukkers en lezers

Drukkers kozen ervoor om dialogen, liederen, of brieven te imiteren in druk. We kunnen dit ten eerste omschrijven als een mediatranspositie. Wat waren dan de mogelijke motivaties om de verhalen in druk uit te brengen en welke selectiecriteria hanteerden de drukkers? Ten tweede werden niet alleen de inhoud maar ook de eigenschappen van het oorspronkelijke medium op één of andere manier vertaald naar het gedrukte medium. Literatuurwetenschappers zoals Werner Wolf en Irena Rajewsky noemen dit *intermedial references*. Op welke manier en waarom gaven drukkers andere media weer in zestiende-eeuws drukwerk? Tenslotte kijken we naar het effect van deze inspanningen op de receptie van de gedrukte tekst. Enerzijds beïnvloedden de *intermedial references* de retoriek en interpretatie van de teksten. Anderzijds stimuleerden hybride elementen zoals het gebruik van dialoog en wijsaanduidingen de transpositie van het gedrukte naar het orale woord. Na de martelaars en de drukkers komen tenslotte de mediapraktijken van de lezers aan bod. In welk mate beïnvloedde de hybride weergave van de verhalen de interpretatie en de circulatie van de martelaarsverhalen?

2.3.1 Transpositie van media

Vergaderen van martelaarsverhalen

In 1562 besloten Hendricksz. van Schoonrewoud en zijn opdrachtgevers om *Belijdinghen, Sentbrieven ende Testamenten, van sommige opgheofferde kinderen Gods nae ghelaten te vergaderen*. Concrete verhalen van individuen waren wellicht toegankelijker dan de theologische traktaten van Menno Simons zelf. De inleiding van *Het Offer des Heeren* was dan ook nauw verwant met een traktaat van Menno Simons: “*Eyne Troestelijke Vermaninge van dat lijden, cruyze unde vervolginge der heyligen umme dat woort Godes unde zijne getuichenisse* (gepubliceerd in 1550).” Het waren beide pleidooien voor het publiekelijk verdedigen van het ware geloof in moeilijke tijden. In die zin beschreven de martelaarsbrieven wat Menno voorgeschreven had.²³⁴ De creatie van gedrukte martelaarsbundels was echter geen doopsgezinde uitvinding. Al in de jaren 1520 en 1530

²³⁴ Brad S. Gregory, "Het martelaarschap: voorgeschreven en beschreven. Menno's *Troestelijke Vermaninge* en het *Offer des Heeren*," *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 25(1999): 11-22, 15.

ondernamen Jean Crespin, John Foxe en Adriaen van Haemstede gelijkaardige initiatieven voor de gereformeerden.²³⁵

Brad Gregory wees erop dat de samenstelling van het offerboek niet noodzakelijk afhing van welke verhalen bij de drukkers terechtkwamen, maar vooral beïnvloed werd door de doctrinaire versplintering onder de doopsgezinden. Het zou mij te ver leiden om de verschillende groepen in detail te bespreken, maar het is belangrijk om op te merken dat deze schisma's aan de oorsprong lagen van verschillende martelaarstradities binnen het doperdom. Door bepaalde verhalen te drukken en andere niet, vormden de drukkers de doopsgezinde traditie.

Het verklaart bijvoorbeeld de verschillende contexten waarin we het lied over eenenveertig Gentse martelaren terugvinden. In dit lied worden eenenveertig doopsgezinden opgesomd die tussen 1562 en 1568 het leven lieten op een Gents schavot. Het verscheen voor het eerst bij een traktaat van Herman Timmerman in 1577. 'Timmerman' zou slaan op het ambacht van de doopsgezinde Herman Vanden Greyn, in 1569 terechtgesteld in Antwerpen. Deze man was een actief lid van de Antwerpse doopsgezinde congregatie. Tijdens zijn ondervraging bekende hij dat hij soms optrad als vermaner (uit noodzaak omdat er niet voldoende predikanten waren) en als dienaar van de armen.²³⁶ Omdat het lied over de Gentse martelaren eerst verscheen in zijn traktaat wordt Herman Timmerman doorgaans als de auteur van het lied beschouwd. Het lied werd zeker niet achteraf bij het drukwerk gebonden omdat het al vermeld wordt op het titelblad. Tegelijkertijd wordt Timmerman niet expliciet als auteur aangeduid in deze vermelding. De toeschrijving aan Timmerman is dus enkel gebaseerd op het feit dat de anonieme drukker beide teksten combineerde in 1577.²³⁷

Een jaar later nam Nicolaes Biestkens II dit lied op in zijn editie van *Het Offer des Heeren* (1578b).²³⁸ Valkema Blouw vermoedt dat Biestkens II ook de belijdenis en het lied in 1577 drukte. Het is dus opmerkelijk dat enkel het lied werd opgenomen in *Het Offer des Heeren* en niet de belijdenis van Timmerman zelf, terwijl de drukker beide teksten kende. Bovendien baseerde de letterzetter van *Het Offer des Heeren* (1578b) zich vermoedelijk op het pamflet uit 1577. In beide drukwerken vinden we immers kruisjes in de marges, die niet voorkomen bij de andere liederen uit *Het Offer des Heeren* (zie Figuur 1 en Figuur 2). Volgens Gregory werd Timmerman bewust uitgesloten omdat hij

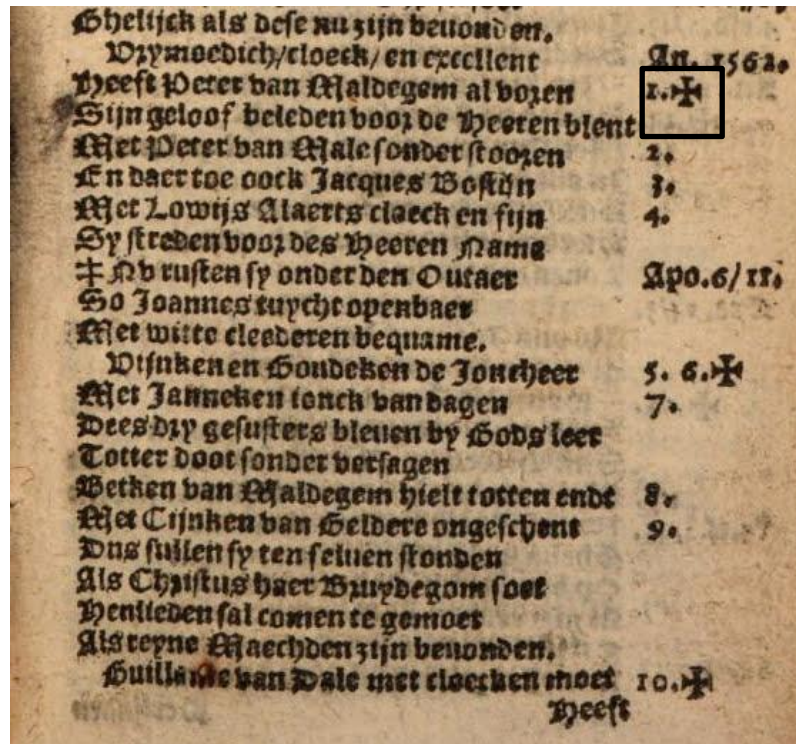
²³⁵ Gregory, *Salvation at stake: Christian martyrdom in early modern Europe*, 139. Piet Visser ziet *Het offer des Heeren* zelfs als een antwoord of reactie op het martyrologium van Van Haemstede. Visser, "Mennonites and Doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700," 310.

²³⁶ Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, 164-169. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie : ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, 207-209.

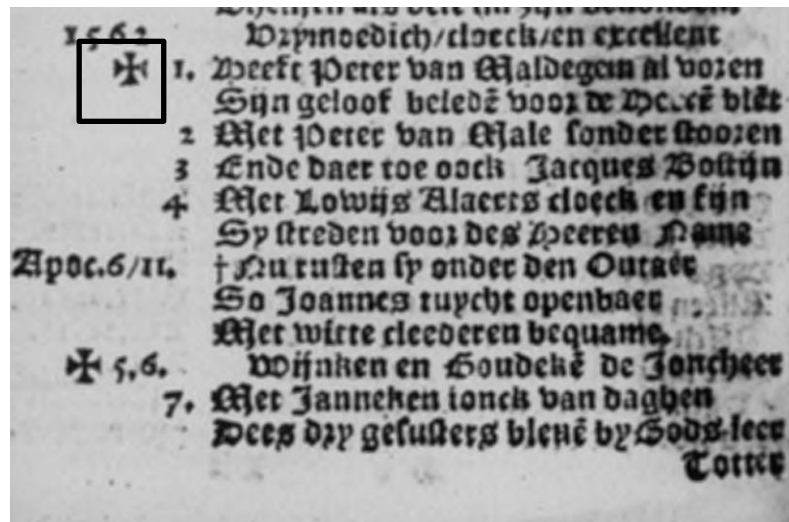
²³⁷ Timmerman, *Een corte bekentenisse ende grondige aenwijsinge wt der H. Schrift, dat Godt, Vader, Soon en heylighe Gheest, een onverscheyden God is[...] item, noch is achter by gedaen een nieu Liedeken, inhoudende van sommige opgeofferde Kinderen Gods, die om tgetuygenisse Christi haer leuen te Ghent ghelaten hebben.* (Tekstnr. 28).

²³⁸ Blouw, "Nicolaes Biestkens van Diest, in duplo," 379-380.

tot een andere stroming behoorde dan de Friezen. Zijn lied werd dan wel opgenomen in *Het Offer des Heeren*, maar niet zijn traktaat. Pas in de zeventiende eeuw nam Van Braght de belijdenis van Timmerman op in zijn martelarenboek.²³⁹

Figuur 1: *Het Offer des Heeren*, f. 54r.

Figuur 2: Timmerman, *Een corte bekentnisse ende grondige aenwijsinge wt der H. Schrift [...]*, f. 13r (tekst nr. 28).

Drukkers plukten teksten uit verschillende typografische contexten en combineerden ze opnieuw met andere teksten tot een nieuw geheel. Ook dit was een belangrijke

²³⁹ Gregory, "Particuliere martelaarsbundels uit de late zestiende eeuw," 103.

creatieve ingreep. In het pamflet van Timmerman vormt het lied over de Gentse terechtstellingen een aanvulling op zijn traktaat. In de bundel van *het Offer des Heeren* maakt het lied deel uit van een groter discours. Samen vormden de afzonderlijke martelarenverhalen één boodschap. In de inleiding plaatst de drukker de vele martelaren en de recente vervolgingsgolven namelijk in een historisch en Bijbels perspectief:

“So verheffen haer nu alle poorten der hellen tegen alle de ghene die metten bloede des lams besprengt zijn [= de ware gelovigen]. Dat arme onschuldige vreedsame weerloose Lammeken wert door des Serpents nijdicheyt in zijn uutvercooren Lidtmaten ghehaet, vervolcht, ende ghedoodt, met Sweert, Water ende Vyer etc. Ende so alst gheweest is van aen beginne soo isset noch, ende sulcks sal oock (soo het schijnt, nae Schrifts meldinghe) niet op hauden, ter tijt toe dat het veroneerde verachte, uutgestooten Lammeken, weder in grootere eren ende heerlijkheyt openbare”²⁴⁰

We zien een gelijkaardig mechanisme bij de teksten van de Gentse martelares Soetken vanden Houtte. In 1579 combineerde Nicolaas Biestkens II haar brieven met “de kindertucht” van Menno Simons.²⁴¹ Lezers vonden dan een combinatie van enerzijds de theologische voorschriften van Menno en anderzijds een concreet voorbeeld van hoe een doopsgezinde moeder haar kinderen wilde opvoeden. Drukker Albrecht Heyndricxz. uit Delft trok dit thema door en combineerde in 1586 de brieven van Soetken met die van Anneke van Rotterdam.²⁴² Het exemplaar dat in de Gentse universiteitsbibliotheek wordt bewaard werd bovendien nog eens samengebonden met *Een vaderlijk adieu* van Hendrick Alewijnsz. Dit pamflet werd in 1578 gedrukt door Nicolaas Biestkens II.²⁴³ De drie brieven vormen samen een duidelijk thema, namelijk ouderlijke vermaningen aan hun kinderen. Ditmaal is het echter niet de drukker maar de boekbinder, boekverkoper of eigenaar die de drukwerken bundelde tot een nieuw geheel. Het is opvallend dat veel

²⁴⁰ ODH, A II r.-v.

²⁴¹ Er is geen exemplaar overgeleverd, maar het pamflet werd wel ooit beschreven in de catalogus van de Hamburgse Stadsbibliotheek. Gregory, "Particuliere martelaarsbundels uit de late zestiende eeuw," 97, voetnoot 38. Marjan Blok, "Your mother in bonds. The testament of Soetken van den Houte," in *Sisters: myth and reality of Anabaptist, Mennonite, and Doopsgezind woman ca. 1525-1900*, eds. Miriam Van Veen, et al. (Leiden: Brill, 2014): 131-145, 134, voetnoot 135. Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, 173-177.

²⁴² Soetken Van den Houte en Anneken Van Rotterdam, *Een testament, ghemaect by Soutken van den Houte, het welcke sy binnen Ghendt in Vlaenderen metten doot beuesticht heeft [...]* Hier achter noch by ghedruckt, een testament, dat Anneken van Rotterdam haren sone Esaiam bestelt heeft [...]. (Delft: Aelbrecht Heyndricxz., 1586). Het testament van Anneke komt ook afzonderlijk voor in ODH, f. 16r.

²⁴³ Henrick Alewijnsz, *Een vaderlijk adieu, testament en[de] sorchuuldighe onderwijsinge wt der H. Schrift, ghemaect door Hendrick Alewijnsz. gheuanghen wesende binnen Middelborch [...]* het welcke hy zijn drie kinderen [...] heeft na ghelaten [...] int iaer M. D. LXIX. [...] ([Amsterdam]: Nicolaes Biestkens, 1578). Het pamflet behoort tot verzamelband BIB.G.007875/-1 in de Universiteitsbibliotheek Gent.

van de losse pamfletten gebonden zitten in gelijkaardige verzamelbundels.²⁴⁴ Bibliografen catalogueerden dergelijke bundels echter niet altijd als een geheel. In sommige gevallen vermeldt de titelpagina de combinatie van verschillende teksten, in andere gevallen moeten we de originele exemplaren consulteren om de samenstelling van de afzonderlijke bundels te achterhalen.

Er waren dus veel manieren om martelaarsverhalen te *vergaderen*. De doopsgezinde martelaarsliteratuur blijkt een kluwen van teksten die werden overgenomen, herdrukt en opnieuw samengesteld tot nieuwe gehelen. De verhalen werden verzameld uit geschreven bronnen, maar ook uit liedboeken en andere pamfletten. De manier waarop drukkers omgingen met dit reeds gedrukte materiaal verraadt een bewuste keuze voor bepaalde teksten. Wellicht gingen ze op eenzelfde manier om met de geschreven teksten. Het is echter onmogelijk om na te gaan welke geschriften uiteindelijk nooit de drukpers zouden halen.

Transpositie naar liederen

De verschillende edities van *Het Offer des Heeren* vormde een dynamische martelaarstraditie. Bij elke editie werden brieven toegevoegd, daarnaast beslisten de uitgevers van de 1570-editie om de brieven ook om te zetten in liederen.²⁴⁵ In de inleiding geeft de drukker aan dat de extra liederen gebaseerd waren op de inhoud van de brieven. Datgene wat *ons dochte het principaelste ofte leerachtichste te zijn* werd op rijm gezet.²⁴⁶

Kwam de drukker hiermee tegemoet aan de vraag van de doopsgezinde gemeenschap? Waarom was het nodig dezelfde inhoud op twee manieren te presenteren: in briefvorm en in lied? Het traditionele antwoord is dat liederen een belangrijk educatief en mnemotechnisch middel waren om ongeletterden te betrekken.²⁴⁷ Het feit dat enkel *het leerachtichste* werd opgenomen wijst in deze richting. Daarnaast mogen we echter de emotionele kracht van muziek niet onderschatten. Samen liederen zingen genereert samenhang en versterkt de moraal.²⁴⁸ Pollmann benadrukte bijvoorbeeld specifiek het diverse gebruik van liederen binnen de doopsgezinde groepen:

²⁴⁴ Gregory onderzocht enkele van deze verzamelbanden meer in detail. Gregory, "Particuliere martelaarsbundels uit de late zestiende eeuw," 97.

²⁴⁵ Het is wederom moeilijk om de auteurs van deze liederen te achterhalen. De editie van 1570 was de laatste die in Franeker werd gedrukt, ditmaal door de nog niet geïdentificeerde opvolger van Hendricz van Schoonrewoerd. Blouw, "An unknown Mennonite press in Friesland," 407.

²⁴⁶ ODH, f. 3v.

²⁴⁷ Oettinger, *Music as propaganda in the German Reformation*, 23-26.

²⁴⁸ Veldhorst benadrukt het therapeutische gebruik van liederen. Natascha Veldhorst, "Pharmacy for the body and soul: Dutch songbooks in the seventeenth century," *Early Music History* 27(2008): 217-285, 220-222.

“In these circles song also served to educate and to catechise, to console and to commemorate, and to keep together their gatherings throughout periods of persecution.”²⁴⁹

In de inleiding wijst de drukker dan ook niet zozeer op de educatieve voordelen, maar eerder op de emotionele functies van liederen. De lezer, zo eindigt het voorwoord, heeft nu voldoende materiaal. Hetzij om te lezen, hetzij om te zingen. Afhankelijk van het gemoed raadde de inleiding aan om te zingen (wanneer men *goets moets* is) of om te bidden (*die in ongemak is*).²⁵⁰ In die zin waren liederen niet enkel gericht op ongeletterden, maar ook voor het geletterde publiek vormden ze een onmisbare aanvulling.

De liederen in *Het Offer des Heeren* illustreren een subtiële nuance tussen twee soorten mediatransposities. Aan de ene kant probeerden de drukkers originele media te imiteren. De liederen worden als liederen weergegeven omdat de drukkers ze nu eenmaal in die vorm vonden en verzamelden. De inhoud van orale media werd dan omgezet naar de gedrukte bladzijde. Aan de andere kant zetten de samenstellers van de 1570-editie de brieven om naar nieuwe liederen. Hier veranderden de drukkers zelf het medium en voegden dus een extra orale dimensie toe aan de martelaarsbundel.

2.3.2 Intermedial references

Een mediawissel ging onvermijdelijk gepaard met keuzes in vormgeving. Drukkers hadden twee opties: ze konden ervoor kiezen om dit transitieproces te benadrukken of juist te verbergen. Deze keuzes waren zelden arbitrair en boden verschillende retorische mogelijkheden. Als drukkers moeite deden om brieven als brieven weer te geven, was dit relevant om de boodschap over te brengen. Irena Rajewsky omschrijft dit fenomeen in haar typologie als *intermedial references*:

“Intermedial references are thus to be understood as **meaning-constitutional strategies** that contribute to the media product’s overall signification: the media product uses its **own media-specific means**, either to refer to a specific, individual work produced in another medium [...], or to refer to a specific medial subsystem”²⁵¹

Het gaat dus enerzijds om referenties die behoren tot een retorische strategie (*meaning-constitutional strategies*), anderzijds is er maar één medium waarneembaar. In het geval van de martelaarsteksten is dit het gedrukte woord. Elke technologie heeft specifieke mogelijkheden om die intermediale relaties te codificeren en elke cultuur heeft eigen

²⁴⁹ Pollmann, "Hey ho, let the cup go round! Singing for Reformation in the sixteenth century," 294 zie ook 302-303.

²⁵⁰ ODH, f. 3v.

²⁵¹ Rajewsky, "Intermediality, intertextuality, and remediation: A literary perspective on intermediality," 53.

conventies om die codes te interpreteren. Het komt er dus op aan te achterhalen hoe drukkers andere media weergaven in de zestiende eeuw en welke gevolgen dit had voor de interpretatie van de gedrukte tekst.

Zonder specifiek bezig te zijn met intermedialiteit zijn historici zich al lang bewust van de retoriek van wat Gérard Genette ‘de paratekst’ noemt. Paratekst is de materiële vorm van de tekst.²⁵² Marges, lettertypes, witruimtes, inleidingen en conclusies, titelpagina’s, tussentitels, inhoudsopgaven, etc. behoren bijvoorbeeld tot de paratekst. Bonnie Mak synthetiseerde deze aanpak recent treffend onder het motto “*How the page matters*”.²⁵³ Dit onderdeel is daarom gebaseerd op zowel materiële tekstanalyse als op de typologieën van Irena Rajewsky en Werner Wolf. Op welke manier konden drukkers verwijzen naar andere media? Welke elementen zorgen ervoor dat de lezer de gedrukte teksten interpreteert als geschreven, orale of performatieve boodschappen?

Een compilatie van authentieke documenten: beschrijving en imitatie

De eerste meest evidente manier om andere media weer te geven is door ze simpelweg te beschrijven. Op de titelpagina van *Het Offer des Heeren* is al te lezen dat het om *belijdingen, sentbrieven ende testamenten* gaat van sommige *opgeofferde kinderen Gods*.²⁵⁴ Ook in de inleiding benadrukken de producenten dat het martelaarsboek authentieke geschreven documenten bevat.²⁵⁵ Daarnaast verwijzen de tussentitels naar het oorspronkelijke medium door zaken zoals “*inder gevanckenis*” op te nemen.²⁵⁶ Dit zijn geen vrijblijvende statements. Ze dragen bij tot het idee dat het drukwerk authentieke geschriften reproduceerde. Dit type intermedialiteit is vergelijkbaar met ‘ekphrasis’, een stijlfiguur die vaak bestudeerd wordt binnen tekst-afbeelding-relaties.²⁵⁷ Beide vormen zijn namelijk voorbeelden van wat Werner Wolf ‘expliciete referenties’ of *thematization* noemt:

“*This ‘other’ medium may be indirectly present in a work merely as a signified or as a referent, whereby the signifiers of the dominant medium are used in the way customary and typical of it and only serve as a basis of this signification without being iconically related to the other medium*”²⁵⁸

²⁵² Gérard Genette, *Paratexts: thresholds of interpretation* (Cambridge: Cambridge university press, 2001), 1-2.

²⁵³ Bonnie Mak, *How the page matters* (Toronto: University of Toronto Press, 2011).

²⁵⁴ Zie titelpagina ODH.

²⁵⁵ *So hevet ons goet ghedocht lieve Leser te vergaderen belijdinghen sentbrieven ende testamenten van sommige opgeofferde kinderen Gods naghalaten* [sic] ODH, f. AIIr.

²⁵⁶ Zie bijvoorbeeld ODH, f. 50r.

²⁵⁷ Voor discussies over ekphrasis in relatie tot intermedialiteit zie deel I van Gabriele Rippl, *Handbook of intermediality : literature - image - sound - music* (Berlijn: De Gruyter, 2015), 35-155. Wolf, *The musicalization of fiction : a study in the theory and history of intermediality*, 43.

²⁵⁸ Wolf, *The musicalization of fiction : a study in the theory and history of intermediality*, 44.

Met deze abstracte omschrijving wil Wolf een onderscheid maken met ‘impliciete’ referenties of ‘imitation’. Bij imitatie worden ook de kenmerken en eigenschappen van een ander medium op een of andere manier weergegeven in het dominante medium. Het gaat dus eerder om een materiële imitatie dan om een omschrijving.

Naar analogie met Wolfs’ typologie kunnen we dus ook dit tweede type, ‘imitatie’, terugvinden in de martelaarscompilatie. Ten eerste werden de brieven als afzonderlijke entiteiten voorgesteld. Liedereren, brieven of vonnissen worden telkens voorafgegaan door een tussentitel. In deze titel vinden we informatie over de auteur van de brief zoals plaats en datum van zijn/haar executie, ook het type document wordt beschreven: brief, belijding [sic], testament, sententie et cetera. Deze titels kregen een groter lettertype en worden in sommige gevallen voorafgegaan door het *manicula*-symbool.²⁵⁹ Op die manier vormen deze tussentitels een duidelijk visuele demarcatie tussen de verzamelde documenten enerzijds en extra informatie over deze teksten anderzijds.

Naast de tussentitels vinden we bij sommige brieven ook extra opmerkingen die worden voorafgegaan door een paragraafteken. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de brieven van Hans Keescooper en Hans van Overdam. In een aparte alinea wordt beschreven hoe Hans Keescooper de beul afleidde opdat Hans van Overdam meer tijd zou hebben om te spreken tot het publiek.²⁶⁰ Bij de brief van Jacques d’Auchy vinden we eveneens een aanvulling voorafgegaan door het paragraafteken. Ditmaal merkten de tekstsamenstellers op dat de tekst werd vertaald *uut fransoys in nederlantsch Duytsch*.²⁶¹ Hierdoor benadrukten de drukkers nauwkeurig waar ze hadden ingegrepen in de originele teksten.

Een detail uit de brief van Peter Witses uit Leeuwarden illustreert dezelfde zorg om de stem van de martelaars niet te vervormen. Hierin werd de vertaling van het Friese woord ‘Bies’ in vierkante haakjes toegevoegd: [lantloper]. Samuel Cramer vermoedde dat de drukkers van *Het Offer des Heeren* vele woorden uit de diverse dialecten hadden aangepast. Hoewel er hier en daar wel wat lokale dialecten te bespeuren valt, is de taal van de martelaarscompilatie te eenvormig voor een verzameling teksten uit diverse uithoeken van de Nederlanden.²⁶² Toch wekt deze vertaling van het Friese woord ‘bies’ de indruk dat de drukkers trouw bleven aan het originele woordgebruik van de martelaar. Aangezien Cramer suggereert dat ze dit niet altijd deden was dit wellicht eerder een retorische strategie dan een redactionele ingreep.

²⁵⁹ Zie bijvoorbeeld ODH, f. 17v., 21v. en 28v.

²⁶⁰ ODH, f. 51v.

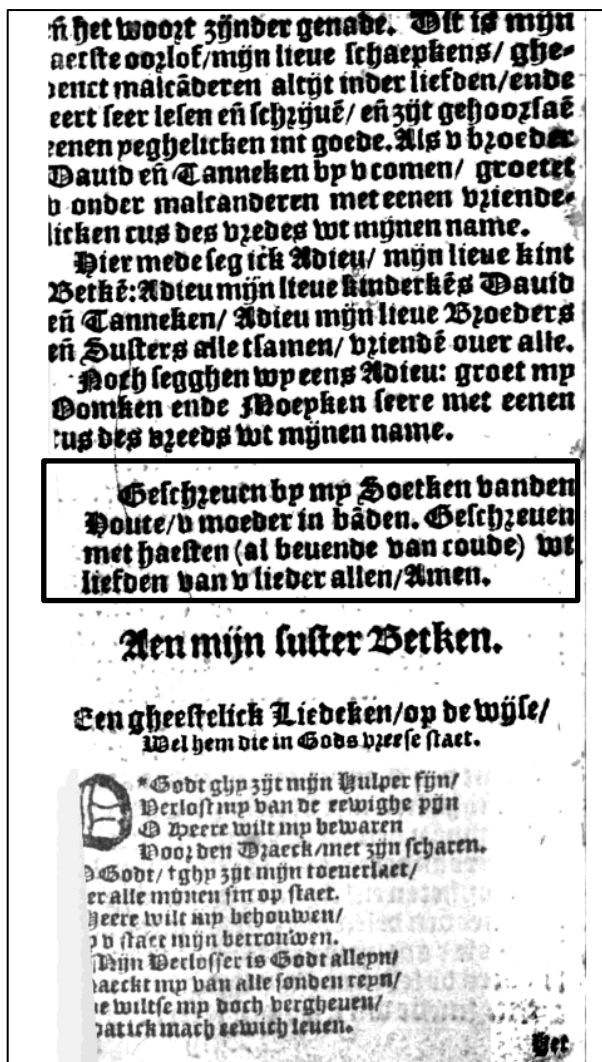
²⁶¹ ODH, f. 183r. zie ook ODH, f. 27r. ‘hier mede bevestichde de lieve broeder Jan Claesz. het woort Godts met zijn roode bloet’.

²⁶² *Het Offer des Heeren*, uitgegeven door Samuel Cramer, 25-26.

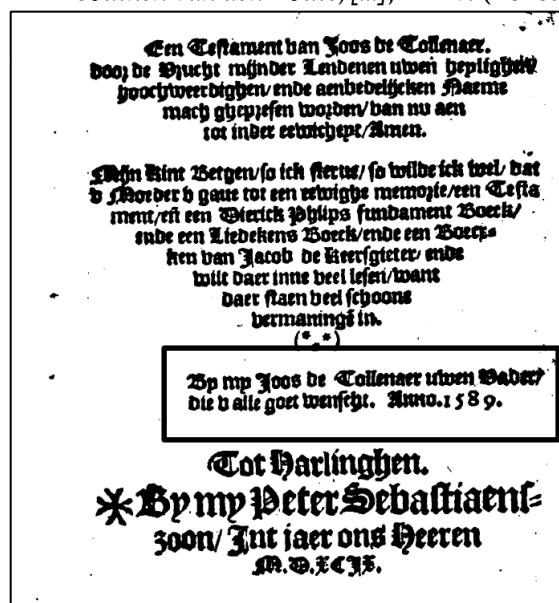
Typisch voor een brief is de persoonlijke handtekening. In vroegmodern drukwerk duiken verschillende manieren op om dit kenmerk weer te geven in de gedrukte tekst.²⁶³ Door een cursief lettertype te gebruiken en/of de handtekening rechts uit te lijnen wordt de lay-out van een brief geïmiteerd. Vergelijk bijvoorbeeld de brieven van Soetken van den Houtte met die van Joos de Tollenaere (zie Figuur 3 en Figuur 4). De afscheidsgroet van de martelaren kreeg telkens een nieuwe alinea en werd rechts uitgelijnd. In de editie van *Het Offer des Heeren* uit 1578 is echter weinig systematiek te vinden op dit vlak. In enkele gevallen kreeg de ondertekening van de brief een nieuwe alinea, in andere gevallen volgen deze regels gewoon direct op de brief.²⁶⁴ Dit is dus geen standaardkenmerk van de gedrukte martelaarsbrief maar kwam wel geregeld voor.

²⁶³ Cathy Shrank, "'These few scribbled rules': Representing scribal intimacy in early modern print," *The Huntington Library Quarterly* 67, nr. 2 (2004): 295-314, 306. Tom Deneire heeft het over de simulatie van schriftelijke en orale effecten. Tom Deneire, "Sermo inter absentes: Aura and simulated aura in Justus Lipsius's letters and dialogues," in *The aura of the word in the early age of print (1450-1600)*, eds. Jessica Buskirk en Samuel Mareel (New York: Routledge, 2016): 115-129, 117.

²⁶⁴ ODH, f. 65r. en 262r.

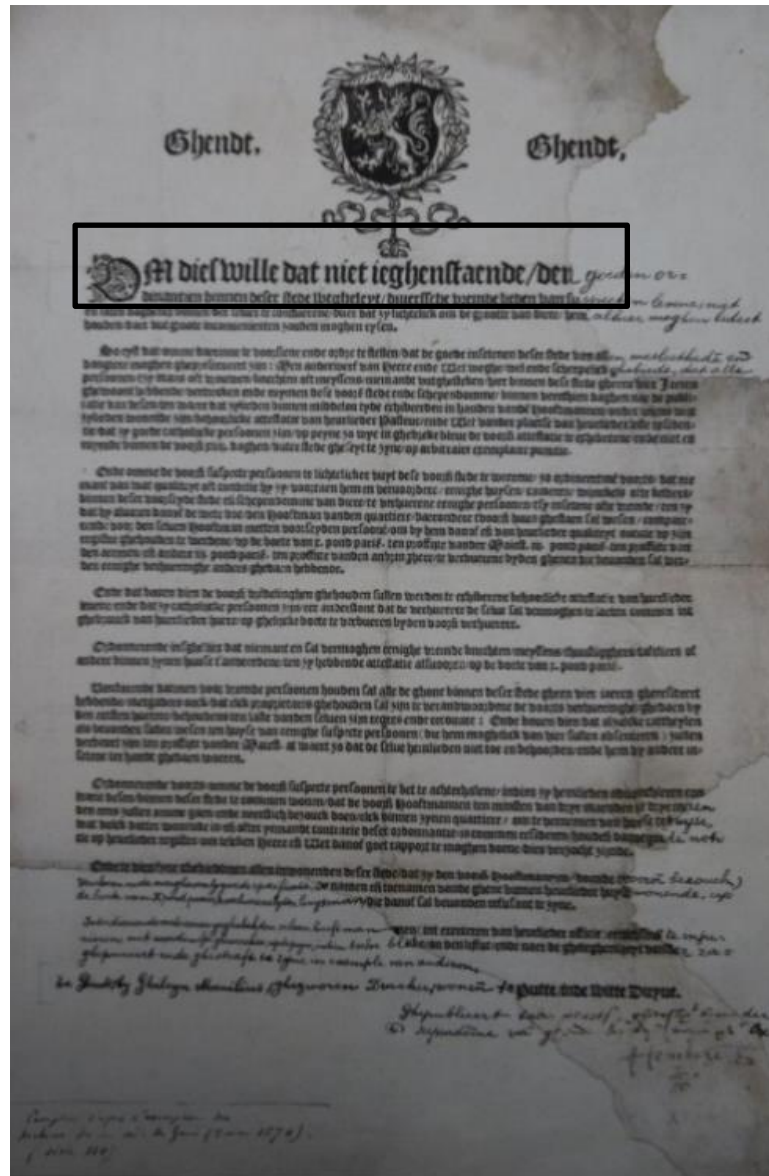

Figuur 3 Soetken Van den Houte en Anneke Van Rotterdam, *Een testament, ghemaect by Soutken van den Houte, [...]*, B IIIv. (Tekst nr. 15).

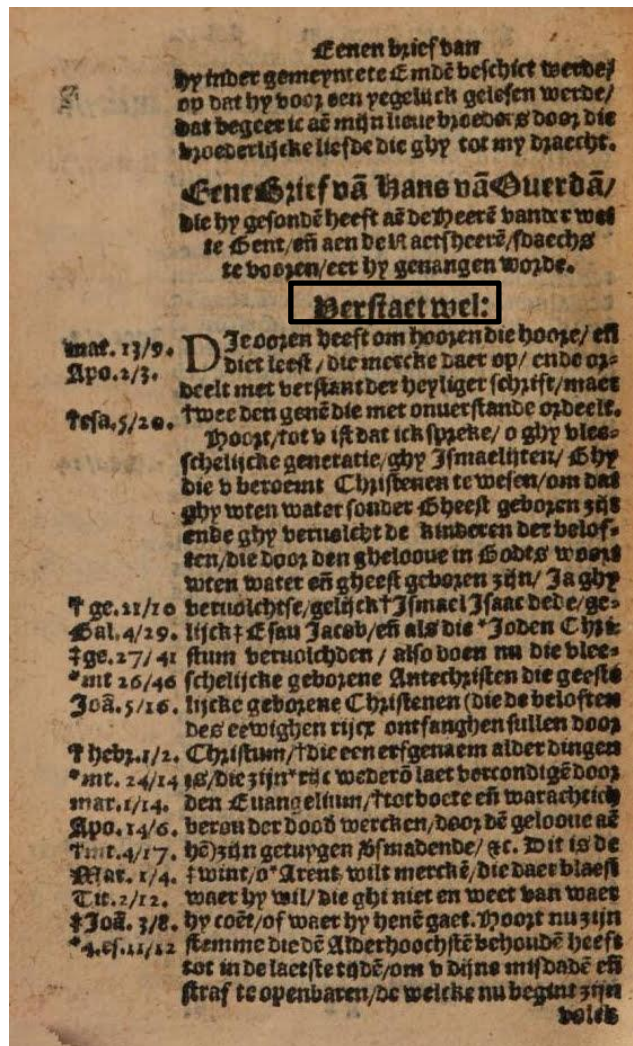

Figuur 4 De Tollenaar, *Sommige brieven ofte belijdingen/geschreven van Joos de Tollenaar [...]*, n.g. (Tekst nr. 17)

Een ander voorbeeld van een dergelijke materiële imitatie is het pamflet dat Hans van Overdam zou hebben opgehangen in Gent. De eerste woorden “Verstaet wel” werden in een groter lettertype gedrukt. Dit is vergelijkbaar met de manier waarom andere gedrukte aankondigingen werden vormgegeven. Vergelijk bijvoorbeeld een gedrukte aankondiging uit 1570 met de weergave van het pamflet in het offerboek (Figuur 5 en Figuur 6).

Figuur 5 Om dies wille dat niet ieghenstaende, den goeden ordinantien binnen deser stede uutgheleyt, [...] (Gent: Ghileyn Manilius, 1570)

Figuur 6 *Het Offer des Heeren*, f. 45v.

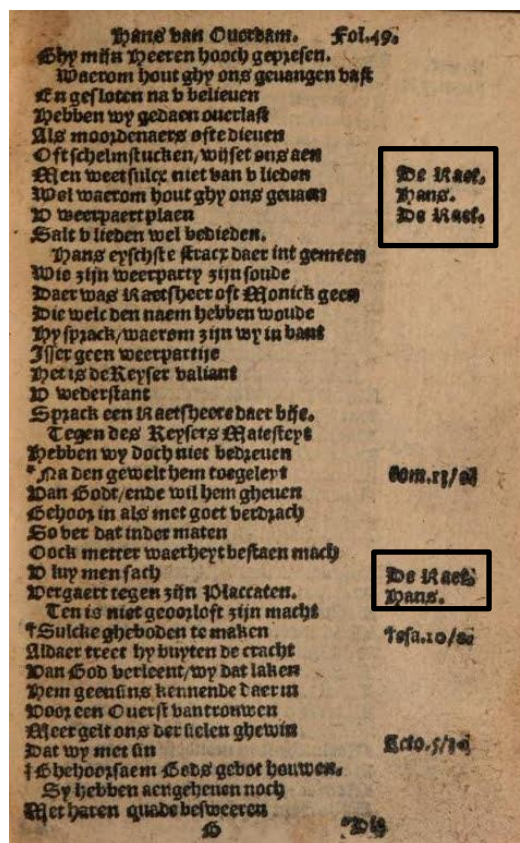
Horen met de ogen: mondelinge media in drukwerk

Het geschreven en gedrukte woord delen eenzelfde semiotisch systeem waardoor de imitatie van de ene door de andere relatief eenvoudig is. In *Het Offer des Heeren* vinden we echter ook veel verwijzingen naar mondelinge media. Terwijl het drukwerk brieven reproduceerde vinden we in die brieven vooral dialogen terug. Daarnaast zagen we dat een groot gedeelte van de bundel bestaat uit liederen.

Wat betreft de weergave van dialogen konden drukkers terugvallen op conventies die eigenlijk ook vandaag nog steeds gelden. De naam van de persoon die spreekt wordt gevolgd door een dubbele punt. Daarna volgt een uitspraak. De ondervraging leest dan als een toneeltekst waardoor de dynamiek van het gesprek wordt overgebracht naar de gedrukte pagina. Het contrast tussen beide gesprekspartners werd ook visueel benadrukt bij de liederen. Telkens de naam van de martelaar en zijn ondervrager inpassen in het rijmschema van het lied zou te omslachtig zijn, maar in sommige

gevallen zien we de namen wel afwisselen in de marge. Naast het lied dat gebaseerd werd op de brief van Hans van Overdam zien we bijvoorbeeld ‘de raet’ en ‘hans’ in de marge wanneer directe rede wordt gebruikt (Figuur 7). Het mondelinge medium wordt in die zin niet echt omschreven maar eerder visueel benadrukt.

Of de drukkers dan wel de auteurs van de brieven verantwoordelijk waren voor deze keuze is moeilijk te achterhalen. De representatie van conversaties was in ieder geval een eeuwenoude retorische strategie en een populair literair genre. Het stelde de auteurs in staat om hun overtuigingen te contrasteren met die van het katholieke establishment.²⁶⁵

Figuur 7 Het Offer des Heeren, f. 49r.

Ook melodieën werden door middel van gedrukte tekst toegevoegd aan de bundel. Drukkers konden al muzieknotaties produceren vanaf het begin van de zestiende eeuw.²⁶⁶ Werner Wolf zou dit *overt intermediality* noemen, Rajeweski *medial combination*.²⁶⁷

²⁶⁵ Joseph Puterbaugh, "Truth hath the victory": Dialogue and disputation in John Foxe's *Actes and Monuments*," in *Printed voices : the Renaissance culture of dialogue*, eds. Dorothea B. Heitsch en Jean-François Vallée (Toronto: University of Toronto press, 2004): 137-156, 138-140.

²⁶⁶ In 1501 drukte Ottaviano de' Petrucci muzieknotaties door eerst de lijnen te drukken en later de noten, pas in 1529 introduceerde Pierre Attaingnant losse letters waarmee hij zowel de noten als de lijnen met één plaat kon drukken. Kate van Orden en Roger Chartier, *Music and the cultures of print* (New York: Garland, 2000), XII-XIII.

De essentie van beide begrippen is dat twee verschillende semiotische systemen gecombineerd worden in één nieuw geheel. Dat heeft gevolgen voor de receptie van de boodschap. Het doelpubliek heeft namelijk twee soorten geletterdheid nodig: een muzikale en een tekstuele. In het geval van de martelaarsverhalen hebben we echter niet te maken met muzieknotatie maar met wijsaanduidingen. Lezers hoefden dan geen muzieknotaties te kunnen lezen, maar ze moesten wel op de hoogte zijn van de populaire liedcultuur. In die zin functioneerden de wijsaanduidingen op dezelfde manier als muzieknotatie en voegden ze een auditief element toe aan de compilatie. Een belangrijk verschil met muzieknotatie is echter dat de toevoeging van wijsaanduidingen niet resulteren in een hybride object. Net als bij de brieven en dialogen worden niet-gedrukte media weergegeven door middel van gedrukte tekst. Er is dus opnieuw sprake van een indirecte intermedialiteit. De interactie tussen media ontstaat dan doordat lezers de wijsaanduiding associëren met een bepaalde melodie.²⁶⁸ Dit proces kan zich enerzijds louter beperken tot een mentale reconstructie van de melodie terwijl men de tekst las. Anderzijds is dit natuurlijk evengoed een uitnodiging om de tekst te zingen en zo de boodschap opnieuw te transponeren naar een ander medium.

2.3.3 Receptie hybride drukwerk in een stedelijke context

Door verhalen te transponeren naar druk verloren ze orale en schriftelijke kenmerken die de drukkers probeerden te recupereren door middel van intermediale referenties. Waarom deden ze dit? De vraag is dan niet langer hoe de gedrukte verhalen zich relateren tot hun oorsprong of hoe drukkers andere media weergaven, maar wat ze teweegbrachten bij de lezers. Welke effecten hadden de intermediale referenties die we hierboven bespraken op de receptie van het drukwerk in een stedelijke context?

Circulatie van gedrukte martelaarsteksten in Gent

Het Offer des Heeren mag dan wel verhalen bevatten over Gentse martelaars, de productie ervan heeft weinig te maken met de stad. Eenmaal gebundeld en gedrukt kwamen de verhalen wel weer terecht bij het Gentse doopsgezinde publiek. Via de studie van Decavele komen we te weten dat Pierynken van Malebosch uit Tielt bij haar arrestatie toegaf dat ze omstreeks 1564 bij de Brugse orgelmaker Isbrand Meysembaert samen met andere geloofsgenoten in martelaarsboeken hadden gelezen. Een informant van het

²⁶⁷ Wolf, *The musicalization of fiction : a study in the theory and history of intermediality*, 40. Rajewsky, "Intermediality, intertextuality, and remediation: A literary perspective on intermediality," 52.

²⁶⁸ Wolf bespreekt het fenomeen van de contrafact binnen een subcategorie van covert intermediality: 'evocation of music through associative quotation' Wolf, *The musicalization of fiction: a study in the theory and history of intermediality*, 68-69.

Habsburgse hof te Brugge, de Augustijn Lorenzo de Villavicencio, schreef dit in een van zijn rapporten aan de koning.²⁶⁹ Isbrand Meysembaert organiseerde volgens hem meermaals zo'n bijeenkomsten in zijn huis en trad op als vermaner.²⁷⁰ Hij leidde de doopsgezinde bijeenkomst door voor te lezen uit de Bijbel en deze passages te bespreken. Een vermaner had echter niet het recht te dopen, dit ambt was weggelegd voor de oudsten die per gemeente verkozen werden.²⁷¹

De martelaarsbrieven werden dus in groep gelezen of gezongen, tijdens de vermaningen.²⁷² Zoals Bert Hofman al aantoonde, behoren de martelaarsliederen tot het genre van de schriftuurlijke liederen. Dat zijn liederen met bijbelreferenties in de marge. In tegenstelling tot het rapport van Villavicencio vermoedt hij echter dat de studie van de bijbelreferenties in dergelijke liederen individueel gebeurde.²⁷³ Een andere mogelijkheid is dat Villavicencio niet naar de liederen maar naar de studie van de martelaarsbrieven verwees. Die stonden immers ook vol bijbelreferenties. Dit collectieve gebruik van de martelaarsteksten staat het individuele overigens niet in de weg. Van Overdam verwijst naar deze persoonlijke receptie van de martelaarsliederen in zijn martelaarsbrief. Hij somt enkele maatregelen op waarmee de gerechtsdienaren de gearresteerde groep al vanaf het begin trachtten te scheiden van elkaar. Eén daarvan was het afnemen van hun testamenten *daer wy onsen troost in vinden*.²⁷⁴ De testamenten blijken een individuele houvast nadat de groep gesplitst werd. Wellicht was dit ook juist de reden waarom de bewakers de invloedrijke teksten wegnamen. Ook haalt van Overdam het emotionele, troostende effect van de verhalen aan. Zeker voor de opgejaagde gemeenschap uit de zestiende eeuw boden de martelaarsteksten inspiratie om met de moeilijke situatie om te gaan.

Daarnaast zag van Vaernewijck de testamenten ook circuleren in Gent:

*“Men zecht, dat alsnu die Anabaptisten hebben een boucxkin laten uutghaen, dat heeten zij vanden helighen ghezanghe. Ten zijn **gheen psalmen Davidts**, maer nochtans (zooc ghehoort hebbe) **vul tecxt der Schrift ghesteken**, daer zeer grooten*

²⁶⁹ Henk Roosenboom, "Fray Lorenzo de Villavicencio: Een geheim rapporteur in de Nederlanden in zijn invloed op Filips II, 1563-1565," *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 21, nr. 2 (1979): 146-174, 158-163. Gabrielle Dorren, "Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto. Twee spaanse informanten over de Nederlandse elite (1564-1566)," *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 111, nr. 3 (1998): 352-376.

²⁷⁰ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 468.

²⁷¹ Samme Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden: geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum: Verloren, 2000), 250-265.

²⁷² Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort: een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse schriftuurlijke lyriek*, 305-307. Voor de liturgie van deze bijeenkomsten zie Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden: geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*, 260-261.

²⁷³ Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort: een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse schriftuurlijke lyriek*, 286. Beide zussen worden vermeld in tekst nr. 24 en 27.

²⁷⁴ ODH, f. 42v. In 1551, toen van Overdam terechtstond, bestond de bundel *Het offer des Heeren* nog niet, het gaat dus over losse testamenten of andere bundels, al dan niet gedrukt.

*aerbeijt up ghedaen zoude zijn; ende zijn ooc veel liedekins van hare voor justicie ghestorvene broeders ende zusters, zoo zijse noumen, die haer offeranden ghedaen hebben, wat zij spraken in hare examen ende uuterste, ende wat men tot hemlieden zoude ghezeijt hebben.*²⁷⁵

Het is niet verwonderlijk dat van Vaernewijck de liederen omschrijft door ze te contrasteren met de psalmen van David. Dit was immers het verschil tussen de doopsgezinden en de gereformeerden. Terwijl schriftuurlijke liederen in de eerste helft van de zestiende eeuw belangrijk waren voor beide groeperingen, distantieerden de gereformeerden zich naar verloop van tijd van deze ‘door mensen gemaakte’ liederen. De psalmvertalingen van Dathenus werden de norm en verdrongen de schriftuurlijke liederen uit de gereformeerde eredienst. De doopsgezinden daarentegen behielden deze traditie.²⁷⁶ Van Vaernewijcks omschrijving komt wel overeen met het type document dat we in de gedrukte martelaarsteksten vinden, namelijk dat het liederen zijn waarin hun broeders en zusters de ondervragingen letterlijk beschrijven. Uit het vervolg van dit fragment blijkt echter dat hij wellicht niet *Het Offer des Heeren* beschrijft maar een van de vroege compilaties waarin doopsgezinde en andere evangelische liederen nog samen werden gebundeld.²⁷⁷

Absent Preachers: Intermedialiteit als retorische strategie

Uit bovenstaande gegevens blijkt dat de martelaarsteksten functioneerden als *absent preachers*. Ze vervingen in zekere zin de predikant die niet altijd beschikbaar was in de clandestiene en opgejaagde doopsgezinde gemeentes. Walsham gebruikte dezelfde metafoor voor het drukwerk van de protestanten. Volgens haar was de keuze voor het gedrukte medium vaak een negatieve keuze. De verschillende protestantse stromingen verkozen immers het preekgestoelte en een openbare beleving van hun religie boven het gedrukte medium. Pas wanneer de openbare ruimte hen werd ontzegd grepen

²⁷⁵ MVV, II, 342-343.

²⁷⁶ Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort : een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse schriftuurlijke lyriek*, 307-310. De schriftuurlijke liederen werden zeker nog gezongen door de gereformeerden, maar niet in de eredienst.

²⁷⁷ Voor deze gemengde bundels zie Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort: een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse schriftuurlijke lyriek*, 163. Dit blijkt uit het vervolg van het citaat: “Dit boucxkin ghecommen zijnde onder die handen der Calvinisten, zoo hebben zijt ghevisiteert ende tzelve laten herdrucken, daerin stekende sommighe dijngghen vanden haren ende uutlatende sommighe proposten vande Doopers ghezinde. Dit wederomme ziende de Herdoopers, hebben haer zeer daeromme ghebolghen up de Calvinisten, zeggghende ende vragghende, wie hemlieden zoo clouck ghemaect hadde in haer dijngghen alzo te tueteren ; wilden zij zelve eenighe weercken uut laten ghaen, dat mochten zij doen, maer niet eens anders weerck corrumperen ende voor thare uutgheven. Aldus, ghelijck onder de weerclieden des torrens Babel, die confuzie bediet, alzo es onder die sectmakers, altijts twist, tweedracht ende confuzie.” MVV, II, 342-343.

protestantse groeperingen naar de drukpers.²⁷⁸ Walsham heeft het dan wel niet over de doopsgezinde gemeenschap, maar haar redenering verklaart wel waarom de reproductie van authentieke brieven en levendige dialogen zo prominent aanwezig is in *Het Offer des Heeren*. Niet de katholieke clerus of zelfs Menno Simons, maar wel gewone gelovigen die bereid waren te sterven voor hun overtuiging, waren geschikt om de doopsgezinde gemeenschap te gidsen. Hun acties vormen de kern van hun autoriteit. Er wordt dan ook vaak verwezen naar de hachelijke omstandigheden waarin de martelaars hun brieven schreven.²⁷⁹ Zeker in de beginjaren leidden de verkozen ‘oudsten’ vaak een nomadisch bestaan en trokken ze rond om volgelingen te dopen. De gemeenschap moest zich tijdens hun bijeenkomsten dan vaak beperken tot het lezen uit de Bijbel of, zoals hierboven bleek, uit de geschriften van een van hun broeders.²⁸⁰

Intermediale referenties in drukwerk herstelden dan in zekere zin een direct contact tussen lezer en martelaar. Door de schriftelijke en orale aspecten te benadrukken konden de drukkers de kloof tussen de gelovigen en deze *absent preachers* deels dichten.²⁸¹ De imitatie van het schriftelijke medium creëerde autoriteit voor de teksten. Het gebruik van dialoog bracht de stemmen van de martelaars dicht bij de lezer. Daarnaast had het vraaggesprek natuurlijk ook een belangrijke educatieve functie. Het stelde de auteurs in staat om de specifieke geloofspunten en polemieken te bespreken. Het feit dat drukkers naast de reeds verzamelde liederen nog extra liederen toevoegden past ook binnen dit educatieve plaatje.

De keuze voor intermedialiteit beïnvloedde dus het gebruik en de interpretatie van de teksten. Bovendien zorgden deze elementen er ook voor dat de inhoud van de gedrukte tekst verder werd verspreid in andere media. Drukwerk was immers niet het eindpunt van het remediatieproces. Wijsaanduidingen moedigen lezers aan om de doopsgezinde boodschap opnieuw mondeling, *face-to-face*, op te voeren. Dat dergelijke elementen al zijn ingebouwd in het drukwerk zegt veel over hoe drukwerk functioneerde in een multimediale (stedelijke) publieke ruimte. Wat betreft Gent zien we in ieder geval veel parallellen tussen de retorische strategieën in het offerboek enerzijds en het gedrag van de doopsgezinden anderzijds.

²⁷⁸ Alexandra Walsham, "Preaching without speaking: script, print and religious dissent," in *The uses of script and print, 1300-1700*, eds. Alexandra Walsham en J.C. Crick (Cambridge: Cambridge University Press, 2004): 211-234, 230.

²⁷⁹ Dit gold uiteraard niet enkel voor doopsgezinde martelaars. Zim bespreekt de link tussen het gevangenisverblijf en autoriteit in de vroegmoderne tijd Rivkah Zim, "Writing behind bars: Literary contexts and the authority of carceral experience," *Huntington Library Quarterly* 72, nr. 2 (2009): 291-311, 296.

²⁸⁰ Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden : geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*, 260-261.

²⁸¹ Puterbaugh ziet een gelijkaardige strategie in het protestantse ‘acts and monuments’ van Foxe: “It is important for Foxe that we hear the martyrs like Hunter ‘speak’ for themselves; he gives us ‘true copies’ of their letters and testaments, and his dialogue is formatted on the page like a theatrical tekst to give the impression of the ‘living speech’ of Ridley or Cranmer as unmediated and direct” Puterbaugh, "‘Truth hath the victory’: Dialogue and disputation in John Foxe's *Actes and Monuments*," 150.

Script en stimulans voor remediatie

Terwijl we dit onderzoek aanvingen met de mediapraktijken die aan de basis lagen van de gedrukte martelaarsbundels kunnen we diezelfde praktijken evengoed analyseren als een gevolg van de martelarenverhalen. Puterbaugh ziet bijvoorbeeld een verband tussen de weergave van theologische discussies in het martyrologium van Foxe en het zelfvertrouwen van leken om ook in de publieke ruimte te disputeren:

*“The polemical force of these moments [de ondervragingen] for Foxe is the legitimacy of the martyrs’ claim to engage in disputation on scriptural and doctrinal issues despite their social class or political status.”*²⁸²

Het is moeilijk om een rechtstreeks verband aan te tonen tussen de populariteit van het martelarenboek enerzijds en de acties van de doopsgezinden anderzijds. De enige aanwijzing die we hiervoor hebben is een korte passage uit de kroniek van van Vaernewijck die beide fenomenen lijkt te linken aan elkaar. De Gentenaar beschrijft hoe de doopsgezinden fel van leer trokken tegen de calvinistische predikanten tijdens de hagenpreken. Hij heeft vooral aandacht voor de manier waarop ze disputeren. Tot zijn grote frustratie zijn ze veel beter getraind dan zijn katholieke stadsgenoten en kunnen ze daarom goed anticiperen op de katholieke en calvinistische argumenten:

*“...de zulcke heretijcquen commen wel ghewapent ende voorzien van tghene dat tot haerlieder matterie dient. Zij hebben moghelic x of xx jaren lanc haer zinnen daer in besich ghehauden, ende gheleert de middelen, indien zulcke oft ander argumenten haer jeghen gheworpen werden, hoe zij die keeren zouden ende daer mede leven, ende indien dien scheermslach weder ghekeert werde, hoe zij dan voort dien zouden moghen weeren ...”*²⁸³

Laat nu net dit de inhoud zijn van de vele martelaarsbrieven. De teksten bulken van de retorische strategieën om adequaat te reageren op katholieke dogma's. Waren dit soort teksten het middel dat de doopsgezinden volgens van Vaernewijck tien of meer jaren hebben bestudeerd? Volgens Samme Zijlstra vervulden de offerboeken inderdaad deze functie.²⁸⁴ Ook Guido Marnef koppelt martelaarsliteratuur aan de nood om de doopsgezinden beter voor te bereiden op die theologische ondervragingen.²⁸⁵

De kroniekschrijver acht het nodig om dezelfde strategie toe te passen. Om de ketters te kunnen overwinnen en overtuigen in een debat moeten katholieken (mits de juiste

²⁸² Puterbaugh, "Truth hath the victory": Dialogue and disputation in John Foxe's *Actes and Monuments*," 143.

²⁸³ MVV, I, 243.

²⁸⁴ Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden: geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*, 249.

²⁸⁵ Marnef Guido, "Verleid en bedrogen": berouwvolle doopsgezinden in Brabantse remissiebrieven, 1543-1565," *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 22(1996): 69-78, 71.

scholing) zich verdiepen in de argumenten uit protestantse geschriften.²⁸⁶ Zijn reactie illustreert de relatie tussen polemisch drukwerk en het mondelinge publieke debat. Bundels zoals *Het Offer des Heeren* waren vooral gericht op het versterken van de eigen achterban en niet zozeer op het overtuigen van een niet-doopsgezind publiek. Toch hadden deze drukken een indirecte invloed op de verdere verspreiding van het gedachtegoed doordat ze doopsgezinden mondiger maakten. Dialogen waren dus niet enkel een educatief middel om de inhoud beter aan te brengen (door beide meningen te contrasteren), ze leerden doopsgezinden ook om een theologisch dispuut te voeren. Dat was niet alleen nodig als ze in handen van het gerecht zouden belanden maar wellicht ook op de debatten tijdens de hagenpreken, in tavernes, op marktplaatsen en op andere publieke plaatsen. Drukkers voorzagen in die zin de interactieve context waarin zestiende-eeuws drukwerk circuleerde in de publieke ruimte. Net als de wijsaanduidingen bij de liederen zijn dialogen een stimulans voor interacties tussen het geschreven, gedrukte en gesproken woord.

Sommige acties in de Gentse publieke ruimte doen denken aan de aanwijzingen uit de martelaarsliteratuur. Onderweg naar het schavot roept Jan de Smit dat hij niet sterft als een dief of crimineel maar omwille van *het woord Gods*.²⁸⁷ In *Het Offer des Heeren* lezen we bijna exact dezelfde woorden uit de mond van een zekere Jan Claesz. uit Amsterdam.²⁸⁸ Weerspiegelt de martelaarstekst deze praktijken of vormen ze er de inspiratiebron van? Of baseerde van Vaernewijck dergelijke dramatische details op andere martelaarsverhalen die hij had gelezen?

Een ander voorbeeld illustreert ook de gelijkenissen tussen de beschrijvingen in de martelaarsteksten en het gedrag van de doopsgezinden. Omstreeks oktober 1566 onderbrak een herdoper uit de Muide, zo schreef Gillis Coppens, de preek van broeder Jan vander Haghen in de Sint-Jacobskerk. Hij riep dat het *quaet en vals was ende niet waerachtich tghunt dat hij [broeder vander Haghen] den volcke leerde ende sout hem met scriftuere conterarie betooghen*.²⁸⁹ De martelaars uitten dezelfde beschuldigingen naar de clerus en legden ook de nadruk op Schriftuurlijke argumenten. Uiteraard was dit een algemeen standpunt binnen de Reformatie en hoefde de herdoper van de Muide zich niet te baseren op deze teksten. Doopsgezinde Gentenaars identificeerden zich met een traditie die gevormd werd door een interactie tussen wat men zag, hoorde en las. De martelaarsteksten zijn dan een mogelijke inspiratiebron, maar ze waren uiteraard vast

²⁸⁶ Dit statement werd eerder door Judith Pollmann onderzocht. Ze bevestigt het beeld van van Vaernewijck. Hoewel er zeker katholiek drukwerk voorhanden was, vonden leken daarin weinig argumenten om sterk te kunnen staan tegenover de calvinistische predikanten. Judith Pollmann, "Countering the reformation in France and the Netherlands: Clerical leadership and catholic violence 1560-1585," *Past & Present*, nr. 190 (2006): 83-120, 98-101.

²⁸⁷ MVV, IV, 94-98.

²⁸⁸ ODH, f. 25v.

²⁸⁹ Hs 159, f. 19r.

niet de enige. Deze parallellen bevestigen wel Putterbaghs' stelling dat de martelaarsteksten de moed konden geven aan leken om in te gaan tegen de clerus.

Hoewel we er niet altijd vanuit kunnen gaan dat alle Gentse doopsgezinden uit de jaren 1560 al vertrouwd waren met de gedrukte martelaarsteksten was dit enkele decennia later wel het geval. De invloed van die traditie wordt heel duidelijk in de latere brieven die verschenen in de jaren 1590. Sinds de eerste editie in 1562 werden geregeld nieuwe brieven toegevoegd, maar die werden telkens opgenomen in het volledige corpus. Omstreeks 1592 koos de drukker er echter voor om de brieven van de Gentse gevangenen Matheus Panten en zijn celgenoten (Michiel de Cleerck en Calleken) als een aanvulling, met een afzonderlijke inleiding, toe te voegen aan de anonieme editie van *Het Offer des Heeren* uit 1589-1592. Nieuwe brieven waren wellicht een belangrijk verkoopargument, aangezien deze aanvulling op de titelpagina van deze editie gesignaleerd staat.²⁹⁰

In 1599 ging drukker Pieter Sebastiaenszoon nog een stap verder. In de plaats van de brieven als een annex met een eigen inleiding te presenteren produceerde hij een los pamflet met nieuwe brieven van Joos de Tollenaer (in 1589 gestorven op een Gents schavot). Met een eigen titelpagina en foliëring betreft het een zelfstandig typografisch geheel. Het pamflet werd echter vaak samengebonden met een 1599-editie van *Het Offer des Heren* die Sebastiaenszoon produceerde in datzelfde jaar.²⁹¹ Hoewel de brieven dus niet werden toegevoegd aan de bundel vermoed ik wel dat de drukker ze als een aanvulling op het offerboek had bedacht. Beide aanvullingen uit de jaren 1590 onderscheiden dus deze nieuwe martelaars (slachtoffers van een nieuwe politieke situatie) van de vroege martelaars uit de eerste helft van de 16^e eeuw. Met de komst van de Calvinistische Republieken werden de executies immers tijdelijk opgeschort maar na de restauratie van het Habsburgse gezag begon de vervolging opnieuw. In zijn inleiding richtte de drukker van de 1589-editie zich dan ook tot de Noordelijke doopsgezinden die ondertussen van een relatieve tolerantie konden genieten. Hij herinnerde hen eraan dat in Ieper, en recent in Gent, de vervolgingen opnieuw doorgingen en dat iedereen *hem selven daer door vermanen soude om volherdich te strijden*.²⁹²

Dat die meer recente veroordeelden hun martelaarschap baseerden op de teksten uit *het Offer des Heeren* wordt in deze brieven duidelijk. In één van zijn twee brieven verwijst

²⁹⁰ Zie volledige titel in Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, 489. "...Hier is noch by gevoecht van sommige vrienden opgeoffert, so tot Antwerpen, als te Gent ende tot Yperen tsedert den iare 1576. tot den iare 1592. Die noyt in druc en zijn geweest".

²⁹¹ Vander Haeghen, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais : extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*, 499.

²⁹² Zie de uitgave van Gregory: Gregory, *The forgotten writings of the mennonite martyrs*, 383-384.

Joos de Tollenaer bijvoorbeeld naar het offerboek. Zijn ondervraging verliep immers op min of meer dezelfde manier en het leek hem onnodig om dat nogmaals te beschrijven:

*“In somma wy hadden oock seer veel woorden van de sendinge der predicanten, ende vanden kinderdoop, maer om veel daer af te schrijven, het dunct my onnoodich te wesen, want het gaet al op de maniere toe, als het int Offerboeck staet, want soude ickt al schryven, ick en soudet in seven ofte acht vellen pappiers niet schryven ende ooc so ist my veel vergeten.”*²⁹³

Hij uitte ook het verlangen om net als alle broeders en zusters die hem voorgingen zijn offerande te kunnen doen.²⁹⁴ Deze nieuwe martelaars koppelden hun ervaringen dus aan die van hun voorgangers. Op die manier vormde het offerboek bijna een script voor hoe ze zich moesten gedragen en hoe ze hun martelaarschap beleefden.

2.4 Conclusie

Vroegmodern drukwerk is doordrongen van intermedialiteit. In de martelaarsverhalen vonden we sporen van andere media omdat de gedrukte teksten gebaseerd waren op schriftelijke en mondelinge praktijken. Deze sporen zijn met andere woorden het residu van een mediatranspositie. Hoewel de inhoud ongetwijfeld werd aangepast aan de wensen van de opdrachtgevers probeerden de drukkers wel de oorspronkelijke media getrouw weer te geven. Deze case illustreert dus dat we dergelijke hybride elementen niet direct hoeven af te schrijven als literaire ficties. Mits confrontatie met voldoende alternatieve bronnen geeft zestiende-eeuws drukwerk een zicht op niet-gedrukte communicatiemiddelen.

Een gedrukte brief is echter geen brief maar een voorstelling van een brief. We kunnen intermedialiteit dan evengoed benaderen als een retorische strategie. Door de verhalen op een hybride manier weer te geven versterkten de drukkers de authenticiteit, autoriteit, en pedagogische waarde van de martelaarsverhalen. Intermedialiteit is dan geen symptoom van een veranderende mediacultuur maar een bewuste communicatieve strategie.

Intermediaal drukwerk reflecteerde niet alleen een mondelinge publieke ruimte, het versterkte die ook. Het drukwerk zelf is dan niet alleen het resultaat maar ook het onderwerp van een mediatranspositie. Wijsaanduidingen weerspiegelen deze

²⁹³ De Tollenaer, *Sommige brieven ofte belijdingen/geschreven van Joos de Tollenaer[...]die hy met den Doot betuycht ende bezegelt heeft binnen der stadt van Gent in Vlaenderen, Aldaer hy verworcht is, Int jaer ons heeren, 1589, [A VI r.]*

²⁹⁴ De Tollenaer, *Sommige brieven ofte belijdingen/geschreven van Joos de Tollenaer[...]die hy met den Doot betuycht ende bezegelt heeft binnen der stadt van Gent in Vlaenderen, Aldaer hy verworcht is, Int jaer ons heeren, 1589, B r.*

transpositie letterlijk, maar we zagen ook dat de gedrukte dialogen en performances konden functioneren als een script voor nieuwe mondelinge en fysieke interacties. Deze indirecte invloed is een niet te onderschatten aspect van hybride drukwerk. De kans dat een niet-doopsgezind publiek het doopgezinde offerboek las was immers zeer klein. Onrechtstreeks kwamen zij wel in contact met de inhoud van het boek via de preken en de publieke terechtstellingen die al dan niet gebaseerd waren op *Het Offer des Heeren*. De ene benadering sluit de andere uiteraard niet uit. De dialogen in het Offer des Heeren zijn evengoed een residu als een retorische strategie of een script voor nieuwe performances.

Binnen het stedelijke communicatienetwerk kreeg het publiek uiteraard niet alleen de doopsgezinden te horen, maar heel wat uiteenlopende religieuze opinies. In 1580 publiceerde de Gentse drukker Cornelis de Rekenare bijvoorbeeld een traktaat waarin een gereformeerde predikant disputeerde met een doopsgezinde. Het pamflet sloot af met een lied op dezelfde inhoud.²⁹⁵ Een format dat ondertussen bekend in de oren klinkt? Het pamflet was wellicht het (even intermediale) antwoord op de doopsgezinde publicaties. Dit herinnert ons aan het feit dat het stedelijke debat ontstaat uit een constante interactie tussen drukwerk, schrift, performances en mondelinge discussies. De studie van deze interacties vergen echter een andere methode dan het objectgerichte onderzoek dat we in dit hoofdstuk voerden.

²⁹⁵ Bernardus Buwo, *Een vriendelicke tsamensprekinghe van twee personen van der doope der jongher onmondigher kinderen, daerin de zake van beyde zyden verhaelt werdt heden sdaechs seer nuttelick om lesen* (Gent: Gualterius Manilius, 1580).

Hoofdstuk 3

Media-events: de mislukte aanslag op Willem van Oranje

3.1 Inleiding

3.1.1 Tegenstrijdige berichten

Op 18 maart 1582 schoot Juan Jauregui, een handlanger van de Spaanse koopman Gaspar de Añastro, een kogel door de kaak van Willem van Oranje. Dat gebeurde tijdens zijn publieke maaltijd op het Antwerpse stadhuis. Dit was de eerste gekende aanslag op de prins sinds Filips II Oranje vogelvrij had verklaard. De aanslag verliep echter anders dan gepland. De kogel verbrijzelde weliswaar de kaak van Willem van Oranje, maar het was uiteindelijk de dader zelf die omkwam tijdens het incident. Na zijn slecht gemikte schot werd Juan Jauregui snel overmeesterd en gedood. Oranje kwam ervan af met een ernstige schotwonde in de kaak, waardoor hij weken in kritieke toestand verkeerde.²⁹⁶

Al snel na het voorval was de Hertog van Anjou zich bewust van het potentiële gevaar van foute berichtgeving, waar de vijand gemakkelijk misbruik van kon maken. In zijn brieven waarschuwde hij de stadsbesturen om niet alleen in hun stad maar ook in de omliggende steden 'de waarheid' te verkondigen. Gent antwoordde de Hertog dan ook:

²⁹⁶ Louis Prosper Gachard, Louis Prosper Gachard, "Assassinat de Guillaume le Taciturne par Juan Juareguy [sic]," *Bulletins de l'Académie royale de Belgique* reeks 2, nr. 3 (1857): 362-404. De meeste literatuur over de aanslag op Oranje werd gebaseerd op het gedrukte verslag van Plantijn. Hoewel dit verslag allesbehalve onpartijdig is, blijft dit de meest uitgebreide bron wat betreft de gebeurtenissen van 18 maart 1582. Pierre De Villiers, *Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden deurluchtigen prince mijnen heere ven prince van Oraengien* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582). Ook de bronnenuitgave van Gachard is een goede aanvulling op het drukwerk: Louis Prosper Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange, publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, vol. 6 (Brussel: Vandale, 1866), 59-111.

“...op ons hoede te wesen, om alle vyants anslaghen te precaveren, ende den subalterne steden van onsen quartiere daertoe oick te vermanen, op dat zylieden hemlieden nyet en laeten suborneren van eenich valsch uutgheven, behendicheden ende practycquen die onsen alderghemeenen vyandt hemlieden zoude pooghen vooren te houden.”²⁹⁷

Op 23 maart kondigden de Gentse stadstrompetters bijgevolg een voorgebod af betreffende de gezondheidstoestand van Oranje. In deze aankondiging werd het nieuws meteen gekaderd binnen de vele listen van de Habsburgse vorst die enkel uit was op *confusie ende desordre*. Daarnaast werd ook een algemene biddag gepland op 25 maart. Met dit ritueel werd God bedankt voor het welzijn van de prins.²⁹⁸ Deze boodschap was amper verspreid of Alexander Farnese, Hertog van Parma en aanvoerder van het Habsburgse leger, kondigde inderdaad het tegendeel af.

Alexander Farnese was naarstig op zoek naar betrouwbare informatie over de aanslag.²⁹⁹ Ondanks de tegenstrijdige berichten ging hij ervan uit dat Oranje de aanslag niet had overleefd. Dat schrijft hij althans op 25 maart aan Filips II. Zijn grootste argument is het feit dat Añastro zelf hem daags voor de aanslag is komen opzoeken en hem verzekerde dat Juan Jauregui zijn opdracht tot een goed einde zou brengen. De geruchten die hij via Oudenaarde vernam over het overleven van de prins, waren volgens hem te vaag.³⁰⁰ Farnese dacht een kans te zien om te onderhandelen over de reconciliatie en zond een trompetter naar de rebellerende steden. In Gent bereikte dit bericht de stedelingen op 26 maart, een dag na de algemene biddag waar juist verkondigd werd dat de prins de aanslag had overleefd. Gillis Coppens beschrijft dan ook hoe de trompetter de hele stad ophitste met zijn berichten.³⁰¹ Net als de rebellen

²⁹⁷ Magistraat van Gent, *Lettre du magistrat de Gand aux bourgmestres, échevins et conseil d'Anvers, touchant la nouvelle, qu'ils lui ont transmise, de l'attentat commis sur la personne du prince d'Orange: 19 mars 1582*, in *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange: publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussel: Vandale, 1866), 6: 68.

²⁹⁸ Voorgebod, 23.03.1582 (SAG, Reeks 93, nr. 29, f. 355r-v.).

²⁹⁹ Hij klaagt meermaals over de moeilijkheden om betrouwbare informatie te vinden in zijn correspondentie met Filips II, bijvoorbeeld op 31 mei 1582: Alexander Farnese, *Lettre du prince de Parme à Philippe II, sur les nouvelles qu'il a relativement au prince d'Orange: Audenarde, 31 mai 1582*, in *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange: publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussel: Vandale, 1866), 6: 107-109.

³⁰⁰ Alexander Farnese, *Lettre du prince de Parme à Philippe II, sur l'execution du coup préparé par Gaspar de Añastro contre le prince d'Orange, et les récompenses à accorder tant à lui qu'aux parents de Juan Jauregui: Tournai, 24 mars 1582*, in *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange: publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussel: Vandale, 1866), 6: 75-76, 75.

³⁰¹ “Op den XXVI maert 82 zo was te ghendt een trompette ghesonden van den hertoghe van parme anders niet wetende oft den prince van orangen en was doot ende hies de stat van ghendt oppe midts dat wij den prince verloren hadde zo hij meende” (Hs 159, f. 517v.).

kaderde Farnese de aanslag binnen de goddelijke voorzienigheid. Maar vanuit zijn standpunt is de aanslag een kans voor de steden, gegeven door God, om zich alsnog te verzoenen met de Habsburgse vorst. Ondanks dit vergevingsgezinde discours eindigt Farneses brief toch met het dreigement dat de vorst niet eeuwig dergelijke geweldloze oplossingen zou voorstellen.³⁰² De actie zaaide in ieder geval de nodige twijfel onder de stadsbevolking met als gevolg dat er nog weken werd gediscussieerd over de vermeende dood van Oranje.

Het tegenstrijdige nieuws over de Antwerpse gebeurtenissen genereerde al gauw een media-event dat niet alleen de lage landen maar ook Europa beroerde. Zowel de entourages van de prins als van Farnese probeerden kort op de bal te spelen en het nieuws zo snel mogelijk te voorzien van het juiste interpretatiekader. In die context is het interessant om na te gaan via welke kanalen dit nieuws Gent bereikte en hoe stedelingen én het stadsbestuur omgingen met deze informatiestromen.

Figuur 8 Hogenberg Frans, “Aanslag door Juan de Jauregui op Willem van Oranje, 1582” (Amsterdam, Rijksmuseum)

³⁰² Alexander Farnese, *Lettre du prince de Parme aux magistrats des villes, pour les engager à se réconcilier avec le Roi, à l'occasion de la mort du prince d'Orange: Tournai, 25 mars 1582*, in *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange : publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussel: Vandale, 1866), 6: 78-79, 79.

3.1.2 Media-events en intermedialiteit

In tegenstelling tot het vorige hoofdstuk bestuderen we ditmaal dus niet de hybriditeit van één bron maar gaan we op zoek naar media-interacties binnen een specifieke thematische, ruimtelijke en temporele context: binnen één media-event. Deze term wordt vooral gebruikt in de communicatiewetenschappen maar sommige historici pasten dit concept ook al toe op vroegmoderne onderwerpen.³⁰³ **Media-events** zijn gebeurtenissen waarover binnen een bepaalde tijd en ruimte een groot deel van de beschikbare communicatiekanalen handelen. Hierdoor ontstaat een gedeelde beleving van de publieke ruimte. Het impliceert ook dat wat over de gebeurtenis gezegd, geschreven of gedrukt werd een even grote of grotere impact had dan de gebeurtenis zelf. De autoriteiten hadden dergelijke media-events niet altijd in de hand. Enerzijds probeerden ze de verschillende informatiekkanalen te controleren, anderzijds reageerden ze zelf met een weloverwogen mediacampagne. De vraag is dan welke rol intermedialiteit kon hebben bij het ontstaan en de controle van het media-event rond de gebeurtenissen van 18 maart. Welke media werden gecombineerd, wie combineerde ze en wat verbond ze tot één geheel? Welke personen, praktijken en plaatsen zorgden voor een interactie tussen media?

De impact van de drukpers op de ontwikkeling van pan-Europese media-events werd in de literatuur vaak benadrukt.³⁰⁴ Hoewel vroegmodernist Brendan Dooley ook andere media betreft in zijn analyse, zorgde de drukpers volgens hem ook voor een toename van gelijktijdigheid onder het Europese publiek. De ervaring van gelijktijdigheid zorgde ervoor dat nieuws als een Europees event werd ontvangen.³⁰⁵ Evenementen zoals de slag om Lepanto, de Sint-Bartolomeusnacht en het ten onder gaan van de Spaanse Armada gaven bijvoorbeeld aanleiding tot een Europese pamflettenstroom.³⁰⁶ Ook de aanslag op Oranje genereerde een gelijkaardige meertalige pamflettenstroom waardoor we zouden kunnen spreken van een Europees media-event. Tegenover deze Frans- Duits- en Engelstalige pamfletten stond echter een lokale receptie van nieuws.

³⁰³ Binnen communicatiewetenschappen is vooral het werk van Katz en Dayan een belangrijke referentie: Daniel Dayan en Elihu Katz, *Media events: the live broadcasting of history* (Cambridge: Harvard university press, 1994). Couldry en Hepp, "Introduction. Media events in globalized cultures." Sporadisch werd het concept ook in de geschiedeniswetenschap gebruikt, echter zonder deze term te linken aan het gebruik binnen communicatiewetenschappen: zie bv. Lampen, "The princely entry into town. Significance and change of a multi-media event." Długaiczek, *Der Waffenstillstand (1609-1621) als Medienereignis: politische Bildpropaganda in den Niederlanden*.

³⁰⁴ bijvoorbeeld Frank Bösch, "European media events", *European History Online*, gepubliceerd door Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG, Mainz), geraadpleegd op 10.10.2018, <http://www.ieg-ego.eu>.

³⁰⁵ Brendan Maurice Dooley, "Introduction," in *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe*, ed. Brendan Maurice Dooley (Burlington: Ashgate, 2010): 1-19, 3.

³⁰⁶ Andrew Pettegree, *The invention of news : how the world came to know about itself* (Londen: New Haven, 2014), 139-140.

Brieven en gedrukte pamfletten bereikten de Gentse burgers slechts door remediatie in mondelinge en performatieve communicatiemiddelen. Anjou en Marnix, die ten allen tijde verwarring over de gezondheidstoestand van de prins wilden vermijden, waren in die zin afhankelijk van de acties van de lokale, stedelijke overheid in Gent. Ook Alexander Farnese die dit voorval aangreep om opnieuw vredesonderhandelingen naar voren te schuiven had niet zomaar toegang tot de Gentse publieke sfeer. Tenslotte had de stedelijke overheid niet altijd vat op de constante informatiestroom die commotie kon veroorzaken onder de Gentenaars. De gedrukte media bevestigden die andere informatiebronnen, spraken ze tegen of vulden ze aan. De interactie tussen die media genereerde dan een media-event dat de hele stad beroerde. We kunnen deze stelling dus ook omdraaien en ons afvragen welke mogelijkheden media-events boden voor producenten van gedrukte media.

Voor de introductie van de periodieke gedrukte pers in de zeventiende eeuw, functioneerden nieuwspamfletten in de zestiende eeuw vooral in deze *ad hoc*-contexten, als een reactie op een honger naar nieuws over een bepaald gerucht.³⁰⁷ Juist door in te spelen op wat circuleerde in ander netwerken werden nieuwspamfletten een lucratief product. Niet de opkomst van de drukpers maar intermedialiteit lijkt mij dus een beter uitgangspunt om de ontwikkeling van media-events in de vroegmoderne stad te bestuderen.

Het concept 'media-event' benadrukt vooral de kwantitatieve notie van intermedialiteit, namelijk het feit dat een nieuwsfeit alomtegenwoordig werd en een groot publiek bereikte via verschillende kanalen. Het is echter niet de bedoeling om een opsomming te maken van de verschillende media waarin nieuws over de aanslag circuleerde in Gent. Hoewel dit een onvermijdelijke eerste stap is in dit onderzoek ben ik eerder geïnteresseerd in de kwalitatieve benadering van intermedialiteit. Het concept 'media-event' is nog te breed en algemeen om de diversiteit van media-interacties binnen de stad te vatten. Net als in het vorige hoofdstuk vond ik inspiratie binnen het veld van de *intermediality studies* om die verschillende types intermedialiteit te analyseren.

Allereerst wil ik de stedelijke informatieoverdracht deconstrueren tot haar kleinst mogelijke entiteit: een gerucht, een brief, een pamflet, ... De methode is dan vergelijkbaar met de analyse van de doopsgezinde gedrukte martelaarsverhalen. Dezelfde concepten, zoals directe of indirecte referenties en imitaties, kunnen immers ook toegepast worden op geruchten en brieven. Veel stedelijke communicatievormen zijn echter moeilijk te herleiden tot één (hybride) medium. Zeker acties zoals publieke aankondigingen of het overhandigen van een brief aan het stadsbestuur bestonden uit een combinatie van meerdere communicatiehandelingen. Toch vormden ze één geheel doordat ze simultaan (in plaats en tijd) werden gecombineerd door producenten en

³⁰⁷ Pas vanaf de zeventiende eeuw verschenen de eerste regelmatige kranten in de Nederlanden, zie Arthur der Weduwen, *Dutch and Flemish newspapers of the seventeenth century 1618-1700* (Leiden: Brill, 2017).

ontvangen door het publiek. Werner Wolf en Irena Rajewski brachten dergelijke media-interacties onder de noemer 'extracompositionele' intermedialiteit. Hiermee maakten ze een contrast met de intracompositionele vorm, intermedialiteit binnen één object, zoals we die al in bovenstaand hoofdstuk bestudeerden. Tenslotte zijn er ook interessante interacties waar te nemen die niet simultaan gebeurden of terug te brengen zijn tot één medium maar eerder gelinkt werden door een bepaald 'transmediaal' discours. Slechts door verschillende media samen te brengen krijgen we een zicht op dit overkoepelend discours en het multimedia-offensief van beide partijen. De verschillende communicatiehandelingen interageerden met andere woorden ook met elkaar binnen een ruimtelijke en thematische context.

3.1.3 Bronnen

Historici baseerden hun onderzoek naar de mislukte aanslag op Oranje voornamelijk op het gedrukte pamflet "*Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persooene vanden deurluchtigen prince mijnen heere den prince van Oraengien/Grave van Nassau/Marckgrave vander Vere/etc. by Jan Jauregui Spaengnaert.*" Volgens de rekeningen van het Antwerpse stadsbestuur kreeg Pierre Loyseleur de Villier op 30 april 1582 een vergoeding voor deze publicatie.³⁰⁸ De Villier was de hofpredikant van Willem van Oranje en schreef tijdens zijn carrière meerdere propagandastukken voor de prins.³⁰⁹ Het pamflet bevat kopieën van processtukken en brieven van Farnese, Oranje en Añastro. Interessant om weten is dat het Felixarchief van Antwerpen ook het procesdossier zelf bewaart.³¹⁰ Sommige passages werden aangeduid in de marge van dit procesdossier. Elementen uit deze gemarkeerde alinea's komen stevast voor in de gedrukte verhoren van Venero en Timmerman, beiden veroordeeld wegens medeplichtigheid.³¹¹ Gaat het hier om aantekeningen van de producenten van het pamflet of om iemand die later de gelijkenissen tussen beide bronnen aanduidde? Het is verleidelijk om uit te gaan van een rechtstreekse relatie tussen beide documenten maar de Villiers kon zich natuurlijk altijd op andere documenten hebben gebaseerd. Het

³⁰⁸ Albert De Meyer en Léon Van der Essen, *Le procès de l'attentat commis contre Guillaume le Taciturne, prince d'Orange, 18 mars 1582 : étude critique de documents inédits* (Brussel: L'edition universelle, 1933), 210.

³⁰⁹ Nicolette Mout, "Het intellectuele milieu van Willem van Oranje," *BMGN-Low Countries Historical Review* 99, nr. 4 (1984): 596-625, 612. Zie ook Cornelia Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje : Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers* ('s Gravenhage: Nijhoff, 1952).

³¹⁰ Zaak J. de Jauregui, 1582. Moordpoging op de Prins van Oranje te Antwerpen, maart 1582. Getuigenissen, 01.01.1582-31.12.1582 (Felixarchief (Antwerpen), Stadsbestuur Antwerpen, nr. 7. Rechtspraak, Hoge vierschaar, bijzondere zaken, inventarisnummer V 136).

³¹¹ Vergelijk bijvoorbeeld De Villiers, *Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persooene vanden deurluchtigen prince mijnen heere ven prince van Oraengien*, B1r. met de onderstreepte passages in Felixarchief (Antwerpen), 'Zaak J. de Jauregui': 1)'Confession andreas la massa, anthoni de venero, valentin meur, anthoni waghemans, anthoni timmermans, ende anna haecht', 1-3. en 2) 'confessie van Anthonio Venero 1582', 15 en 7.

pamflet bevat immers ook enkele passages die niet terug te vinden zijn in het procesdossier. Waren dit toevoegingen van de Villiers of haalde hij deze elementen uit andere documenten die niet zijn opgenomen in het archiefbestand?

Het tweetalige pamflet werd door de drukkerij van Plantijn gedrukt. Al snel volgden anonieme (illegale?) herdrukken in het Nederlands en Frans, en het pamflet werd ook vertaald in het Engels en het Duits.

Tabel 3 Overzicht verschillende edities van het pamflet over de aanslag op Oranje in 1582

Groep 1: Drukken van Plantijn

- *Bref recueil de l'assassinat commis en la personne du tres illustre prince monseigneur le prince d'Orange [...]* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582) (quarto formaat).
- *Recueil au vray de l'assassinat commis en la personne du tres illustre prince, monseigneur le prince d'Orange, conte de Nassau [...]* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582. (octavo formaat).
- *Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden prince van Oraengien [...]* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582) (quarto formaat).

Groep 2: Afgeleiden van groep 1

- *Bref recueil de l'assassinat commis en la personne du tres illustre prince monseigneur le prince d'Orange [...]*(Antwerpen: s.n., 1582) (octavo formaat).
- *Recueil au vray de l'assassinat commis en la personne du tres illustre prince, monseigneur le prince d'Orange, conte de Nassau* (Antwerpen: s.n., 1582) (octavo formaat).
- *Recueil au vray de l'assassinat commis en la personne du tres illustre prince, monseigneur le prince d'Orange, conte de Nassau* (Antwerpen: s.n., 1532 [sic]) (octavo formaat, bevat ook een portret van de Prins van Oranje).
- *Cort verhael. Van het moorddadich feyt bedreven³¹² tegen de Prince van Oraengien [...]* (Antwerpen: s.n., 1582) (quarto formaat).
- *A briefe discourse of the assault, committed upon the person of the most noble prince, the lord William Prince of Orange by John Lauregui Spanierd* (Londen: Thomas Dawson for Thomas Chard and W. Broome, 1582) (quarto formaat).
- *A true discourse of the assault committed upon the person of the most noble prince, William Prince of Orange by John Iauregui Spaniarde. With the true copies of the writings, examinations, depositions, and letters of sundrie offenders in that vile and divelish atempte* (Londen: Henry Bynneman for thomas Chard & William Broome, 1582) (octavo formaat).

³¹² De drukker gebruikte hier het woord 'bedreven' in de plaats van 'geperpetreert' in het origineel van Plantijn.

- *Kurtzer bericht des moerderischen verraehterischen verwartens auff den Herrn Wilhelm Printzen von Oranien Graffen zu Nassaw und Marggraffen zu vere. Durch Johan Janregni geborner Hispanier fuergenommen* (Leipzig: Jakob Bärwald, 1582) (quarto formaat).

Zoals we in deze casus zullen zien was nieuwsvoorziening op lokaal niveau eerder weggelegd voor snelle, mondelinge acties. Drukwerk over actuele gebeurtenissen bestond eerder uit politieke commentaren op de recente ontwikkelingen dan uit het meest recente nieuws. We hebben met andere woorden nood aan extra bronnen om het media-event rond de aanslag te reconstrueren.

Een belangrijke bron zijn de brieven van Anjou, Farnese, Filips II, de stadsbesturen en uiteindelijk Añastro zelf. In zijn reeks uitgaves van politieke correspondentie voorzag Gachard een volume met een specifieke focus op de briefwisselingen over dit incident.³¹³ Daarnaast zijn kronieken en stukken uit de stedelijke administratie een dankbare bron om de lokale nieuwsreceptie te reconstrueren. Vooral de kroniek van Gilles Coppens is wat betreft de Gentse Republiek van onschatbare waarde. Uit zijn relaas bleek namelijk dat geruchten over de dood van Oranje bleven circuleren in de stad ondanks de initiatieven van het stadsbestuur.³¹⁴ Die initiatieven kunnen we dan weer terugvinden in twee types documenten uit de stedelijke administratie. Enerzijds geven de stadsrekeningen een zicht op de uitgaves voor onder andere bodes en trompetters. Anderzijds lezen we in het register van de voorgeboden wat werd gecommuniceerd naar de stadsbevolking.³¹⁵

3.2 Authenticiteit en de rol van intermediale referenties

In de eerste ogenblikken na de aanslag bleek communicatie betreffende het voorval cruciaal om de publieke orde te bewaren. Al snel circuleerden veel complottheorieën over de betrokkenheid van de Franse hertog van Anjou, die recent werd aangesteld als nieuwe soeverein voor de Staatsgezinde Nederlanden. Sinds de Bartholomeusnacht had het Franse hof immers een bloedige reputatie. Nog diezelfde dag bestormde een menigte de Sint-Michielsabdij, destijds de residentie van de hertog te Antwerpen, en werden

³¹³ Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange, publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*.

³¹⁴ Hs 159.

³¹⁵ SAG, Reeks 400, nr. 88. en SAG, Reeks 93, nr. 29 en 30.

enkele leden van het hof van de hertog aangevallen op straat.³¹⁶ Zodra de entourage van Willem de dader kon identificeren als een Spanjaard werd dit dan ook zo snel mogelijk afgekondigd in de stad. Daarnaast was het cruciaal om het publiek ervan te overtuigen dat de prins de aanslag had overleefd. De medische toestand van Oranje bleef echter weken precair. Zijn kaak was verbrijzeld waardoor hij veel bloed had verloren en het bloeden was moeilijk te stelpen. Dit leidde meermaals tot nieuwe speculaties, waardoor de entourage van Oranje steeds op zijn hoede was voor de circulatie van negatief nieuws. In een klimaat waar men constant het overleven van de prins moest bewijzen, speelde het specifieke mediale karakter van de boodschap een grote rol.

Elk medium heeft verschillende mogelijkheden om te verwijzen naar andere media. In het vorige hoofdstuk keken we vooral naar de mogelijkheden van de drukpers, maar ook bij mondelinge aankondigingen speelde dergelijke intermedialiteit een rol. Opnieuw kunnen historici hier op twee manieren mee omgaan. Aan de ene kant herinneren die hybride elementen ons eraan dat overgeleverde bronnen slechts een fractie van het communicatieproces documenteren. Aan de andere kant kunnen we deze elementen benaderen als een actieve mediastrategie, een manier om een extra boodschap toe te voegen. Zeker wanneer producenten moeite deden om die mediatransposities te benadrukken zegt dit veel over het retorische gebruik van intermedialiteit.

3.2.1 Ooggetuigen en performances

De Antwerpse stadsbevolking moest de prins zo snel mogelijk met de eigen ogen zien. Na het pistoolschot stond de stad al snel in rep en roer. Om het volk te bedaren wilde Lion Petit, één van de stadskapiteins, zelf controleren of de prins nog leefde of niet. Eerst werd dit verzoek geweigerd, want de gewonde had rust nodig. Petit verzekerde de entourage van Oranje echter dat zijn collega-kapiteins hem nooit zouden geloven als hij de prins niet met eigen ogen had gezien. Het was niet genoeg dat Marnix van Sint-Aldegonde de kapiteins verzekerde dat de Prins nog leefde, één van hen moest dit zelf kunnen verifiëren.³¹⁷

Deze scène werd beschreven in Plantijns' pamflet over de aanslag. Uiteraard is deze bron allesbehalve een objectief verslag. We zagen al dat de tekst werd opgesteld door de

³¹⁶ Koenraad W. Swart, *William of Orange and the revolt of the Netherlands, 1572-84* (Aldershot: Ashgate, 2003), 222. Van Bruaene, "Spectacle and spin for a spurned prince. Civic strategies in the entry ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)," 265.

³¹⁷ "...Ende hierentusschen quam een vander Capiteynen vanderstadt ghenaeamt Lion Petit vernemende nae t'leven oft de doot. Ende alsoo hy ghebeden wert byden voors. Dienaert voor dier tijdt in ruste te laten den voors. Heere prince, ende datter hope van ghenesen was, seyde dat t'gemeynte nemmermeer te vreden en soude sijn indien hy hun niet en versekerde dat ghesien te hebben, wert daerom inghelaten ende nae eenighe proposten vraghende aenden voors. Heere prince wat hem geliefde te gebieden..." De Villiers, *Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persoonen vanden deurluchtigen prince mijnen heere ven prince van Oraengien*, II [1]r.

Villiers en dat het pamflet vooral te kaderen is binnen de publieke diplomatie van Willem van Oranje. We zullen wellicht nooit weten hoe die eerste woelige momenten zijn verlopen. Wat wel af te leiden valt uit deze passage zijn eigentijdse conventies om een publiek te overtuigen. De Villier overtuigde zijn lezers door te verwijzen naar ooggetuigen. Naar analogie met de typologie van Werner Wolf kunnen we hier spreken van directe intermedialiteit via beschrijving. Hij beschrijft als het ware de fysieke getuigenis van Lion Petit en bewijst zo aan zijn lezer dat de prins wel degelijk nog in leven was.

Ook voor een publiek dat kilometers verwijderd was van Antwerpen speelden deze remediaties van fysieke en visuele communicatiemiddelen een belangrijke rol. Op 7 april noteerde de Gentse kroniekschrijver Gillis Coppens dat de wonde van de prins opnieuw was opengesprongen. Ondanks het feit dat de prins veel bloed had verloren, hadden anderen hem wel gezien in Antwerpen. De kroniekschrijver voegde toe dat deze *mare* uit Antwerpen kwam alwaar velen dit *seyden*.³¹⁸ Het feit dat het bericht zijn oorsprong kende in een potentiële ooggetuige, want het gerucht kwam uit Antwerpen, zorgde voor geloofwaardigheid. Enerzijds zegt dit fragment iets over de manier waarop informatie in de stad circuleerde, anderzijds wil de auteur zijn informatie presenteren met de nodige waarheidscriteria. Door zijn informatie te presenteren in een bepaald medium, mondelinge berichten van ooggetuigen, creëert hij geloofwaardigheid.

Dergelijke berichten gaven echter niet voor iedereen een garantie op waarheid. Dit nieuws had immers ook Alexander Farnese bereikt, aangezien hij de publieke performance van Oranje vermeldde in zijn brief aan Filips II. Hij omschreef hoe volgens zijn bronnen de prins op 6 april een preek kwam bijwonen, maar in tegenstelling tot Coppens hechtte Farnese hier weinig geloof aan.³¹⁹

De publieke performance van Oranje in Antwerpen genereerde dus een geruchtenstroom die al een dag later Gent bereikte en uiteindelijk ook Farnese. Het fysieke karakter werd benadrukt in de verschillende remediaties van de boodschap. Zowel de producenten (de entourage van Oranje) als de consumenten (Gillis Coppens en Farnese) benadrukken dat de prins gezien werd in Antwerpen. Auteurs van tekstuele bronnen, geschreven of gedrukt, zochten dan ook naar manieren om dit specifieke medium te benadrukken in hun geschriften.

³¹⁸ Hs 159, f. 518v.

³¹⁹ Farnese, *Lettre du prince de Parme à Philippe II, sur les nouvelles qu'il a relativement au prince d'Orange: Audenarde, 31 mai 1582*, 107-109.

3.2.2 Authentieke handschriften

Door het aanhoudende ongeloof was de prins dus genoodzaakt zich te vertonen in de publieke ruimte. In de eerste dagen na de aanslag was dit uiteraard niet mogelijk. Bovendien moesten ze niet alleen de Antwerpenaren maar de hele Nederlanden overtuigen dat de prins de aanslag had overleefd. Marnix van Sint-Aldegonde en de Hertog van Anjou steunden in die momenten op persoonlijke brieven van de prins. De handtekening en het handschrift van de prins moesten dan het publiek overtuigen.

Pas op 23 maart, vijf dagen na de aanslag, richtte Oranje zich tot de stadsbesturen in een brief. Gachard gaf de brief die aan Brugge was gericht uit. Vermoedelijk kregen ook andere stadsbesturen gelijkaardige brieven, maar voor Gent vond ik geen exemplaar of afschrift terug. Oranje hoopte met Gods' gratie te genezen van zijn verwondingen maar besefte evengoed dat zijn gezondheid heel precair was. Daarom maande hij de stadsbesturen aan om, ook na zijn eventuele dood, Anjou te volgen in zijn strijd tegen de Habsburgse vorst.³²⁰ De eerste officiële aankondiging betreffende de aanslag in Gent gebeurde pas op de dag dat deze brief werd verstuurd naar de stadsbesturen. Dat is opmerkelijk aangezien de geruchten die circuleerden in de stad al heel wat commotie hadden veroorzaakt. Vermoedelijk waren de handgeschreven brieven een voldoende bewijs voor het Gentse stadsbestuur om de boodschap ook publiek te bevestigen.

De toestand van de vorst bleef echter precair en herhaaldelijke brieven campagnes werden ondernomen in de weken na de aanslag. Het veiligstellen van de opvolging was bij elke nieuwe aderbreek dan ook van fundamenteel belang. Op 1 april presenteerde Marnix persoonlijk brieven van Willem van Oranje aan de Staten Generaal. In de resoluties van de Staten Generaal werd het handgeschreven karakter van dit document benadrukt: “*een sekeren brief by haer handt gescreven*”.³²¹ Dit bleek relevante informatie voor de klerk die de korte nota maakte. De brief bevatte een gelijkaardige boodschap als de brief van 23 maart: God heeft het lot van Willem van Oranje in handen, maar indien de prins sterft moeten de Nederlanden in eenheid achter Anjou blijven staan.

Op 6 april brak de wonde opnieuw open. Hierboven werd al beschreven hoe de prins een preek bijwoonde en zich in de publieke ruimte van Antwerpen vertoonde. Daarnaast werden ook brieven geschreven aan de stadsbesturen. Vervolgens liet het Gentse stadsbestuur *maren uitgaan* dat ze dergelijke brieven hadden ontvangen en dat de

³²⁰ Willem van Oranje, *Lettre du prince d'Orange aux magistrats de Bruges et du Franc, sur l'attentat dont il a été l'objet: Anvers, 23 mars 1582*, in *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange : publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussel: Vandale, 1866), 6: 73.

³²¹ *Résolutions des états généraux, concernant l'attentat commis sur la personne du prince d'Orange: 1 avril 1582*, in *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange : publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussel: Vandale, 1866), 6: 63.

bevolking dus geen geloof moest hechten aan de vele geruchten.³²² De brieven vormden dus hun argument, want hierin werd hen verzekerd dat de chirurgen het bloeden al hadden gestelpt. Het is dan ook belangrijk dat de stadsomroeper specifiek dit medium, de brief, vermeldde. Ook Alexander Farnese beschreef op 31 mei nog hoe Marnix en Anjou tot zijn ergernis de hele tijd handtekeningen van de prins toonden. Volgens hem was de prins echter op 9 april overleden. Sinds die dag probeerden Marnix en Anjou de dood van de prins te verdoezelen. Hoe meer men riep, schreef en publiceerde dat de prins nog in leven was, hoe meer Farnese, en met hem veel katholieken, dit in twijfel trokken.³²³ In het kader van onze onderzoeksvraag is het uiteraard interessant dat Farnese specifiek naar deze strategie verwees.

In de vroegmoderne tijd was de reputatie van de boodschapper bepalend voor de beoordeling van het bericht.³²⁴ Niet bij alle media is die boodschapper even aanwezig. Vergelijk bijvoorbeeld het directe contact met het publiek bij fysieke, mondelinge communicatie met de afwezigheid van de briefschrijver. Schriftelijke media met een herkenbaar geschrift en herkenbare handtekening staan op hun beurt dan weer dichter bij de oorspronkelijke boodschapper dan een gedrukte kopie van die brief. Het feit dat informatie constant werd geremedieerd maakte het bovendien moeilijk om de authenticiteit van een boodschap nog in te schatten. Daarom werd geloofwaardigheid benadrukt door te verwijzen naar dat oorspronkelijke medium. Wanneer de gezondheid van Oranje ter discussie kwam te staan in de Gentse stad speelde deze vorm van intermedialiteit een grote rol. Ooggetuigenverslagen werden in schriftelijke, mondelinge en gedrukte media gereconstrueerd.

3.2.3 Processtukken en brieven in drukwerk

In eerste instantie moesten de mondelinge aankondigingen de gemoederen bedaren. De pamfletten werden pas later geproduceerd en fungeerden eerder als memoriestukken dan dat ze een actieve rol hadden in de Gentse nieuwsvoorziening. Desalniettemin speelde de representatie van schriftelijke media ook hierin een belangrijke rol. Plantijn en de Villiers kozen ervoor om de daders van de aanslag zelf aan het woord te laten via de geremedieerde documenten zoals brieven en fragmenten uit het procesdossier. Het had hen wellicht minder papier en inkt gekost mochten ze het verhaal gewoon

³²² “...die vander wet dit hoorende [dat de wonde opnieuw was open gekomen op 6 april] lieten ooc maren huijt gaen datse brieven ontfanghen hadden van sune altese dat hij an de beter zijde was ende dat al ghestelpt was hopende dat al wel zijn zoude dwelc ooc wel ghedaen was om tvolc te paeyaeme ende in vrede te haudene binnen drij oft vier daghen daer naer zo stroeyde men de neumaren lanx om seerdere van tprincen voorspoet vande scuete angaende hopende dat hij met den duijc dalanson te ghent zijn intreye soude hulp doen.” (Hs 159, f. 518v.).

³²³ Farnese, *Lettre du prince de Parme à Philippe II, sur les nouvelles qu'il a relativement au prince d'Orange: Audenarde, 31 mai 1582*, 108.

³²⁴ Pettegree, *The invention of news : how the world came to know about itself*, 2.

parafrasieren zoals hij dat in de inleiding van het drukwerk had gedaan. Vanuit onze invalshoek, intermedialiteit, is het drukwerk van de Villiers en Plantijn dus vrij gelijkaardig aan de martelaarsverhalen uit het eerste hoofdstuk. Het betreft een compilatie van documenten die als authentiek gepresenteerd worden. Om dit te bereiken gebruikten de drukkers verschillende technieken.

Meertaligheid

Een eerste opvallende keuze bij de vormgeving van het pamflet is de nadruk op de originele taal van de geschreven documenten. Zo vinden we in het Nederlandstalige pamflet zowel de Spaanse brieven van de Venero en Añastro en de Franse brief van Oranje, telkens vergezeld van een Nederlandse vertaling. Daarnaast verscheen ook een editie met een Franse vertaling van alle documenten. De Franstalige editie lag bovendien aan de basis van Duitse en Engelse vertalingen.³²⁵ In elke editie ging men anders om met de meertaligheid van het pamflet.

Ten eerste is er de anonieme drukker uit Antwerpen die goedkopere versies produceerde van het originele Frans- en Nederlandstalige pamflet. Hoewel deze duidelijk gebaseerd werden op de editie van Plantijn bestaan deze pamfletten uit een pak minder folio's. Er zijn enerzijds zaken weggelaten, zoals de correspondentie tussen Venero en Añastro, anderzijds werden de bijgevoegde documenten niet in hun originele versie maar in een Franse of Nederlandse vertaling weergegeven.

Ten tweede was het originele pamflet van Plantijn ook op de internationale markt een gegeerd goed. In tegenstelling tot de anonieme drukker uit Antwerpen verwezen deze drukkers op de titelpagina wel naar het origineel van Plantijn.³²⁶ Herdrukken hoefden namelijk niet illegaal te zijn, integendeel, teksten circuleerden juist snel doorheen Europa omwille van die herdrukken.³²⁷ Thomas Charde en William Broome drukten in Londen een Engelse vertaling. Hier werden enkel de Spaanse documenten in hun originele versie gedrukt en voorzien van een Engelse vertaling. De Franse en Nederlandse teksten werden rechtstreeks vertaald waardoor het Spaans dus de enige

³²⁵ Voor bibliografische details zie Tabel 3.

³²⁶ *A true discourse of the assault committed vpon the person of the most noble prince, William Prince of Orange, Countie of Nassau, Marquesse de la Vere &c. by Iohn Iauregui Spaniarde With the true copies of the writings, examinations, depositions, and letters of sundrie offenders in that vile and diuelish atempte. Faithfullye translated out of the Frenche copie printed at Antwerp by Christopher Plantin. Anno 1582* (Londen: Thomas Charde en William Broome, [1582]). *Kurzer bericht des morderischen verra[n]hterischen verwartens auff den durchleuchtigen fürsten und herrn herrn Wilhelm Prinsen von Oranien Graffen zu Nassaw und Marggraffen su Vere [...] Betreivlich aus Frankösischer sprach in die hohe Deutsche gebracht* (Leipzig: Jacob Bärwald [1582]).

³²⁷ Barker citeert voorbeelden van titelpagina's die verwijzen naar een vertaald pamflet. Sara Barker, "Time in English translations of continental news," in *News networks in early modern Europe*, eds. Joad Raymond en Noah Moxham (Leiden: Brill, 2016): 328-349, 334-335. Over visuele strategieën in meertalige publicaties zie Guyda Armstrong, "Coding continental: information design in sixteenth-century English vernacular language manuals and translations," *Renaissance Studies* 29, nr. 1 (2015): 78-102.

vreemde taal was in het Engelstalige pamflet. Jacob Bärwald produceerde dan weer een Duitstalige editie in Leipzig waarin alles in het Duits werd vertaald. Toch wordt de lezer er ook in deze editie attent op gemaakt dat de documenten niet worden weergegeven in originele vorm. Jacob Bärwald vermeldde namelijk boven de vertaalde brieven van Jauregui dat hij niet alles had vertaald, omdat de brieven ‘tovenarij en bedrog’ bevatten.³²⁸

In al deze pamfletten benadrukte de typografie het meertalige karakter van het drukwerk. In het Franstalige pamflet van Plantijn werden de Franse teksten bijvoorbeeld gedrukt in een Romaans, de Nederlandstalige in een Gotisch lettertype.³²⁹ Lettertypes werden ook gebruikt om binnen één specifiek document andere talen te benadrukken. Zo omschrijft Timmermans in zijn verhoor hoe het complot tot stand kwam in het huis van Añastro. Hij citeert de Spanjaard letterlijk, wat via een contrasterend lettertype wordt benadrukt. (zie Figuur 9)

Figuur 9 Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persooone vanden prince van Oraengien [...] (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582), f. D 3v.

Het al dan niet weergeven van de Spaanse originele brieven en het benadrukken van meertaligheid via typografie is een bewuste keuze van de drukker. Deze keuze werd wellicht beïnvloed door economische motieven. Enerzijds kon het weglaten van vertalingen de kosten drukken, anderzijds bereikte een meertalig pamflet natuurlijk een groter publiek. Plantijn produceerde geregeld meertalig drukwerk gericht op een internationale markt.³³⁰ Het bereiken van een breder, internationaler, publiek lijkt mij echter niet het voornaamste doel van de meertaligheid in dit pamflet. De inleiding, waar

³²⁸ "Hernach folget erstlich furßer Aufzug des war bey dem Menchelmörder gefunden worden, denn ich das Gauckelwerck zeubern oder viel mehr Gottflesterung nicht habe alles mögen verdeutschen". Met dat 'Gauckelwerck' doelt de drukker waarschijnlijk op de katholieke heiligenverering.

³²⁹ Tot het begin van de 17^e eeuw werd Nederlands zelden in romaanse, maar in het gotische lettertype gedrukt. Meertalige edities vormen hier volgens Goran Proot echter een uitzondering op, maar dit genre heeft hij niet systematisch onderzocht. Proot Goran, "De opmars van de romein. Het gebruik van romein en gotisch in Nederlandstalig drukwerk uit de zuidelijke Lage Landen, 1541-1700," *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 19(2012): 64-85.

³³⁰ Alisa Van De Haar, "Language games: The multilingual emblem book and the language question in the Low Countries," *Queeste* 19, nr. 1 (2012): 82-109, 85-86.

eigenlijk de kernboodschap te vinden is, is namelijk niet tweetalig. Hieruit leid ik af dat de edities gericht waren op een Frans- of Nederlandstalig publiek dat het Spaans niet machtig was. Voor deze lezers gaven de Spaanse teksten dus niet de inhoud van de tekst weer, maar louter een afbeelding of visueel contrast tussen het Spaanse origineel en de vertaling. Dit contrast is heel duidelijk in de Engelstalige editie, waarin alleen het Engels en Spaans voorkwamen. Coldiron omschreef de gevolgen van dit effect treffend in haar studie over meertaligheid in Engels drukwerk:

“Multilingual pages demand an immediate acknowledgement of alterity and then invite judgements about the relations between the native and the foreign.”³³¹

In de context van de opstand was het wellicht niet alleen belangrijk om de lezer te overtuigen dat het om authentieke documenten ging. Het feit dat de daders Spaans waren is een element dat in de meeste edities extra werd benadrukt.

Typografie en handschriften

Meertaligheid is een manier om de afstand tussen de lezers en de originele documenten te verkleinen. In die zin kunnen we dit beschouwen als een techniek om intermedialiteit te communiceren. De taal herinnert de lezers immers aan de originele, handgeschreven, documenten. Een andere manier om de handgeschreven originelen te imiteren is het overnemen van bepaalde fysieke kenmerken. Opnieuw biedt de typologie van Werner Wolf een handig onderscheid tussen het direct omschrijven van die kenmerken en het indirect imiteren ervan.

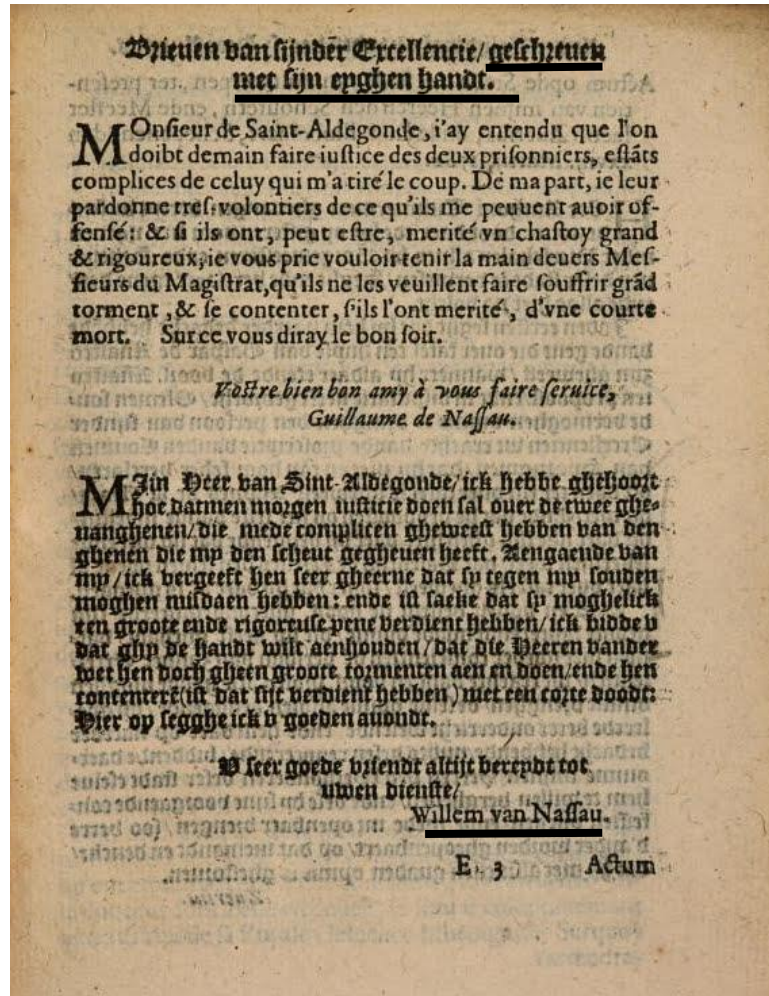
Enerzijds worden deze fysieke kenmerken direct omschreven. Zaken zoals *“gheschreven ende onderteeckent met zijn selfs handt”³³²*, *“opde marge stondt geschreven”³³³*, *“ende onder stondt”³³⁴*, verwijzen naar de originele documenten (zie Figuur 10 en Figuur 11). Anderzijds wordt dit ook indirect gecommuniceerd door handtekeningen weer te geven. Hiervoor gebruikte de drukker in de eerste plaats de bladspiegel, door een witregel te gebruiken en de naam rechts uit te lijnen. Maar soms zien we ook een contrasterend lettertype (zie Figuur 12). Hier spreken we dan niet over beschrijving maar wel imitatie van de oorspronkelijke handgeschreven context.

³³¹ Anne Elisabeth Banks Coldiron, *Printers without borders: Translation and textuality in the renaissance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 175.

³³² *Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden prince van Oraengien [...]* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582), f. B2v.

³³³ *Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden prince van Oraengien [...]* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582), f. C1 r.-v.

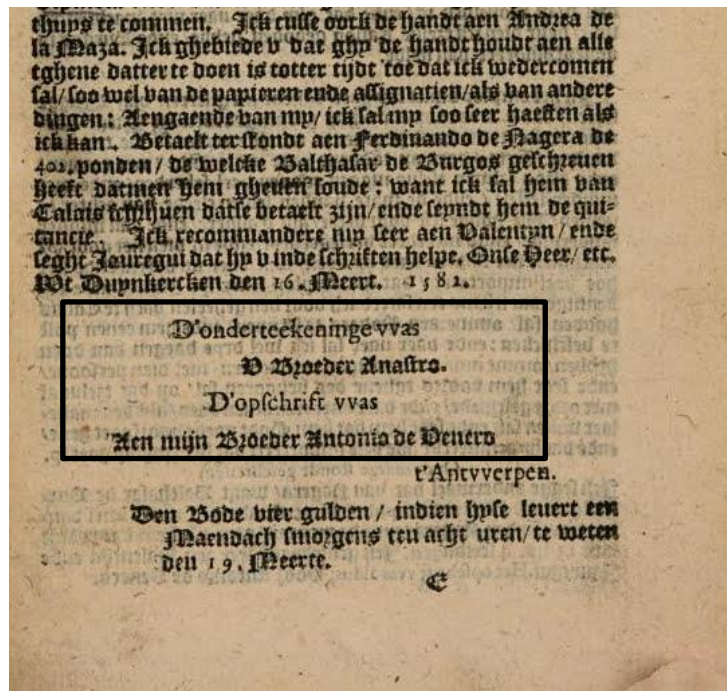
³³⁴ *Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden prince van Oraengien [...]* (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582), f. F1 r.

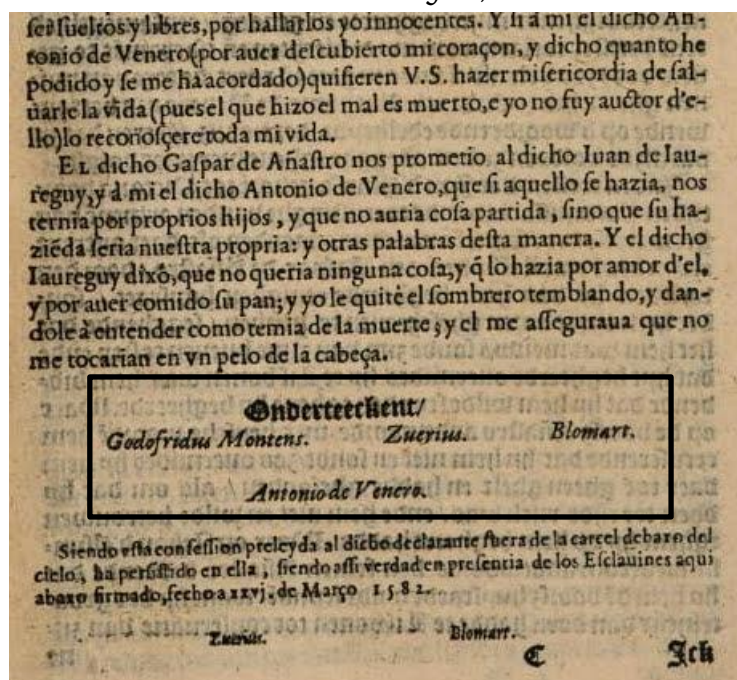
Figuur 10

Cort verhael van t' moordadich feyt geperpetreert inden persooene vanden prince van Oraengien [...] (Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582), f. E 3r.³³⁵

³³⁵ De verschillende talen en handtekening worden benadrukt door variatie in typografie. Ook de titel vermeldt het handgeschreven karakter van de geremediateerde tekst.

Figuur 11 Brief Añastro in De Villier, *Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persooene vanden deurluchtigen prince mijnene heere van prince van Oraengien*, Cr.³³⁶

Figuur 12 Fragment uit bekentenis De Venero in De Villiers, *Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persooene vanden deurluchtigen prince mijnen heere ven prince van Oraengien*, C1r.³³⁷

³³⁶ De drukker gebruikt een romaans lettertype om het document te omschrijven (“D’onderteekeninge was”, “D’opschrift was”).

³³⁷ Afwisselende typografie om te verwijzen naar fysieke kenmerken van originele documenten: gotisch lettertype voor de omschrijving van het document (“onderteeckent”), cursief voor imitatie van handtekeningen.

Plantijn koos ervoor om het verhaal van de aanslag voornamelijk te vertellen aan de hand van originele documenten. Dat werd indirect gecommuniceerd aan de lezers door de weergave van de oorspronkelijke taal en fysieke kenmerken van de handgeschreven documenten. Net als bij de stadsomroepers accentueerden de drukkers hun eigen rol in de mediatranspositie en brachten ze de gedrukte tekst in relatie met het oorspronkelijke medium van de boodschap.

Net als bij de doopsgezinde martelaarsverhalen kunnen we dergelijke intermedialiteit op twee manieren benaderen. Ten eerste zijn het overblijfsels van een mediatranspositie. Een indicatie dat men ervoor koos om informatie verder te verspreiden via een ander medium. Een brief kreeg zo een breder publiek via een mondelinge aankondiging of een pamflet. Om de circulatie van informatie en nieuws te begrijpen, moeten we dergelijke processen altijd in het achterhoofd houden, opiniemakers deden dit namelijk ook. Het schrijven van een brief was niet noodzakelijk een privaat communicatiemiddel en een publieke performance was niet beperkt tot zij die aanwezig waren. Ten tweede koos men er al dan niet voor om deze transpositie tussen media te benadrukken. Dit toont aan dat intermedialiteit niet altijd een residu maar evenzeer een creatie is. Drukkers deden moeite om de procesdossiers voor te stellen als originele handgeschreven documenten en beïnvloedden daarmee de receptie van de tekst.

3.3 Media clusters

Tot nu toe hebben we vooral gefocust op intermedialiteit binnen duidelijk afgebakende gehelen: een gerucht, een pamflet, een brief. Soms laten deze interacties sporen na in de bronnen, dat hebben we in voorgaande hoofdstukken ‘intermediale referenties’ genoemd. Het gaat bijvoorbeeld om beschrijvingen van het voorlezen in een bepaalde ruimte, imitaties van handschriften in druk of wijsaanduidingen. Er zijn echter veel media-interacties die niet op die manier bewaard zijn gebleven. Daarom is het altijd interessant om deze al dan niet hybride bronnen ook te situeren in een bredere receptiecontext. Een aankondiging kan bijvoorbeeld de inhoud van een brief overbrengen in mondelinge vorm. Dat mondelinge bericht hebben we bijgevolg ‘hybride’ genoemd. Deze mondelinge boodschap werd echter ook gecombineerd met het geluid van een trompet, de plaats waar de omroeper stond of zijn kledij. De simultane combinatie van al deze elementen was belangrijk voor de communicatie van het bericht. Het gaat hier echter niet meer over imitaties, beschrijvingen of transposities van media.

In navolging van Werner Wolf noem ik deze vorm in mijn studie ‘extracompositionele intermedialiteit’, in tegenstelling tot de hierboven ‘intracompositionele intermedialiteit’. De grens tussen extracompositioneel en intracompositioneel is uiteraard afhankelijk van wat je als een afzonderlijke compositie beschouwt. Mijn toepassing van de terminologie van Wolf komt daarom niet altijd overeen met hoe hij die zelf zou gebruiken. Terwijl hij eerder vertrekt uit kunstwerken als afzonderlijke composities vertrek ik uit fysieke bronnen zoals manuscripten of drukwerk als aparte entiteiten. Een blijde intrede zou Wolf dan waarschijnlijk als een intracompositionele vorm analyseren, terwijl dat vanuit mijn standpunt eerder extracompositioneel zou zijn. Want verschillende objecten en praktijken werden gecombineerd in één evenement.³³⁸ Het festivalboek van een blijde intrede zou ik dan weer als intracompositionele intermedialiteit benaderen, omdat afbeeldingen en tekst worden gecombineerd in één drukwerk. Het onderscheid tussen extracompositionele en intracompositionele intermedialiteit is er voor mij dus vooral een tussen twee methodes. *Close-reading* of een detailstudie van de formele kenmerken van een bron geeft zicht op intracompositionele intermedialiteit, terwijl we voor extracompositionele intermedialiteit eerder mediaclusters moeten reconstrueren aan de hand van eigentijdse beschrijvingen in kronieken, stadsrekeningen of andere bronnen. De relatie tussen die media ontstaat doordat de producenten zelf multimediaclusters ontwierpen of omdat consumenten deze clusters als één geheel ontvingen. Wat ook een subtiele nuance op vlak van intentionaliteit impliceert. Het is niet omdat men boodschappen via verschillende media ontving, dat deze ook als dusdanig werden gecreëerd. Daarom focus ik in dit hoofdstuk eerst op de intentioneel samengestelde mediaclusters als aparte vorm van intermedialiteit. In een volgend hoofdstuk kijken we dan naar interacties die niet noodzakelijk simultaan plaatsvonden maar wel een invloed hadden op de verspreiding en interpretatie van het nieuws over de aanslag.

Ik vind het nuttig om extracompositionele intermedialiteit te onderscheiden en verder te specificeren als mediaclusters, maar dat wil uiteraard niet zeggen dat dit een nieuw onderzoeksobject is. Methodologisch komt deze vorm op twee manieren aan bod in de historiografie. Enerzijds zien we onder invloed van de *performative turn* meer aandacht voor de ruimtelijke en materiële context van tekstuele bronnen. Het geschreven en gedrukte woord werd niet alleen gelezen maar ook voorgedragen, overgeschreven, opgehangen. Het was met andere woorden niet alleen een tekst maar ook een object dat

³³⁸ Meer bepaald zou hij een blijde intrede als intracompositionele plurimedialiteit beschouwen: “*This applies if two or more media with their typical or conventional signifiers are overtly present in a given work at least in one instance. In this form intermediality itself and the original components of the intermedial mixture are directly discernible on the surface of the work that is on the level of the signifiers, since they appear to belong to heterogeneous semiotic systems, although these components need not always be quotable separately.*” Zelf bespreekt hij opera als een voorbeeld van deze vorm. Wolf, "Intermediality revisited. Reflections on word and music relations in the context of a general typology of intermediality," 21-22.

werd opgevoerd in een bepaalde ruimte, voor een bepaald publiek en op een bepaald moment.³³⁹ Anderzijds kreeg de kunsttheoretische achtergrond van multimediacomposities veel aandacht. Doorheen de geschiedenis exploreerden kunstenaars mediacombinaties, en onder invloed van nieuwe technieken ontstonden nieuwe multimediale genres. Daarom worden kunstvormen zoals opera's en uiteindelijk cinéma of hedendaagse kunstinstallaties bestudeerd als *gesamtkunstwerken*. Voor de vroegmoderne tijd wordt intermedialiteit dan vooral als een stijlkenmerk van de barokke periode gezien. In hun ontwerpen van spectaculaire toneelopvoeringen en processies beoogden de Jezuiten bijvoorbeeld een combinatie van geur, geluid, beeld en architectuur om alle zintuigen van de toeschouwers te bereiken.³⁴⁰ Deze barokke beeldtaal komt natuurlijk ook niet uit het niets en kende voorgangers in de vorm van blijde intredes, processies, rederijkerstheater et cetera.³⁴¹ Er is in de literatuur dus zeker een tendens om specifieke artistieke producties als mediaclusters te benaderen, en deze combinatie ook als een bewuste strategie te evalueren. Het is volgens mij zinvol om een gelijkaardige benadering toe te passen op dagdagelijkse stedelijke communicatie. Handelingen zoals publieke aankondigingen, of simpelweg het afleveren van een brief, bestonden uit een combinatie communicatiemiddelen die elk hun rol hadden in het grotere geheel. In dit hoofdstuk worden daarom drie veelgebruikte vormen van stedelijke communicatie geanalyseerd als afzonderlijk geconstrueerde mediaclusters: de mondelinge aankondigingen met trompet, het bezorgen van brieven en de biddagen. Welke media werden gecombineerd, op welke manier gebeurde dat en welk effect had dit?

3.3.1 Stedelijke aankondigingen

Op 23 maart kondigde een omroeper aan dat Willem van Oranje door Gods genade de aanslag had overleefd.³⁴² Aankondigingen waren een van de belangrijkste informatiekanalen binnen de stad. De stad had hiervoor zes trompetters in dienst die een vergoeding kregen per aankondiging. Deze uitgaven zijn te vinden in de

³³⁹ Samuel Mareel, "Inscription et performance dans le testament rhetoricael d'Eduard de Dene (Bruges, 1562)," *Moyen age* 122, nr. 2 (2016): 327-339, 330.

³⁴⁰ Ralph Dekoninck, Annick Delfosse, "Sacer Horror: The construction and experience of the sublime in the Jesuit festivities of the Early Seventeenth-Century Southern Netherlands," *Journal of Historians of Netherlandish Art* 8, nr. 2 (2016), DOI: 10.5092/jhna.2016.8.2.9.

³⁴¹ Voor moderne kunstvormen zie: Hedling en Lagerroth, eds., *Cultural functions of intermedial exploration*. Een interessante bundel over middeleeuwse en moderne multi-media composities is Margriet Hoogvliet, *Multi-media compositions from the middle ages to the early modern period* (Leuven: Peeters, 2004). Voor multimedia tijdens de Barokke periode zie Ralph Dekoninck et al., "Mise en image du spectacle et spectacularisation de l'image à l'âge baroque," *Degres-revue de synthese a orientation semiologique* 40, nr. 151 (2012): 1-14, 2-4.

³⁴² Kronieken omschrijven de aankondiging, o.a. van Campene (BL), 295; Hs 159, 517r. zie ook Voorgebod, 23.03.1582 (SAG, Reeks 93, nr 29 (EE), f. 355 r.-v.).

stadsrekeningen onder de post: “*onvoorziene en extraordinaire uitgaven*”.³⁴³ In principe werden berichten van buiten de stad gebracht door bodes en *messagiers*, maar Hannes Lowagie vond ook voorbeelden van trompetters die uitgestuurd werden naar andere steden als de reguliere bodes niet beschikbaar waren.³⁴⁴ Hoewel het bestaan van de stadsomroepers allesbehalve ongekend is bij historici, blijven dit vaak anonieme figuren. Hoe ze precies te werk gingen in Gent werd nog niet systematisch onderzocht.³⁴⁵ Ze waren voor veel mensen nochtans de rechtstreekse link met het stadsbestuur en een cruciaal instrument voor de autoriteiten om de gemoederen in de stad snel te bedaren.

De aankondigingen zijn het best te omschrijven als mediaclusters: een combinatie van verschillende handelingen waardoor de boodschap een breed publiek bereikte en werd gekaderd in een officieel discours. De boodschap werd niet enkel opgeroepen maar ook opgevoerd in een specifieke ruimte, omkaderd door geluid en een herkenbare klederdracht.

Het trompetgeschal trok allereerst de aandacht. In vroegmoderne steden had elk geluidsignaal een andere betekenis. David Garrioch noemt dit de *soundscape* van de stad en pleitte ervoor de betekenis van de afzonderlijke stedelijke klanken beter te onderzoeken.³⁴⁶ De trompet werd niet exclusief gebruikt voor stedelijke aankondigingen maar was er wel nauw mee verbonden. We zien dit bijvoorbeeld bij de vele uitdrukkingen in kronieken als “*met trompetslaghe doen verbieden*” en “*bij trompetslaghe publiceren*”. Ook de omroeper zelf wordt in de stadsrekeningen als ‘trompetter’ aangeduid.³⁴⁷ Stedelingen waren opmerkzaam voor dit trompetgeluid aangezien wetten, maar ook prijsreguleringen en dagvaardingen, op deze manier werden verspreid. Pas nadat wetten waren gepubliceerd met trompet werden ze rechtsgeldig en als gekend

³⁴³ In de stadsrekeningen worden deze personen niet geïdentificeerd, men heeft het steevast over ‘de zes trompetters’ bijvoorbeeld SAG, Reeks 400, nr. 91, f. 333r. In de stadsrekeningen staan telkens op de eerste regel bij de post ‘onvoorziene en extra-ordinaire uitgaven’ de kosten voor de aangekondigde voorgeladen met trompet. In het jaar 1582 werden de trompetters bijvoorbeeld vergoed voor het afkondigen van 29 voorgeladen, 2 schellingen en 2 ponden grooten per stuk. SAG, Reeks 400, nr. 91, f. 379r.

³⁴⁴ Hannes Lowagie, “Met brieven an de wet : stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen” (PhD diss. , Universiteit Gent, 2012), 123.

³⁴⁵ De stadsomroepers lieten zelden eigen bronnen na. In de Gentse stadsrekeningen blijven ze ook vaak anoniem. Voor het Franse Laon en Italiaanse Murano reconstrueerden Nicolas Offenstadt en Clare Judde de Larivière de levenswandel van twee individuen: Judde de Larivière, “Voicing popular politics. The town crier of Murano in the sixteenth century.” Nicolas Offenstadt, *En place publique : Jean de Gascogne, crieur du XVIe siècle* (Parijs: Stock, 2013).

³⁴⁶ David Garrioch, “Sound of the city: the soundscape of early modern European towns,” *Urban History* 30, nr. 1 (2003): 5-25, 5-25.

³⁴⁷ SAG, Reeks 400, nr. 88, f. 249r. “Betaelt den **trompettere** dese stede de somme van II p XIII schelingen Groten Van ghepubliceert thebbene binnen deser jaere ghehendt thalfougst 1579 tweendertich voorgheboden ten xx schellingen groten Elck voor gehbot naer tverclaers van bide distyncte ordonnantiën”. Voor vermeldingen van de trompet en kronieken zie bijvoorbeeld MVV, I, 199 en 204. van Campene (DP), 64.

beschouwd. Daarom was het in hun eigen voordeel dat stedelingen opmerkelijk waren voor het trompetgeluid. Niemand wilde met verboden goederen toekomen op de markt, om dan pas te ontdekken dat deze geconfisqueerd konden worden.³⁴⁸ Voor burgers was het trompetsignaal bovendien een teken van een transparant beleid. Na de Beeldenstorm bijvoorbeeld verweten de gereformeerden het stadsbestuur ervan akkoorden die in het verleden werden afgeroepen terug te willen schroeven *in 't secrete*. Van Vaernewijck noteerde hun grieven:

“...Wilt ghijt [het stadsbestuur] emmer wederroupen, doet dat ooc met trompetslaghe openbaeric, up dat een ijeghelic weten mach...”³⁴⁹

Naast geluid had ook de plaats waar de aankondigingen plaatsvonden een invloed op de receptie van de boodschap. Allereerst was het stadhuis natuurlijk een evidente plaats. Waar die aankondiging dan precies gebeurde is niet helemaal duidelijk. Jan van de Vivere schreef dat de namen van de verkozen schepenen werden afgeroepen uit de nieuwe toren van het nieuwe schepenhuis.³⁵⁰ Uit de studie van Van Tyghem blijkt dat Pieter vanden Berghe in 1520-1521 inderdaad werd betaald om de gewelven van de *grooten turre* van het schepenhuis aan te leveren.³⁵¹ Aangezien de schepenen van de Keure op deze plek samenkwamen is de associatie tussen dit type aankondiging en de toren van de hoekvleugel niet onlogisch. De vraag is echter of de toren alleen gebruikt werd om het nieuwe stadsbestuur bekend te maken of ook voor meer reguliere aankondigingen.

Een andere uitdrukking die vaak terugkomt in de bronnen is “*ten steenen thuyne*”. Op het gedrukte edict dat de religievrede in 1578 aankondigde staat bijvoorbeeld te lezen: “*Ghepublieert ten Thuyne vanden Schepenhuyse vander keure*”.³⁵² Ook in kronieken komt deze uitdrukking terug. Het collectief pardon voor kleinere misdaden tijdens het wonderjaar werd volgens van de Vivere afgekondigd bij de schepenen van de Keure *Ten tuynen uuyte*.³⁵³ Van Vaernewijck heeft het ook over “*ten steenen tune*”³⁵⁴ of kortweg “*ten tune*” als hij de berichten van de stadsomroeper beschrijft.³⁵⁵ Slaat de uitdrukking op het

³⁴⁸ Pettegree, *The invention of news : how the world came to know about itself*, 88.

³⁴⁹ MVV, I, 112.

³⁵⁰ VdVivere, 53. Ook in het jaar 1529 vermeldt Van de Vivere dat de schepenen vanaf deze toren op de Oostzijde van het nieuwe schepenhuis worden afgeroepen.

³⁵¹ Frieda Van Tyghem, *Het stadhuis van Gent : voorgeschiedenis, bouwgeschiedenis, veranderingswerken, restauraties, beschrijving, stijlanalyse* (Brussel : Koninklijke academie voor wetenschappen, 1978), 113.

³⁵² *Ordonnantie ende edict opt faict vande exercitie van beede de religien, ghestatueert by bailliu, scepenen vande beede de bancken, beede de dekenen der stede van Ghendt, by aduise van mynen heere den prince van Oraengnen, ende adueu vande drye leden der zeluer stede, den xvj.sten decembris, anno, M. D. Lxxvij* (Gent: A. Teypins (Weduwe van Pieter de Clerck), 1578).

³⁵³ VdVivere, 264.

³⁵⁴ MVV, I, 307.

³⁵⁵ MVV, I, 156.

balkon aan de stenen toren of op een andere plaats? In ieder geval bestond er een vaste plek aan het stadhuis die werd geassocieerd met de aankondigingen van de schepenen van de Keure. De plek voorzag de mondelinge boodschap van een officieel kader.

Om de hele stad te bereiken was één aankondiging vanaf het stadhuis niet voldoende. Marcus van Vaernewijck schrijft bijvoorbeeld dat aankondigingen ook *ter plecken daer men ghewonelic es de voorgheboden te publiceren* en *al de stede duere* werden omgeroepen.³⁵⁶ Een uitdrukking die ook geregeld terugkomt is “*van vier weeschede te vier weeschede*”, van kruispunt tot kruispunt.³⁵⁷ Deze beschrijvingen blijven vaag, maar we kunnen hieruit wel afleiden dat de trompetter het bericht niet willekeurig verspreidde. Uit deze formuleringen blijkt dat dit steeds op dezelfde plaatsen gebeurde en dat ze algemeen gekend waren. Eenmaal schrijft van Vaernewijck dat de aankondiging te paard gebeurde.³⁵⁸ Het is niet direct duidelijk of dit tot het standaard protocol behoorde, maar de omroeper kon zich vast snel te paard verplaatsen binnen de stad.

Naast geluid en ruimte creëerde ook de kledij van de trompetter een officieel kader voor het mondelinge bericht.³⁵⁹ De stadsbode van Murano in de studie van Judde de Larivière onderscheidde zich bijvoorbeeld door zijn rode baret.³⁶⁰ In Gent is er geen duidelijke aanwijzing voor een opvallende klederdracht van de trompetters. Wel werd er in 1582 Gents grauwlaken aangekocht voor de klederdracht van de sergeanten, de messagiers, schalmeiers, koning van de moorknechten en trompetters.³⁶¹ Grauw was een grijsachtige kleur, niet meteen een kleur om op te vallen dus. Men koos wel voor een uniforme kleurencode voor de verschillende stadsbedienden. Voor de schepenen werd bijvoorbeeld blauw en zwart laken gekocht, waarmee ze zich ongetwijfeld onderscheidden van de grauwe stadsbedienden.

Dit alles droeg bij tot een encenering van gezag en macht. De trompetter was immers herkenbaar als spreekbuis voor het stadsbestuur. Of deze bron van informatie dan als geloofwaardig werd beschouwd is echter nog maar de vraag. Als vertegenwoordiger van het gezag kreeg de omroeper immers vaak de wind van voren. Na het nieuws over het overleven van de prins herhaalde de trompetter dat het bij wet verboden was om na de lezer ‘jau’ te roepen.³⁶² Wie dat toch deed kon rekenen op een publieke schandstraf:

³⁵⁶ MVV, I, 20 en 97.

³⁵⁷ van Campene (DP), 64. Zie *Middelnederlands Woordenboek*, lemma “Weeschede”, geraadpleegd op 3/7/2018, www.gtb.inl.nl.

³⁵⁸ MVV, I, 307.

³⁵⁹ “*par sa tenue, au sens de la manière don til se tient, par son port, le crieur représente la ville, et les modalités de publication assurent la validité des décisions ainsi annoncées.*” Offenstadt, *En place publique: Jean de Gascogne, crieur du XVe siècle*, 122.

³⁶⁰ Judde de Larivière, “Voicing popular politics. The town crier of Murano in the sixteenth century,” 41.

³⁶¹ Zie aparte post in de stadsrekeningen voor de uitgaves van textiel: SAG, Reeks 400, nr. 91, f. 332 r.-v.

³⁶² “*...verbiedende voort dat naer tlezen vande vuerghebode niemant en saude achter den leser jau roep op peyne van ghestelt te werdene stap ans inde Muijte...*” (Hs 159, f. 517r.).

tentoonstelling in de *muijte*. De uitdrukking ‘Jau roepen’ doet denken aan het werkwoord ‘uitjouwen’. Kroniekschrijvers tekenden verschillende voorbeelden op van aankondigingen waarna het publiek ‘jau’ zou hebben geroepen. In het werk van van Vaernewijck zijn het overigens altijd jonge mensen die zich aan dit verbod bezondigden. Zo werd de trompetter bijvoorbeeld ook in 1566 uitgejouwd door *djonck bloed* nadat hij had verboden de predikant Herman Moded te herbergen.³⁶³

Het feit dat dit verbod ook in de context van de mislukte aanslag op de prins werd herhaald, wijst op de gespannen situatie waarin de stadsbevolking het nieuws vernam. Deze potentiële reactie van de toehoorders maakte even goed deel uit van de mediacluster waaruit een aankondiging bestond. De performance was zo niet alleen een kanaal waarmee het stadsbestuur communiceerde met de stadsbewoners, maar ook een forum waar de stedelingen hun schepenen van antwoord dienden. Nicolas Offenstadt ziet daarom een actieve politieke rol voor de stadsomroepers:

*“Le crieur est alors à la fois le lieu de négociation des rapports de force (avec l’intitulé des criées) et celui qui doit s’imposer à la foule, gérer d’éventuels mécontentements, assurer le déploiement de l’ordre discursif, même dans les moments et les situations de tension.”*³⁶⁴

We kunnen ons inbeelden dat de stadamroeper het nieuws over Oranje niet alleen bracht, maar omstaanders er ook van overtuigde dat de prins effectief nog leefde. Het voorgaande verbod om de omroeper uit te jouwen kan erop wijzen dat het stadsbestuur vreesde dat hij zou tegengesproken worden.

De stadsomroeper combineerde dus verschillende communicatiemiddelen om zijn boodschap te verspreiden. Nog voordat hij iets had gezegd, konden toeschouwers al heel wat informatie afleiden uit zijn ruimtegebruik, kledij en trompetklanken. Bovendien werd het bericht op die manier geïntegreerd in het stedelijke weefsel, wat nodig was voor de brede receptie ervan. De fysieke performance van de omroeper gaf echter evengoed aanleiding tot directe reacties tegen een specifiek bericht, of meer symbolisch tegen de omroeper als vertegenwoordiger van het stadsbestuur. Terwijl we de voorgeboden vandaag nog kunnen consulteren in de vele registers van het stadsarchief is de impact van deze teksten niet te begrijpen zonder ze te plaatsen in hun oorspronkelijke, multimediale context.

3.3.2 Biddagen

Naast stedelijke aankondigingen valt ook het belang van de biddagen op in de nasleep van de aanslag. Hoewel biddagen in principe een religieuze aangelegenheid zijn, zien we

³⁶³ MVV, I, 151.

³⁶⁴ Offenstadt, *En place publique : Jean de Gascogne, crieur du XVe siècle*, 150.

dat de stad deze ceremonie inzette als een publiek communicatiemiddel. Opnieuw zijn media-interacties cruciaal bij het bereiken van dit effect. Eerst analyseren we hoe dit calvinistische gebruik teruggrijpt naar de aloude traditie van de processie-generaal. Daarna reconstrueren we de verschillende mediahandelingen die van een biddag een publiek nieuwsmedium maakten.

Continuïteit met katholieke traditie

In de middeleeuwen gaven specifieke omstandigheden zoals oorlog, een pestuitbraak of de geboorte van een troonopvolger al aanleiding tot publieke devotie. Deze reactie is te verklaren vanuit het idee dat men het goede en kwade in het leven identificeerde met Gods gratie of straf.³⁶⁵ Bij Gratie diende men God te danken, bij straf zich te berouwen over de eigen zonden. Zowel de katholieken als de protestanten deelden dat idee, maar het werd in een andere vorm geuit.

Vóór de Reformatie was de processie-generaal het medium bij uitstek om dank of boetedoening uit te drukken in de publieke ruimte. Naar aanleiding van rampspoed of blijde gebeurtenissen werden het Heilig Sacrament en plaatselijke relieken rondgedragen in een processie. Daarna volgde nog een mis. Het was verboden om tavernes en winkels open te houden en de straten op de route van de processie werden schoongemaakt.³⁶⁶

In zijn psalmcommentaren ging Calvijn fel tekeer tegen deze katholieke generale processies. Volgens hem was de plaats van relieken in deze processies niet gepast en werd te vaak gewezen op de menselijke beslissingen die tot een goede uitkomst zouden hebben geleid. God moest op die manier de eer delen met 'heidense idolen' en de menselijke tussenkomst.³⁶⁷ Desalniettemin erkende Calvijn het belang van collectief berouw en dankbetuigingen. De calvinistische liturgie bevatte al een wekelijkse biddag, maar in 1545 werd in Genève voor de eerste keer ook een occasionele biddag ingesteld door de hervormer. In de plaats van een pompeuze processie werden een collectieve preek en psalmzang georganiseerd. In de preek werd benadrukt waarom de actuele gebeurtenissen een uitdrukking waren van Gods gratie of bestraffing. Naast de vorm verschilde ook de intentie van de katholieke processie-generaal. Vanuit het protestantse standpunt werden dergelijke biddagen niet georganiseerd om gratie of voorspoed van God te verkrijgen, want Gods wil is ondoorgrondelijk en niet te beïnvloeden. Het voornaamste doel van de biddagen was het erkennen van Gods tussenkomst en alle gelovigen alert te maken voor hun eigen zonden.³⁶⁸

³⁶⁵ Elsie Anne McKee, *The pastoral ministry and worship in Calvin's Geneva* (Genève: Librairie Droz S.A., 2016), 311.

³⁶⁶ Zie een chronologisch overzicht van dergelijke processies te Gent in Jens Lesage, "'Processie generale ende solempnele': Generale processies in Gent (1556-1598) binnen het kader van de Nederlandse Opstand, de Reformatie en de Contrareformatie. een contextueel overzicht en kwantitatieve analyse" (Masterproef, Universiteit Gent, 2015).

³⁶⁷ McKee, *The pastoral ministry and worship in Calvin's Geneva*, 341.

³⁶⁸ McKee, *The pastoral ministry and worship in Calvin's Geneva*, 311.

De nuance tussen de erkenning van Gods tussenkomst en die tussenkomst ook daadwerkelijk willen beïnvloeden lijkt voor de tijdgenoten niet altijd duidelijk. Van Campene beschrijft in zijn kroniek dat de katholieken zich verbaasden over de snelheid waarmee het calvinistische stadsbestuur 'nieuwe heiligendagen' afkondigden in de vorm van biddagen, nadat ze de oude zomaar hadden afgeschaft.³⁶⁹ Deze discussie was niet nieuw en werd al sinds 1550 door verschillende gereformeerden in theologische pamfletten gevoerd. Calvijn werd hier ook verweten dat hij ondanks zijn kritiek op de katholieke tradities zelf nieuwe heiligendagen had ingevoerd via de biddagen.³⁷⁰

In de Nederlanden zien we een overgangperiode tussen de processie-generaal en de biddag omstreeks de jaren zeventig. In 1572 werd de eerste biddag afgekondigd te Leiden.³⁷¹ Ter gelegenheid van de pacificatie van Gent werden in de Nederlanden nog zowel een biddag als processie-generaal georganiseerd. Dat illustreert de nauwe verwantschap van beide rituelen, maar evenzeer een erkenning door het centrale gezag van de protestantse nieuwe vorm.³⁷²

In Gent werd de eerste biddag pas gehouden op 3 december 1578 ter gelegenheid van de komst van Willem van Oranje. Die kwam onderhandelen over de Religievrede.³⁷³ Op die manier eigende het revolutionaire stadsbestuur zich een van de traditionele publieke communicatie kanalen toe. Terwijl de processies-generaal in de eerste plaats de glorie van de Habsburgers benadrukten, vierden de biddagen de overwinningen van de rebelse steden en de calvinistische religie. Zoals we hierboven al zagen maakten ook de inwoners van Gent de vergelijking met de processies. Uit wat volgt blijkt bovendien dat de biddagen op een gelijkaardige manier geïntegreerd werden in de stedelijke ruimte. Er is dus sprake van zowel betekenisvolle continuïteit als van een breuk met de katholieke tradities.

Een multimedia-event

De preek was de kern van de biddag, maar toch had hij niet veel impact zonder dat ook bijhorende handelingen de stedelingen op het belang van die preek wezen. Allereerst werd de biddag enkele dagen op voorhand aangekondigd. In het geval van onze casus kondigde de trompetter op 23 maart 1582 een biddag aan die op 25 maart zou

³⁶⁹ van Campene (BL), 216.

³⁷⁰ McKee, *The pastoral ministry and worship in Calvin's Geneva*, 346-349.

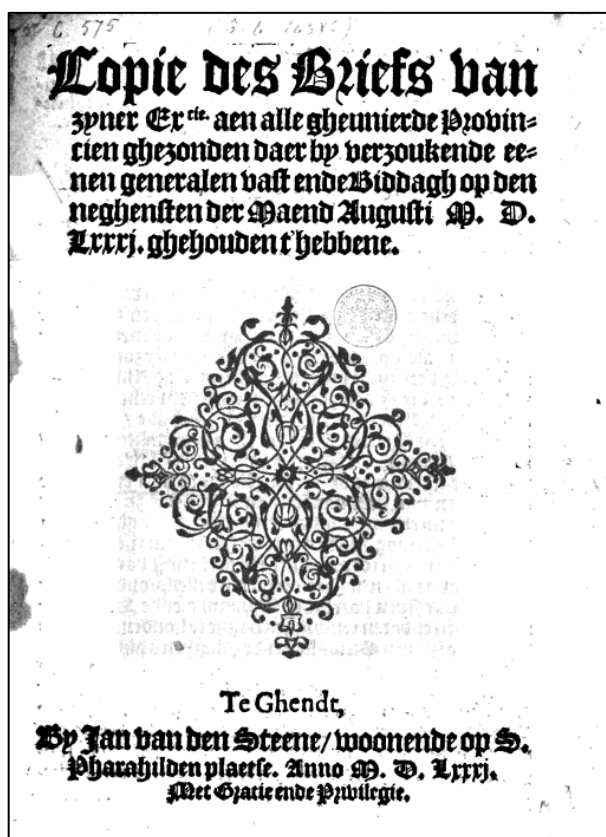
³⁷¹ Nicolaas Christiaan Kist, *Neêrland's bededagen en biddagsbrieven: een bijdrage ter opbouw van de geschiedenis van staat en kerk in Nederland. Oorsprong, lotgevallen en toestand der christelijke biddagsviering, bijzonder in Nederland*, vol. 1 (Leiden: Luchtmans, 1848), 112.

³⁷² Peter Van Rooden, "Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek," *BMGN-Low Countries Historical Review* 107, nr. 4 (1992): 703-712, 706.

³⁷³ Lesage, "'Processie generale ende solempnele': Generale processies in Gent (1556-1598) binnen het kader van de Nederlandse Opstand, de Reformatie en de Contrareformatie. een contextueel overzicht en kwantitatieve analyse," 95.

plaatsvinden.³⁷⁴ Ze kondigden aan waarom een biddag werd gehouden en ook van wie hij uitging. De biddagen na de aanslag op Oranje waren immers niet alleen het initiatief van het stadsbestuur maar ook van Anjou. Op 3 mei 1582 werd in de publieke aankondiging bijvoorbeeld verwezen naar die opdracht van Anjou om een biddag in te stellen.³⁷⁵

Gedrukte documenten speelden vermoedelijk ook een rol in deze aankondigingen. Zo riep Willem van Oranje bijvoorbeeld de provinciale besturen op om biddagen te organiseren op 9 augustus 1581. De brief waarin hij dat deed werd in Gent ook gedrukt door Jan Van Den Steene. (zie Figuur 13)

Figuur 13 *Copie des briefts van zynen Excie aen alle gheunierde provincien ghezonden daer by verzoukende eenen generalen valt ende biddagh op den neghensten der maend augusti 1581 ghedhoudent hebbende* (Gent: Jan vanden Steene, 1581).

Het gedrukte exemplaar uit Gent bewijst dat ook deze brieven onderdeel konden zijn van de mediacampagne rond de biddagen. Hoe deze documenten precies werden ingezet is echter onduidelijk. In de negentiende eeuw inventariseerde Nicolas Christiaan

³⁷⁴ Hs 159, f. 517 r.

³⁷⁵ “**Alzo zijne hoocheyt** gheordonneert heeft datmen nemen ende stellen zoude eenen bequamen ende eyghen vast ende biddach omme den almachtighe God te bedanckene dat zijne Goddelicke Ma.t belieft heeft den hoochgheboren Prince van Oraengien van zijne doodelicke quetsuere (hem bij den Conynck van Spaengien onlancx gheprocureert duer middele van eenen Aguastro ende andere zijne boosen instrumenten) miraculeuslick te ghenesen...” Voorgebod, 03.05.1582 (SAG, 93, nr. 29, f. 357v-58r).

Kist deze brieven onder de noemer 'biddagsbrieven'.³⁷⁶ Hij bestudeerde de documenten vooral vanuit het inhoudelijke perspectief: waarom werden biddagen afgekondigd? De vraag naar de functie en het gebruik van deze gedrukte teksten wordt in zijn studie echter niet beantwoord. Werden de gedrukte documenten gebruikt om de biddag aan te kondigen of functioneerden ze eerder als memoriestukken? Bovendien vond ik geen andere aanwijzingen dat dit een systematische praktijk was bij biddagen.³⁷⁷ Ofwel zijn veel gedrukte biddagsbrieven verloren gegaan, ofwel gebeurde dat slechts sporadisch.

Wie de aankondiging toch zou gemist hebben werd attent gemaakt op de biddag door de vele maatregelen die van de stad een serene ruimte maakten. Tijdens de preek was het namelijk verboden te werken, winkels of tavernes te openen en te drinken. Kinderen mochten niet spelen in de straten en op markten en ook van volwassenen werd verwacht dat ze niet op straat rondhingen.³⁷⁸ Kortom, iedereen werd geacht zich naar de preek te begeven. Dergelijke verboden kwamen bij elke biddag terug en waren dus een essentieel onderdeel van het ritueel. Door op die manier in te grijpen in de stedelijke ruimte werd iedereen op het moment van de preek verbonden in eenzelfde collectieve devotie. Tenminste, dit wilden de overheid en predikanten bereiken. Dat zo iets niet altijd even vlekkeloos verliep bewijst een ordonnantie van de Raad van Vlaanderen die op 4 maart 1581 werd gepubliceerd:

“Alsoo ter kennisse van den hove ghecommen is dat diverse personen binnen desen lande ende Graefschep van Vlaendrens op de Sondaghen ende andre gh'ordonneerde vasten ende Biddaghen ghedeurende den tijd datmen Gods woord predict henlieden absenterende uut der kerken vervoorderen te loopen in spelen tavernen ende cabaretten ofte wandelen achter straten op t'kerchhof ofte daer ontrent tot groote verminderinghe van Gods woord ende zyner heyligher ghemeente ende ter ontstichtinge van andre ende noch meer ...”³⁷⁹

³⁷⁶ Nicolaas Christiaan Kist, *Neêrland's bededagen en biddagsbrieven: een bijdrage ter opbouwning der geschiedenis van staat en kerk in Nederland. Oorsprong, lotgevallen en toestand der christelijke biddagsviering, bijzonder in Nederland*, vol. 2 (Leiden: Luchtmans, 1849). Hoewel dit werk gedateerd en duidelijk confessioneel getekend is grijpen de meeste hedendaagse publicaties terug naar dit onderzoek om de zestiende-eeuwse geschiedenis van bededagen te reconstrueren. Voor de Nederlanden is dit bijgevolg nog steeds een standaardwerk wat betreft de bededagen.

³⁷⁷ Volgens Leo Noordegraaf werd de eerste aankondiging voor een biddag pas gedrukt in 1671, het Gentse voorbeeld spreekt dit tegen. Toch onderschrijft zijn stelling ook dat het niet gebruikelijk was de biddag brieven reeds te drukken in de zestiende eeuw. Leo Noordegraaf, "Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek," in *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000*, eds. Florike Egmond en Marijke Gijswijt-Hofstra (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997): 29-42, 32.

³⁷⁸ Voorgebod, 25.03.1582 (SAG, Reeks 93, nr. 29, f. 355 r-v) en Voorgebod, 03.05.1582 (SAG, Reeks 93, nr. 29, f. 357-358).

³⁷⁹ *Ordonnantie ende verbod ghemaect by myne heere[n] van den Rade gh'ordonneert in Vlaendren. Op t'Wandelen, spelen ende gasten stellen ghedeurende den tijd van de Predicatie vanden worde Gods* (Gent: Jan Van Den Steene, 1581).

Of men actief deelnam aan de devotie of niet doet er misschien niet zo veel toe. De verordeningen zorgden er voor dat de preek op een specifiek moment de dominante gebeurtenis werd in de stedelijke ruimte. De stadsbevolking kon ze dus niet negeren. Daarnaast markeerden ook de kerkklokken de biddag.³⁸⁰

Wat hield die preek dan in? Net als bij de stedelijke aankondigingen vonden stedelingen wellicht eerder een bevestiging van wat ze al hadden opgevangen via de vele mondelinge nieuwsnetwerken binnen de stad. Toch had de preek een niet te onderschatten informatieve waarde. Zijn voornaamste functie was het nieuws kaderen binnen de goddelijke voorzienigheid. Willem van Oranje had de aanslag overleefd dankzij de gratie van God. Het feit dat zijn gezondheid er elke dag op vooruitging, was hier dan ook een extra bewijs van. Er werd gebeden voor het spoedig herstel van de prins, maar evenzeer voor de eenheid van het land en voorspoed in haar strijd tegen Spanje: “*omme de Landen in eenicheyt te houdene ende volck te velde te brynghene omme den vyandt te wederstane*”.³⁸¹

Naast een religieus interpretatiekader werd het nieuwsfeit ook voorzien van een politieke context. De predikanten legitimeerden zo het calvinistische regime dat voor de opstand van Willem van Oranje had gekozen. De samenwerking tussen de predikanten en de stedelijke of zelfs landelijke regimes is hierbij opvallend. In de literatuur worden biddagen daarom vaak vanuit (proto-)nationalistisch oogpunt bestudeerd.³⁸² Ook voor de calvinistische Republiek van Gent tonen de biddagen aan dat de predikanten nauw betrokken waren bij de stedelijke politiek. De biddagen verschilden in dat opzicht dan ook niet veel van de katholieke traditie. Als een vorm van *civic religion*, waren de processies-generaal immers ook nauw verbonden met politieke communicatie.³⁸³

Hierbij mogen we echter de religieuze dimensie van het ritueel niet uit het oog verliezen. De predikanten vormden geen passieve spreekbuis van het stadsbestuur maar een actieve partner die het calvinistische stadsbestuur legitimeerde. Leo Noordegraaf herinnert ons eraan dat het organiseren van bid- en vastendagen in de ogen van de tijdgenoten evenwaardige maatregelen waren naast andere meer praktische

³⁸⁰ Dit staat te lezen in de gedrukte brief van Oranje: *Copie des briefs van zyner Excie aen alle gheunierde provincien ghezonden daer by verzoukende eenen generalen valt ende biddagh op den neghensten der maend augusti 1581 ghedhoudent hebbende*, (Gent: Jan vanden Steene, 1581). Voor het diverse gebruik van kerkklokken in de vroegmoderne stad zie Garrioch, "Sound of the city: the soundscape of early modern European towns," 11-12.

³⁸¹ Voorgebod 23.03.1582 (SAG, Reeks 93, nr. 29 (EE), f. 355 r.-v.).

³⁸² Rooden, "Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek." Philip Williamson, "State prayers, fasts and thanksgivings: Public worship in Britain 1830—1897," *Past & Present* 200, nr. 1 (2008): 121-174; Natalie Mears et al., eds., *National prayers: Special worship since the Reformation. Vol. I: Special prayers, fasts and Thanksgivings in the British Isles, 1533-1688* (Rochester: Boydell Press, 2013).

³⁸³ Anne-Laure Van Bruaene en Guido Marnef, "Civic religion: gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing," in *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de lage landen, 1100-1600*, eds. Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé, en Marc Boone (Gent: Academie Press 2016): 165-206, 187.

oplossingen voor rampen en tegenspoed.³⁸⁴ De schepenen hadden de predikanten nodig om het collectief gebed te leiden wat het tij in de opstand misschien kon keren. Iedere stedeling werd ook individueel uitgenodigd om zich te berouwen over de eigen zonden. Toen de militaire situatie in en rond Gent steeds uitzichtlozer werd, kondigde men op 22 juli 1583 bijvoorbeeld ook een biddag aan waarin dit expliciet werd vermeld: “*de predicanten baden zeere dat hem een ijghelijc hem zelven exsamoneren soude ende beteren siende eenen spieghel ...*”.³⁸⁵ Tegenover de collectieve devotie stond dus ook een individuele beleving van de biddag. Dat was nodig, naast militaire en economische maatregelen, om de overwinning te behalen.

Om een biddag als een communicatiekanaal te analyseren moeten we dus rekening houden met de verschillende onderdelen waaruit dit ritueel bestond. De combinatie van aankondigingen, symbolisch ruimtegebruik en de preek creëerde een forum voor het stadsbestuur en de predikanten om de aandacht te vestigen op een bepaalde interpretatie van de mislukte aanslag op Willem van Oranje. In de weken na de aanslag werden bovendien nog tweemaal biddagen afgekondigd, als reactie op de aanhoudende geruchten. Voor het calvinistische regime waren de religieuze ceremonies dus een courante maatregel om *ad hoc* in te spelen op de actualiteit. Bovendien hadden biddagen een niet te onderschatten symbolische waarde. Net als de katholieke processies werden ze opgevat als ceremonies die de hele stad fysiek en mentaal verenigden. Dat gold voor de Gentse stedelijke ruimte maar evengoed voor alle andere steden die de kant van Willem van Oranje kozen in het conflict. Zeker de biddagen die door Anjou landelijk werden aangekondigd verenigden de opstandige steden in een dankgebed voor de rebellenleider.³⁸⁶

3.3.3 Brieven

Net als aankondigingen en biddagen functioneerden ook brieven steevast binnen een multimediale context. Hannes Lowagie toonde al aan dat de handelingen van tussenpersonen, zoals de messagier of trompetters, essentieel waren bij het bezorgen

³⁸⁴ Noordegraaf, "Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek," 30.

³⁸⁵ Hs 159, f. 576v.

³⁸⁶ Kort na de aanslagen organiseerden Antwerpen en Gent bijvoorbeeld een biddag op verschillende dagen. (Gent op 32 maart, Antwerpen reeds de dag na de aanslag: op 19 maart). Op 1 april kondigde Anjou echter een biddag aan voor alle gewesten via de Staten Generaal. Zie Hertog van Anjou, *Lettre du duc d'Anjou aux magistrats des villes, les informant de l'état du prince d'Orange, et les invitant à faire faire des prières publiques pour sa convalescence, etc.: Anvers, 1 avril 1582*, in *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange : publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussel: Vandale, 1866), 6, 87-89.

van brieven in de 15e eeuw.³⁸⁷ Tijdens de opstand, en lang daarna, was dat niet anders. Boodschappers voegden een niet te onderschatten interpretatiekader toe aan de inhoud van de geschreven tekst en waren onlosmakelijk verbonden met schriftelijke communicatie. Bovendien kwamen de brieven die we in deze casus aanhalen ook in het gedrukte verslag van Plantijn voor. Wat ons herinnert aan het zogenaamde *afterlife* van brieven in gedrukte media. Zowel de boodschapper als die gedrukte of geschreven recuperaties vormen één mediacluster waarvan schriftelijke communicatie deel uitmaakte.

Ende hies de stad van Ghendt oppe

De brief die Farnese op 25 maart naar de stadsbesturen zond illustreert de multimediale context waarin brieven werden verstuurd en ontvangen. De boodschapper van Farnese bracht de stad in verwarring door met zijn trompet overal te verkondigen dat de prins dood was. Zonder het trompetgeschal dat deze brief begeleidde zou hij immers weinig effect gehad hebben.³⁸⁸ Op het exemplaar dat aan Brugge gericht was, staat echter een notitie waarin te lezen staat dat het om een *lettres closes* of een gesloten brief ging.³⁸⁹ Dat betekent dat de brief gezegeld was en enkel bedoeld voor de destinataris, in dit geval de schepenen van Brugge.³⁹⁰ Natuurlijk belette de zegel de trompetter niet om in de straten van Gent het bericht ook mondeling te verspreiden. De vraag is echter of de boodschapper dat op eigen initiatief deed of dat het deel uitmaakte van de opdracht.

De reactie van Farnese past in ieder geval binnen zijn algemene communicatiestrategie. Sinds 1579 bood Farnese de rebellerende steden geregeld reconciliatievoorstellen aan. Met zijn voorstellen plaatste hij een genadevolle vorst tegenover de rebellen.³⁹¹ Monica Stensland merkt op dat het publieke aspect van die reconciliaties van primordiaal belang was voor Farnese. Hij hoopte namelijk op een sneeuwbaaleffect bij de andere steden. Veel van die brieven werden dan ook gedrukt zodat iedereen getuige was maar ook kon oordelen over de inhoud van de vredesvoorstellen. Stensland voegt hier echter de terechte bedenking aan toe dat veel van die Franstalige pamfletten eerder op de achterban waren gericht dan dat ze bedoeld

³⁸⁷ Lowagie, "Met brieven an de wet: stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen," 173-174.

³⁸⁸ "Opden XXVI maert 82 zo was te ghendt een trompette ghesonden van den hertoghe van Parme anders niet wetende oft den Prince van Orangen en was doot ende hies de stat van ghendt oppe midts dat wij den prince verloren hadde zo hij meende maer die van ghendt hilden de trompette ghevanghen ..." (Hs 159, f. 510v.).

³⁸⁹ Gachard vermeldt dit in zijn bronnenuitgave. Farnese, *Lettre du prince de Parme aux magistrats des villes, pour les engager à se réconcilier avec le Roi, à l'occasion de la mort du prince d'Orange: Tournai, 25 mars 1582*, 79-80.

³⁹⁰ Lowagie, "Met brieven an de wet : stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen," 60.

³⁹¹ Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten : 1566-1584*, 116.

waren om de tegenpartij te overtuigen.³⁹² Het incident met het vredesvoorstel (dat Farnese naar aanleiding van de vermeende dood van Oranje lanceerde) toont echter aan dat de vredesvoorstellen ook via mondelinge kanalen de stedelingen konden bereiken. Op die manier waren ze wel degelijk gericht op de tegenpartij. Hoewel er geen aanwijzingen zijn dat Farnese systematisch gebruik maakte van dergelijke omroepers past het effect wel binnen zijn communicatiestrategie. Ondanks de gesloten brief waren de voorstellen bedoeld om het brede publiek te bereiken. Dat was mede mogelijk dankzij de combinatie met mondelinge en performatieve communicatie. Net zoals Farnese de campagnes van Anjou beschrijft in zijn brieven waarschuwde de Staten Generaal voor de strategie van Farnese:

*“Wij bevinden dat den prince van Parma, meynende het mordadich feyt van den coninck van Spaengien op ten persone van mynen heere den prince van Oraegnyen, nae syn goddeloos voirnemen, volbracht te syne, nauwelick eene stadt der geunieerde landen, emmers van degheenen die op te frontieren syn liggende, voerby en laet, **sonder die met syne brieven ende andere listige practicken te aensoecken ende te bespringen...**”³⁹³*

Farnese slaagde er via zijn boodschapper in om ook de mondelinge netwerken van de stad te bereiken. Alexandra Walsham en Filippo de Vivo wezen al op het feit dat een groep pas naar het gedrukte medium greep wanneer die de toegang tot de publieke ruimte werd ontzegd.³⁹⁴ Monica Stensland benadrukt bijvoorbeeld dat de Habsburgse pamflettencampagne tijdens de opstand pas echt van start ging rond 1578 wanneer ze niet langer beschikten over de publieke communicatiemiddelen.³⁹⁵ Voortaan hadden de calvinistische stadsbesturen de lokale communicatiemiddelen in handen zoals ceremonieel, processies (of biddagen) en omroepers. Gillis Coppens vermeldt inderdaad dat de omroeper van Farnese dadelijk werd gevat en tot bij de schepenen werd gebracht.³⁹⁶ De snelle actie van de ordediensten toont enerzijds aan dat men wel probeerde om die publieke ruimte te domineren, maar anderzijds dat dit niet altijd lukte. Ondertussen had de trompetter de stad immers al opgehitst met zijn berichten.

³⁹² Monica Stensland, *Habsburg communication in the Dutch revolt* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), 98-110.

³⁹³ *Lettre des états généraux aux états des provinces, pour les avertir de l'accident survenu au prince d'Orange, les mettre en garde contre les pratiques du prince de Parme, et les assurer des sentiments patriotiques du duc d'Anjou: Anvers, 1er avril 1582*, in *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange : publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussel: Vandale, 1866), 6: 89-91, 89.

³⁹⁴ De Vivo, *Information and communication in Venice: rethinking early modern politics*, 232; Walsham, "Preaching without speaking: script, print and religious dissent," 227.

³⁹⁵ Stensland, *Habsburg communication in the Dutch revolt*, 87.

³⁹⁶ Hs 159, f. 517v.

The textual afterlife

Wanneer we geschreven communicatie als een mediacluster beschouwen met een begin, midden en einde moeten we ook rekening houden met de geschreven en gedrukte recuperaties van brieven. In de Engelstalige vakliteratuur heeft men het vaak over de *textual afterlife* van brieven. In de voetsporen van Harold Love en Arthur Marotti toont James Daybell aan dat brieven zelden geconcipeerd werden in een een-op-een relatie tussen schrijver en ontvanger.³⁹⁷ Brieven circuleerden integendeel binnen een bepaalde gemeenschap doordat ze werden voorgelezen en gekopieerd in handgeschreven en gedrukte compilaties.

Farneses brief werd niet alleen aangekondigd door de trompetters maar later ook gedrukt in het pamflet van Plantijn.³⁹⁸ De interactie tussen het geschreven en gedrukte medium kwam er dus niet op initiatief van Farnese zelf, maar was een onvoorzien gevolg van zijn schriftelijke campagne. Ditmaal kreeg de boodschap wel een alternatieve, Staatsgezinde omkadering. In de inleiding staat te lezen dat de brieven van Farnese en Añastro gebaseerd waren op hun hoop dat de prins overleden was. Hun opzet was echter mislukt doordat God het anders had gewild.³⁹⁹ Het benadrukt nogmaals de band tussen de aanslag en de entourage van Farnese.

Sinds de zestiende eeuw verschenen gedrukte brieven regelmatig op de markt.⁴⁰⁰ Zeker tijdens de opstand waren uitgelekte brieven een courant genre onder de rebellenpropaganda. Stensland benadrukt dat veel pro-Habsburgse pamfletten uiteindelijk ook werden herdrukt door de tegenpartij. Ondanks het feit dat deze brieven dan wel werden voorzien van voldoende tegenargumenten was dit een niet te onderschatten manier waarop het pro-Habsburgse gedachtegoed toch ingang vond in de rebelse steden.⁴⁰¹ Granvelle zelf refereert hiernaar in een van zijn brieven en merkte ironisch op dat die publicaties hem de moeite besparen om zelf duplicaten te versturen.⁴⁰²

Het initiatief van Farnese illustreert mooi hoe een schriftelijke communicatie geïntegreerd werd in mondelinge, geschreven en gedrukte netwerken. Terwijl Farnese op 25 maart 1582 gesloten brieven verstuurde naar de verschillende stadsbesturen, circuleerde de inhoud van deze brief snel binnen de stad door tal van media-interacties. In eerste instantie werd zo verwarring gecreëerd onder de stadsbevolking, ongetwijfeld

³⁹⁷ Daybell James, "The scribal circulation of early modern letters," *Huntington Library Quarterly* 79, nr. 3 (2016): 365-385, 365.

³⁹⁸ De Villiers, *Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden deurluchtigen prince mijnen heere ven prince van Oraengien*, E5 r.-v. .

³⁹⁹ De Villiers, *Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden deurluchtigen prince mijnen heere ven prince van Oraengien*, 3v.

⁴⁰⁰ James, "The scribal circulation of early modern letters," 381.

⁴⁰¹ Stensland, *Habsburg communication in the Dutch revolt*, 112.

⁴⁰² Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten : 1566-1584*, 113-114.

de grootste zorg van het stadsbestuur. Farnese was op dit moment ook zelf nog overtuigd van Willem van Oranjes dood. Het verspreiden van vals nieuws was dan ook geen bewuste mediastrategie. Zijn acties pasten daarentegen wel in zijn overkoepelende reconciliatiecampagne. Of de steden al dan niet ingingen op de voorstellen deed er dan minder toe. Door dergelijke voorstellen te blijven herhalen creëerde hij de impressie dat Willem van Oranje en zijn aanhangers degene waren die het vredesproces tegenhielden. Om dit te bewerkstelligen moesten wel zoveel mogelijk inwoners op de hoogte zijn van de voorstellen waarbij de boodschappers, zo blijkt uit de Gentse kroniek, van primordiaal belang waren. Via een omweg had Farnese op die manier toch toegang tot de essentiële mondelinge communicatiekanalen binnen de stad. Daarnaast verspreide Plantijn onrechtstreeks zijn reconciliatiepolitiek nog verder door de brief te drukken.

3.4 De publieke ruimte als echokamer

De nieuwsberichten over de aanslag op Willem van Oranje, aankondigingen, biddagen of drukwerk waren dus al multimediale fenomenen op zich. Deze initiatieven stonden echter niet los van wat al circuleerde in de publieke ruimte. In dit laatste hoofdstuk beschouwen we daarom ook de publieke ruimte zelf als een context waarbinnen media interageerden. Historici vergeleken deze interactie met een echokamer (*a resonating box*) of een meerstemmige partituur.⁴⁰³ Vooral de metafoor van de polyfonie impliceert dat de melodie pas duidelijk wordt als we alle noten tegelijkertijd horen. Maar hoe kunnen we dit polyfonische nieuwsnetwerk dan het beste reconstrueren? Eerder in dit hoofdstuk kwamen als het ware de bouwstenen, de afzonderlijke noten van deze polyfonie aan bod. Nu kijken we naar het geheel, de ontwikkeling van het debat en de overkoepelende boodschappen die hierdoor ontstonden. Drukwerk en aankondigingen stimuleerden mondelinge netwerken en omgekeerd. Op die manier genereerden ze samen een *public issue*⁴⁰⁴, een thematiek die leefde onder de verschillende segmenten van de stadsbevolking.

Bij mediaclusters zoals biddagen of aankondigingen kunnen we nog nagaan in hoeverre de mediacombinatie simultaan gebeurde en in zekere zin intentioneel was, maar in een

⁴⁰³ Bellingradt, "The early modern city as a resonating box: media, public opinion, and the urban space of the Holy Roman Empire, Cologne, and Hamburg ca. 1700." Deen, *Publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand: Amsterdam 'Moorddam' 1566-1578*, 20. Deen baseerde deze metafoor dan weer op het onderzoek van Robert Scribner.

⁴⁰⁴ Arjan van Dixhoorn, "The making of a public issue in early modern Europe: the Spanish inquisition and public opinion in the Netherlands," in *Beyond the Public Sphere. Opinions, Publics, Spaces in Early Modern Europe*, ed. Rospocher Massimo (Bologna: Il Mulino and Duncker & Humboldt, 2012): 249-270.

grotere context zoals de stedelijke ruimte valt dat minder gemakkelijk aan te tonen. Wat op dit niveau duidelijk wordt, zijn de thematische linken tussen het circulerende drukwerk, geruchten, aankondigingen en brieven. Een bepaald thema of discours is dan niet media-specifiek en migreerde gemakkelijk tussen liederen, geruchten en pamfletten. Irena Rajewski zou dit type intermedialiteit in beide gevallen definiëren als *transmediality*.⁴⁰⁵

3.4.1 *Elck zegghet den anderen voorts: actie en reactie in de publieke ruimte*

Het hoeft geen betoog dat de controle over nieuwsberichten cruciaal was voor beide partijen tijdens de Nederlandse Opstand. Een moeilijke opgave in de vroegmoderne stad waar informatie heel snel circuleerde via allerlei kanalen. Terwijl historici wel vertrekken vanuit een multimediale publieke sfeer beschouwen slechts enkelen het dynamische en interactieve karakter van dit stedelijke informatienetwerk als een onderzoeksobject op zich. Het lijkt een evidentie maar het is in de literatuur al geen sinecure om deze dynamiek te benoemen. De Vivo heeft het over de stad als een 'resonating box', Bellingradt over 'echo's' en Darnton over 'public noises' waarvan hij de circulatie in complexe schema's probeert onder te brengen.⁴⁰⁶ Informatie weerkaatste als het ware binnen de stad en werd vooral via mondelinge kanalen snel vermenigvuldigd. Door het nieuws over de aanslag te reconstrueren krijgen we een glimp te zien van deze constante interactie. Wekenlang ontspoon zich een kat- en muisspel tussen enerzijds de entourage van de Prins in Antwerpen en het calvinistische Gentse stadsbestuur en anderzijds Farnese en de Gentenaars. In korte tijd werd het nieuws over het incident bevestigd, ontkracht, herbevestigd en weer in twijfel getrokken.

Geruchtenstromen vormden de aanleiding voor aankondigingen, biddagen, en andere maatregelen. De acties van de stedelijke overheid waren dus eerder gericht op het ontkennen of bevestigen van geruchten dan dat ze de eerste nieuwsbron waren.⁴⁰⁷ In die

⁴⁰⁵ Rajewsky, "Intermediality, intertextuality, and remediation: A literary perspective on intermediality," 46.

⁴⁰⁶ De Vivo, *Information and communication in Venice: rethinking early modern politics*, 6.: "From gossip in squares, to whispered news in the Rialto marketplaces, to disputes in the city's countless barbershops, the city acted as a vast resonating box, attracting news and multiplying it into a thousand rumours." Daniel Bellingradt, "Organizing public opinion in a resonating box: the Gülich rebellion in early modern Cologne, 1680–1686," *Urban History* 39, nr. 4 (2012): 553–570, 554. Echo-effecten worden als volgt omschreven: "...the interplay of oral, written and printed reactions to an initial act of observation or communication." Darnton, "An early information society: news and the media in eighteenth-century Paris," 8 en 24.

⁴⁰⁷ Henk Van Nierop, "'And ye shall hear of wars and rumours of wars' Rumour and the revolt of the Netherlands" in *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands: essays in honour of Alastair Duke*, eds. Judith Pollmann en Andrew Spicer (Leiden: Brill, 2007): 69–86, 76.

zin waren hun initiatieven nauw verbonden met wat al circuleerde in de stad. We zien dat wanneer we de beschrijvingen van de kronieken naast het register met de voorgeladen leggen. Gent ontving het nieuws op 19 maart bij het openen van de stadspoorten. Meteen werd een grootschalige zoekactie op poten gezet en niemand mocht de stad in of uit. Via trommels werd de burgerwacht letterlijk opgetrommeld om te assisteren bij deze onderneming.⁴⁰⁸ Dat veroorzaakte ongetwijfeld heel wat commotie in de stad. De schepenen gingen eerst zelf het nieuws verifiëren. Dat blijkt uit de uitgaven in de stadsrekeningen voor correspondentie naar Antwerpen. Er werden postpaarden gehuurd om brieven naar Antwerpen te sturen op 19 maart. De volgende dag werd ook koerier Philips Schoorman naar Antwerpen gestuurd met brieven. Tenslotte lezen we dat ene Pieter De Zomere een som geld krijgt omdat hij een brief van het Antwerpse stadsbestuur afleverde. Hij kreeg de brief op zijn beurt in Ertvelde van een postkoerier die op doorreis was naar Brugge.⁴⁰⁹ Dit alles nam enkele dagen in beslag, waardoor het stadsbestuur het nieuws niet meteen bevestigde. Toch duurde het nog vier dagen vooraleer het nieuws officieel werd bevestigd door het stadsbestuur (op 23 maart).⁴¹⁰

De komende weken wachten de schepenen niet zo lang met communiceren. Twee keer zorgde een aderbreek voor een nieuwe geruchtenstroom waarop het Gentse stadsbestuur reageerde met aankondigingen en biddagen. Op 1 april verstuurd Anjou een brief naar alle magistraten om toelichting te geven bij een recente aderbreek. Opnieuw vroeg hij om een biddag te organiseren en ervoor te zorgen dat er geen tumult losbrak bij nieuws over een verslechtering van Willem van Oranjes toestand.⁴¹¹ Ook de Staten Generaal waarschuwde voor de acties van Farnese die van deze commotie gebruik zou maken.⁴¹² Een week later herhaalde dit scenario zich. Op 7 april reageerde het stadsbestuur dan ook direct op het gerucht dat de schotwonde weer open was gekomen. De schepenen *lieten maren uitgaan* dat dit inderdaad het geval was maar zonder fatale gevolgen voor de prins.⁴¹³ Op 12 mei werd nogmaals een biddag gehouden om te bidden voor de gezondheid van Oranje.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Hs 159, f. 516v.

⁴⁰⁹ Nota's, maart 1582 (SAG, Reeks 400 stadsrekeningen, nr. 91, f. 344v.-346r.).

⁴¹⁰ Voorgebod, 23.03.1582 (SAG, Reeks 93 voorgeladen, nr. 29, f. 355 r-v.).

⁴¹¹ Anjou, *Lettre du duc d'Anjou aux magistrats des villes, les informant de l'état du prince d'Orange, et les invitant à faire faire des prières publiques pour sa convalescence, etc.: Anvers, 1 avril 1582*, 88.

⁴¹² *Lettre des états généraux aux états des provinces, pour les avertir de l'accident survenu au prince d'Orange, les mettre en garde contre les pratiques du prince de Parme, et les assurer des sentiments patriotiques du duc d'Anjou: Anvers, 1er avril 1582*, 89.

⁴¹³ Hs 159, f. 518v.

⁴¹⁴ Lesage, "'Processie generale ende solempnele': Generale processies in Gent (1556-1598) binnen het kader van de Nederlandse Opstand, de Reformatie en de Contrareformatie. een contextueel overzicht en kwantitatieve analyse," 98.

Het stadsbestuur reageerde niet alleen met eigen aankondigingen maar probeerde de bron van schadelijk nieuws ook zo snel mogelijk op te sporen. De trompetter van Farnese werd snel opgepakt maar ook andere incidenten illustreren een gelijkaardige strategie. Op 20 juni 1582 werd bijvoorbeeld een soldaat gegeseld en rond de vismarkt ten schande gemaakt omdat hij drie dagen eerder verkeerde informatie rondstrooide in de stad over de zorgwekkende militaire toestand in Oudenaarde. Volgens Gillis Coppens had hij de geseling verdiend want *in stat huijs waren wel vergaert duer zijn mare die hij stroeyde en 500 mannen ende de gheheel stat was in Roere duer zijn loop*.⁴¹⁵ Twee jaar later schakelde het stadsbestuur de eigen bevolking in om iemand te vatten die het bizarre gerucht verspreidde dat de stad alle bakovens zou vernielen. Er werden 50 guldens beloofd voor zij die de schuldige zouden vinden. Dergelijke geruchten waren uiteraard enorm schadelijk voor de publieke orde in tijden van oorlog en schaarste.⁴¹⁶

Voor het achttiende-eeuwse Parijs weten we dat het observeren van de publieke opinie een aparte functie was binnen de Parijse ordediensten. Deze ambtenaren stonden bij de bevolking gekend als '*les mouches*' en lieten een interessant register na waarin per dag een rapport werd opgemaakt van wat werd gezegd onder de stadsbevolking.⁴¹⁷ In de Gentse bronnen zien we geen indicatie van het gebruik van dergelijke professionele informanten. Al komen de wijkmeesters wel in de buurt van deze zogenaamde *mouches*. In 1583 vaardigde het stadsbestuur een ordonnantie uit waarin de taken van deze wijkmeesters worden opgelijst. Elke kapitein moest drie *godvresende* mannen aanduiden binnen zijn kwartier die mee konden toezien op de naleving van de voorgeboden. Daarnaast moesten zij ook *de humeuren des volks en openbare en secrete raetslaghen* overbrengen aan het stadsbestuur.⁴¹⁸

Het stadsbestuur bestreed niet alleen geruchten maar maakte ook dankbaar gebruik van deze snelle informatiestromen. Meerdere transcripties van voorgeboden eindigen bijvoorbeeld met de frase: "*Elck zegghet den anderen voorts*", waarmee de omroeper mensen aanspoorde om het bericht verder te verspreiden.⁴¹⁹ Ook de formulering in de stadskronieken suggereren een actief gebruik van de mondelinge netwerken. Gillis

⁴¹⁵ Hs 159, f. 529v.

⁴¹⁶ Hs 159, f. 623v.

⁴¹⁷ Gilles Malandain, "Les mouches de la police et le vol des mots: Les gazetins de la police secreete et la surveillance de l'expression publique a paris au deuxieme quart du xviiiie siecle," *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine* 42, nr. 3 (1995): 376-404. Arlette Farge, *Dire et mal dire : l'opinion publique au XVIIIe siècle* (Parijs: Seuil, 1992), 37-38.

⁴¹⁸ Zie ook Ordonnantie en statuut, 21.12.1583 (SAG, Reeks 93 voorgeboden, nr. 30 (FF), f. 48r-57r.). Een gedrukt exemplaar van deze ordonnantie wordt ook bewaard in de Universiteitsbibliotheek Gent: *Ordonnantie ende statuut, ghemaect by mijn Heeren Schepenen van beede de bancken, ende beede de Deken en der stede van Ghendt, nopende de politie ordre, ghereghelthede ende eendrachticheyt der selver stede. Ghedaen den IXen. dagh decembris, M. D. LXXXIII* (Gent: Cornelis de Rekenare, 1583).

⁴¹⁹ Bijvoorbeeld Voorgebod, 02.12.1578 (SAG, Reeks 93, nr. 29, f. 217v.) en Voorgebod, 31.12.1578 (SAG, Reeks 93, nr. 29, f. 218v.).

Coppens heeft het vaak over ‘*maren doen uitgaan*’, ‘*dede een mare loop*’, of een *mare* ‘stroomen’. Hiermee suggereert hij een ander minder formeel kanaal dan de stadsomroeper om snel boodschappen te verspreiden. Wie de schepenen er dan op uitstuurden om deze *maren* te laten circuleren in de stad is niet duidelijk. In de stadsrekeningen vond ik één incident waarin de griffier twee soldaten betaalde om *de geschiedenis van de stede van Meynene* te verkondigen binnen de stad.⁴²⁰ De inname van Menen door de Malcontenten was een zware klap voor de Staatsgezinden die later ook in de prenten van Hogenberg of liederen werd herinnerd.⁴²¹ De nota in de stadsrekeningen toont aan dat het stadsbestuur ook individuen betaalde om die specifieke gebeurtenis mondeling te gaan verkondigen.

3.4.2 Hardnekkige geruchten

Naast de rechtstreekse linken van actie en reactie tussen verschillende media, verbinden ook transmediale thema’s verschillende media in dezelfde publieke ruimte. De receptie en impact van publieke aankondigingen, biddagen of het drukwerk over de mislukte aanslag hing in die zin ook af van wat al circuleerde. De hardnekkige geruchten over het overlijden van de prins zijn bijgevolg ook te verklaren vanuit de clichés die al maanden in gedrukte en andere media circuleerden.

Añastro beschreef in zijn brieven dat de katholieke gemeenschap weinig geloof hechtte aan wat Anjou en Marnix te zeggen hadden. Vroeg of laat zouden ze moeten toegeven dat de prins gestorven was.⁴²² Het zou niet de eerste keer zijn dat het calvinistische stadsbestuur verkeerde informatie verspreidde. Enkele maanden eerder sloegen ze de bal serieus mis met de aankondiging van het huwelijk tussen de hertog van Anjou en de koningin van Engeland Elisabeth I. Met veel toeters en bellen werd de nieuwe alliantie gevierd. Brandende pektonnen werden aangestoken op de

⁴²⁰ “betaelt mr jan van campene greffier de somme van v s vi fr. Over zijn remboursement van ghel. Somme byd. Zelfen verleyt uut luste van scepenen **an zeker ij soldaden die alhier binnen deser stede de advertencie deden vande gheschiedenisse vande stede van meynene** naer tverlcaers vand ordonnan.” Uutgheven ende betaelinghe van diverssche extraordinaire ende onvoorsiengighe oncosten [...], 1578 (SAG, Reeks 400, nr. 88, f. 267).

⁴²¹ Karel Kinds, *Kroniek van de Opstand in de Lage Landen 1555-1609 : actuele oorlogsverslaggeving uit de zestiende eeuw met 228 gravures van Frans Hogenberg* (Wenum Wiesel: ALNU, 1999), I, 222-223; Despretz, "De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)," 139. De verovering van Menen komt voor in vier liederen uit het opmerkelijke liederenhandschrift dat spotliederen uit Gent verzamelde. Mannaerts, "'Hoort, hoe 't gaet te Ghendt' Inhoudelijke analyse van het verzamelhandschrift 'Politieke en religieuze balladen en refreinen'. Rooms-katholieke teksten ten tijde van de Gentse Calvinistische Republiek (1577-1584)." 156.

⁴²² Gaspar de Añastro, *Lettre de Gapar de Añastro à Philippe II, sur le coup porté par ses soins au prince d'Orange, et ce qui en est résulté: Tournai, 17 avril 1582*, in *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange : publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard*, ed. Louis Prosper Gachard (Brussel: Vandale, 1866), 6: 94-100, 97.

Vrijdagmarkt en Korenmarkt, voor het stadhuis en op verschillende kruispunten. Er werden papieren lantarens aan de Sint-Janstoren gehangen en kanonnen afgeschoten. Tegelijkertijd vierde de stad ook de overwinning op de malcontenten van de stad Doornik. Geluid en licht functioneerden in dit geval als stedelijke massamedia. In de marge van zijn kroniek noteerde Coppens echter “*dit was al lueghene...*”, het huwelijk ging namelijk niet door en Doornik was helemaal niet overwonnen.⁴²³ Anjou zocht vooral financiële steun bij de Engelsen, dat kon volgens hen ook zonder een huwelijk. Ondanks het feit dat de koningin op 22 november al haar nieuwe verloofde publiekelijk aankondigde werd het huwelijk toch geannuleerd.⁴²⁴ Het stadsbestuur was dus iets te voorbarig geweest met de vieringen van dit huwelijkscontract en de overwinning van Doornik. Dat resulteerde volgens Gilles Coppens in veel gemor onder de bevolking: ze spraken slecht over de prins en voelden zich bedrogen.⁴²⁵ In dat opzicht is het niet verwonderlijk dat men ook enkele maanden later argwanend stond tegenover het nieuws van de aanslag.

Een ander relevante beeldvorming die we zien terugkomen in de bronnen is het verwijt dat de prins te veel geld en drank opsoupeerde. Hoewel het imago van Oranje sinds het begin van de opstand vakkundig werd vormgegeven door literaire drukwerken, geuzenliederen en publieke performances zoals intredes groeide er ook een sterke tegenbeweging.⁴²⁶ Zeker in Gent kende de anti-Orangistische factie heel wat aanhang.⁴²⁷ Naar aanleiding van de aanval op Willem van Oranje kwamen er dus niet alleen martelaarsverhalen over zijn heroïsche strijd tegen het noodlot, maar er werd ook gespot. Dat is bijvoorbeeld het geval in een satirisch sonnet dat werd toegevoegd aan een pamflet “*Advis d’ung bon bourgeois de la ville de Gand*”.⁴²⁸ Het pamflet werd vermoedelijk door Frédéric de Perrenot geschreven, die omstreeks 1583 als politiek gevangene in Gent verbleef. Het sonnet kreeg de titel “*Sonnet sur le coup de pistole donne au Prince d’Orange en Anvers au sortir de table, le 18 de Mars 1582. Avec ung advertisement lors faict au Duc d’Alançon*”.

Er wordt vooral gespot met het feit dat Oranje werd aangevallen tijdens zijn diner, wat overigens al in de titel wordt vermeld. De prins krijgt de bijnaam *le bacchus Alleman*, en zou nooit een banket verlaten zonder eerst het volledige wijnvat te legen. Daarom, zo

⁴²³ Hs 159, f. 504r.

⁴²⁴ Frédéric Duquenne en Jean-François Labourdette, *L’entreprise du duc d’Anjou aux Pays-Bas de 1580 à 1584 : les responsabilités d’un échec à partager* (Villeneuve d’Ascq : Presses universitaires du Septentrion, 1998), 113-114.

⁴²⁵ Hs 159, f. 505r.-v.

⁴²⁶ Over de constructie van Oranjes imago zie Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: The political culture of the Dutch Revolt*, 274-275.

⁴²⁷ Johan Decavele, "De mislukking van Oranjes' democratische politiek in Vlaanderen," *BMGN-Low Countries Historical Review* 99, nr. 4 (1984): 626-650.

⁴²⁸ Frédéric Perrenot, *Advis d’vng bon bovrgeois de la ville de Gand, qvi resent amerement des calamites de sa ville, dv Comté de Flandres, & en fin de tous les Pais-bas translaté de flamen en francois. [...] (s.l.: s.n., 1583).*

vervolgt de auteur, werd de prins ook aangevallen aan tafel gezien hij nooit zijn wijn of bier verlaat:

*“[...] Des bancquets il ne sort à vuider le vaseau.
Pour cela la fureur de Bellone guerriere,
Par force l’entreprit au sortir de la table,
Bien scachant qu’aultre part il n’estoit rencontrable.
Cest la ou il tient pied au vin, & à la biere [...]”⁴²⁹*

De associatie tussen Willem van Oranje en weelderige banketten werd meermaals gesuggereerd in de Gentse publieke ruimte. De kosten van het bezoek van de prins aan de stad in december 1579 hadden bijvoorbeeld een grote indruk gemaakt. Tot tweemaal toe beschrijft Coppens hoe de *mare liep binnen de stede* over de hoge prijs voor dit bezoek, de keukens in het bijzonder. Hij voegt er de weinig subtiele verzuchting aan toe: “*Al zoo wiert ons ghelt verdaen*”. Meteen erna wijst Coppens erop dat de soldaten dan weer te weinig geld kregen, waardoor zij wijn aftroggelden bij de burgers.⁴³⁰ Hongerige soldaten waren gedurende het hele conflict een groot probleem voor de burgerbevolking en de boeren die hier stevast voor moesten opdraaien. De braspartijen van de kapiteins en hoge militairen, zoals Oranje, waren bijgevolg een doorn in het oog van veel stedelingen en komen vaak voor in spotliederen.⁴³¹ Het refrein “*Waer zydy, schoon kuerlyngen ende ghy snoodaders?*” in het liederenhandschrift HS 583 (Universiteitsbibliotheek Gent) is hier een goed voorbeeld van.⁴³² De stokregel “*zuypen en zeecken, en niemant niet gheven, dat es u leven*” laat alvast weinig aan de verbeelding over. In de plaats van de stadsbevolking te verdedigen tegen de malcontenten terroriseren de soldaten liever boeren. Op het einde van de tekst wordt de prins aangesproken: “*Ghy en souct niet dan dat men u den buuck wel fase, met bier of wijn, uut pot oft ghelase.*” Hij heeft het gemakkelijker dan de *huysman en de pachtere* en trotseert de vijand niet, want *den vyandt en zach u noyt dan van achtere*. Een ander spotlied dat in 1581 werd gedrukt en gezongen in Gent en later overgeschreven in het handschrift alludeert op dezelfde thematiek. De soldaten krijgen geen soldij terwijl de kapiteins met het geld wijn drinken.⁴³³

⁴²⁹ Frédéric Perrenot, *Advis d’vng bon bovrgeois de la ville de Gand, qvi resent amerement des calamites de sa ville, dv Comté de Flandres, & en fin de tous les Pais-bas translaté de flamen en francois. [...]* (s.l.: s.n., 1583). B3v.

⁴³⁰ Hs 159, f. 382r. en 383v.

⁴³¹ Tine Mannaerts, "Hoort, hoe 't gaet te Ghendt: De mentaliteit van de katholieke bevolking onder calvinistisch bewind (1577-1584). Onderzoek aan de hand van de politieke en religieuze balladen en refreinen, UB Gent hs. 583" (Masterproef, Universiteit Gent, 2009), 171-172.

⁴³² Het refrein werd ondertekend met de naam I. Heyndricx en gedateerd op 1580. *Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten, der XVIIe eeuw : naar een gelyktydig handschrift*, ed. Philip Marie Blommaert (Gent: Annoot-Braeckman, 1847), 162-165.

⁴³³ “*De soldaten die ziet men in elck termijn om betalinghe dat zy loopen; De capiteyns dryncken met 't ghelt den wijn, en den landtsman moet becoopen.*” *Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten, der XVIe eeuw : naar een gelyktydig handschrift*, 259.

We zien eenzelfde thema dus terugkomen in zowel de omschrijvingen van de kroniekschrijver, spotliederen en politieke pamfletten, allemaal in Gent geproduceerd. De sneer naar het drankgedrag van de prins in het sonnet over de aanslag was met andere woorden een transmediaal thema dat ons toelaat het drukwerk te integreren in de Gentse context. Het Gentse publiek was vertrouwd met deze associatie waardoor het pamflet daar verder op kon inspelen.

3.5 Conclusie

De manier waarop informatie over de mislukte aanslag circuleerde binnen Gent leert ons veel over het intermediale karakter van het stedelijke nieuwsnetwerk. Hoe kunnen we onze bronnen dan integreren binnen dit stedelijke weefsel? Welke mechanismen zorgen ervoor dat boodschappen snel verspreid werden? We beschouwden de mislukte aanslag op Willem van Oranje als een **media-event**, een gebeurtenis die de stad verbond in één publieke sfeer. Methodologisch vertrokken we uit drie entiteiten waarbinnen we het effect van media-interacties bestudeerden.

Ten eerste vertrokken we uit een ogenschijnlijk monomediaal communicatiekanaal: een gerucht of een pamflet. In beide gevallen zagen we indirecte manieren om andere media weer te geven. Plantijn drukte bijvoorbeeld de brief van Farnese en omroepers verwezen naar ooggetuigen en brieven in hun aankondigingen. Enerzijds wijst dit op de constante remediatie van boodschappen of **mediatransposities**. We kunnen ons dan afvragen welke voor- of nadelen het nieuwe kanaal had. Het spreekt voor zich dat de schepenen de inhoud van de brieven lieten remediëren via omroepers opdat dit bericht een bredere verspreiding zou krijgen. Anderzijds kunnen we nagaan of dit ook een retorische functie had. Omroepers of drukkers hadden namelijk de keuze om de oorsprong van hun informatie extra te benadrukken of niet. Zeker in deze case speelde de authenticiteit van informatie een belangrijke rol. Oranjes leven of dood en de schuld van Jauregui werd bewezen aan de hand van **representaties** van gesproken, visuele en geschreven media.

Ten tweede reconstrueerden we enkele **mediacusters**. Hier gaat het dan niet om representaties van andere media binnen één specifiek medium maar om de simultane combinatie van media. We noemen dit daarom **extracompositionele intermedialiteit in tegenstelling tot intracompositionele intermedialiteit**. Veel stedelijke communicatie vond plaats in een fysieke ruimte waarin performatieve en mondelinge kanalen het snelste en grootste bereik hadden. Daarom hebben de communicatiemiddelen waarmee schepenen snel wilden reageren op de geruchtenstromen een sterk multimediaal karakter. Aangezien dit een bewuste combinatie was, kunnen we ons afvragen wat deze

multimediastrategie opleverde. De combinatie van visuele, auditieve en performatieve signalen zorgde niet alleen voor een snellere verspreiding maar creëerde ook een aura van autoriteit en gezag. Mediaclusters waren essentieel om de aandacht van een breed publiek op een bepaalde interpretatie van de aanslag te vestigen.

Tenslotte keken we naar thema's die het stedelijke weefsel doorkruisten, **transmediale** thema's. Vooral de inhoudelijke linken tussen wat in drukwerk verscheen en wat op straat circuleerde toont aan dat beiden op elkaar inspeelden en zo tot eenzelfde debat behoorden. Verschillende media waren op die manier verbonden in een publieke sfeer. Een bepaald discours is dan zelden terug te brengen tot één specifieke bron maar ontstaat door dergelijke media-interacties.

Deze typologie hoeft geen rigide begrippenlijst te zijn. Ze vormt eerder een kader waarbinnen multimediafenomenen kunnen worden benoemd en geanalyseerd. De verschillende uitgangspunten genereren andere vraagstellingen en mogelijkheden tot onderzoek. Een bepaalde bron correspondeert dus niet met één type intermedialiteit. Neem bijvoorbeeld de brief die Farnese kort na de aanslag stuurde naar de rebelse steden. De brief bevatte tal van transmediale thema's, bijvoorbeeld het idee dat Willem van Oranje enkel voor zichzelf vocht en geen vrede wilde sluiten. Dat thema kwam al voor in andere spotliedertjes en pamfletten die ook circuleerden in de Gentse publieke sfeer. Tegelijkertijd verkondigde de brief ook tegenstrijdige informatie met wat al in andere media circuleerde in de stad, namelijk dat de prins de aanslag had overleefd. Daarnaast kunnen we dieper ingaan op de manier waarop de brief werd ontvangen in de stad. Enerzijds behoorde het geschreven document tot een cluster van andere mediapraktijken. De receptie van de brief was gelinkt aan de specifieke stedelijke ruimte en mondelinge netwerken van de stad. Anderzijds werd de brief ook later gedrukt, de boodschap onderging dus een mediatranspositie. Dit zijn allemaal extracompositionele fenomenen in die zin dat ze relaties en interacties uitdrukken tussen entiteiten. De gedrukte brief is echter ook een voorbeeld van intracompositionele intermedialiteit, van interacties binnen een entiteit. Plantijn benadrukte namelijk de authenticiteit van Farneses brief door kenmerken van het geschreven medium te imiteren.

Hoofdstuk 4

Eedceremonies en intermedialiteit in de stedelijke context

4.1 Inleiding

4.1.1 Eden als media-event

Op 24 november 1577 verzamelden alle burgers ouder dan zestien met hun wapens op de Vrijdagmarkt om hun trouw te betuigen aan het nieuwe regime.⁴³⁴ Een maand na de installatie van de Gentse Calvinistische Republiek bestendigde een collectieve eedaflegging de nieuwe orde. Onder toezicht van voorschepenen Jan van Hembyze en zijn nieuw aangestelde medeschepenen registreerden secretarissen de volgende eed bij de Gentenaars:

*“Dit zwerdij: heer ende wet goet ende ghetrauwe te zijne ende te stane teghen die Spaensche nacie ende al huere anhanc ende ooc alle de guene in stadt zoude mueghen ons inderlijc zijn”*⁴³⁵

Tien jaar eerder, in de maanden na de Beeldenstorm (1566), had Margaretha van Parma net het tegenovergestelde geëist: een eed van trouw aan de katholieke kerk en Habsburgse koning. Na de restauratie van het Habsburgse gezag in 1584 konden burgers zich (na boetedoening) dan weer integreren via nieuwe eedafleggingen.

⁴³⁴ Resolutie, 3.11.1582 (SAG, Reeks 107, nr. 2, f. 165v-166r.); Kopie van de eed, 24.11.1582 (SAG, Reeks 148: Eden, nr. 7: 16^e eeuw losse stukken); Vorgebod, 24.11.1582 (SAG, Reeks 93, nr. 29, f. 169r.-v.); Bernardus De Jonghe, *Ghendtsche geschiedenissen of chronyke van de beroerten en ketterye binnen, en ontrent de stadt van Ghendt sedert 't jaer 1566, tot het jaer 1585*, vol. 1 (Gent: de weduwe Petrus de Goesin 1752), 323. Despretz, "Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)," 15-16.

⁴³⁵ Hs 159, f. 317v.

Tijdens de Nederlandse Opstand werd veel gezworen en weer afgezworen. Eedafleggingen waren een belangrijk publiek medium voor zowel autoriteiten als burgers. Terwijl een belofte in principe werd gezworen met de eigen ziel als onderpand bleek dit toch allesbehalve een permanent gegeven te zijn.⁴³⁶ Integendeel, de wisselende stedelijke autoriteiten boden genoeg kansen om eden te herroepen, opnieuw te zweren en aan te passen. Wanneer we het eedboek van de stad erop naslaan zien we inderdaad veel aanpassingen: scribenten hebben formules gretig geschrapt en aangevuld in de marges.⁴³⁷ Eedformules werden niet alleen neergeschreven maar ook opgevoerd en bediscussieerd in de publieke ruimte. Het debat dat ontstond naar aanleiding van de verschillende oproepen om te zweren was dan minstens even belangrijk als de ceremonie zelf. In dit hoofdstuk analyseren we het gebruik en de impact van eden daarom als een media-event. Het is een gebeurtenis die voor, tijdens en na de eigenlijke eedzwering een forum bood voor publiek debat. Media-interacties waren cruciaal in deze dynamiek. Alleen doordat informatie over eden circuleerde via mondelinge, schriftelijke en gedrukte bronnen ontstond een dergelijk media-event. Zoals in de vorige hoofdstukken zoeken we dus zowel naar de vorm als de functie van stedelijke media-interacties. In welke mate beïnvloedde de interactie tussen media het gebruik en de impact van eden tijdens de Nederlandse Opstand? Wat leert deze praktijk ons over de communicatiestrategieën van beide partijen, van inwoners en overheden in een vroegmoderne stad?

4.1.2 Eden tijdens de Nederlandse Opstand

In de historiografie is er vooral aandacht voor eden in een alledaagse context. Als bezegeling van mondelinge contracten tussen handelaars of in de rechtbank hadden eden een centrale plaats in de stedelijke samenleving. Een specifieke categorie waren de politieke eden waarin dekens, schepenen en uiteindelijk ook de vorst een mondeling contract aangingen met de gemeenschap. De aandacht gaat dan vooral uit naar eden die de politieke macht legitimeerden tegenover God en de stedelijke commune.⁴³⁸ Hoewel de

⁴³⁶ Deze metafoor ('ziel als onderpand') haalden we uit het werk van Jacqueline van Leeuwen.

⁴³⁷ Aude register vande eeden, 16^e eeuw (SAG, Reeks 148, nr. 1).

⁴³⁸ Paolo Prodi en Judith Elze, *Das Sakrament der Herrschaft : der politische Eid in der Verfassungsgeschichte des Okzidents* (Berlijn: Duncker und Humblot, 1997). Voor een recente stand van zaken in het onderzoek naar eden zie het thema nummer van *Histoire Urbaine*: Laurence Buchholzer, Frédérique Lachaud (eds.) 'Le serment dans les villes', *Histoire Urbaine* 39 (2014). Andere publicaties focussen voornamelijk op ambtseden: James Lee, "'Ye shall disturbe noe mans right': oath-taking and oath-breaking in late medieval and early modern Bristol," *Urban History* 34, nr. 1 (2007): 27-38. Voor Gent is vooral het onderzoek van Jacqueline van Leeuwen en Jelle Haemers relevant: Jacqueline van Leeuwen, "Ritueel en publiek: De rol van de toeschouwers bij de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper in de vijftiende eeuw," *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 117, nr. 3 (2004): 321-337; Jacqueline van Leeuwen, "Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw," *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*

eedaflegging tijdens een blijde intrede allesbehalve alledaags was behoorde dit wel tot het vaste repertoire van politieke rituelen. Ook binnen de ambachtswereld speelden eden een grote rol, want de gilden bestonden per definitie uit leden die trouw hadden gezworen aan elkaar. Het bestuurscollege binnen een ambacht heette dan ook 'de eed' en haar leden 'de gezworenen'.⁴³⁹ Overheden legden soms ook eenmalig een eed op die was aangepast aan specifieke omstandigheden. Zeker tijdens periodes van crisis, zoals tijdens de Nederlandse Opstand, moesten burgers dergelijke 'ad hoc-eden' zweren. Dit incidentele en polemische gebruik van eden werd vooral onderzocht voor de Engelse context. Vorsten zoals Hendrik VIII en later Elisabeth I eisten bijvoorbeeld allerhande eden om hun anglicaanse kerk te vestigen.⁴⁴⁰ We zien gelijkaardige toepassingen in het Nederlandse conflict, maar die kregen zelden specifieke aandacht in de historiografie.

Het is hierbij belangrijk om niet alleen te kijken naar het officiële discours over de eden, maar ook naar de reacties van de stedelingen. Een eed werd opgelegd door een vorst, stadsbestuur of ambacht. Maar we zien in de bronnen dat burgers dit niet passief ondergingen. Integendeel, mensen weigerden eden, beschimpten anderen die wel zwoeren, vroegen raad aan hun burens over de consequenties van de eden en onderzochten of gedwongen eden ook telden in de ogen van God. Door niet enkel te kijken naar de eedceremonie zelf maar deze te integreren in een stedelijke context krijgen we een zicht op die verschillende reacties.

In de loop van het betoog zullen we eden uit drie verschillende contexten vergelijken: de periode voor, tijdens en na de oprichting van de Calvinistische Republiek. Hieronder volgt een kort overzicht van het soort eden dat werd opgelegd aan de bevolking tijdens deze drie periodes.

Allereerst halen we meerdere voorbeelden aan uit het Wonderjaar. In 1566 kwamen de religieuze spanningen tot een hoogtepunt tijdens de hagenpreken en uiteindelijk de Beeldenstorm. Kort voordat het iconoclastische geweld uitbarstte namen de *vingteniers* een eed van trouw aan de koning en de stad af bij hun achterban.⁴⁴¹ Enkele dagen later kwam daar ook een eed van trouw aan de katholieke kerk en de clerus bij.

57(2003): 47-70. Jelle Haemers, "Zegels, eden, taal en liturgie: Ideologie, propaganda en het symbolische gebruik van publieke ruimte in Gent (1483)," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 61(2007): 183-212.

⁴³⁹ Dambruynne, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, 264.

⁴⁴⁰ Zie o.a. John Spurr, "The profane history of early modern oaths," *Transactions of the Royal Historical Society* 11(2001): 37-63. Jonathan Michael Gray, *Oaths and the English Reformation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013). Jonathan Michael Gray, "Vows, oaths, and the propagation of a subversive discourse," *Sixteenth Century Journal* 41, nr. 3 (2010): 731-756. Micheal C. Questier, "Loyalty, religion and state power in early modern England: English romanism and the jacobean oath of allegiance," *The Historical Journal* 40, nr. 2 (1997): 311-329.

⁴⁴¹ Marcus van Vaernewijck omschrijft de oprichting van een burgerwacht in 1566. Vingteniers stonden onder het toezicht van de superintendanten en hadden twintig manschappen onder zich. Voor de Sint-Jacobsparochie waren er bijvoorbeeld 6 vingteniers waaronder van Vaernewijck zelf. MVV, I, 57.

Naast het sluiten van de stadspoorten was de eed van trouw dus een van de praktische maatregelen om de beeldenstormers tegen te houden.⁴⁴²

In de eerste weken na de Beeldenstorm werd gezocht naar een compromis tussen de hervormden en het stadsbestuur. Eden speelden ook in deze context een belangrijke rol. Pas nadat beide partijen na lange onderhandelingen een middenweg hadden gevonden werd het akkoord bezworen. De zelfverklaarde vertegenwoordigers van de hervormden zouden op hun eerstvolgende bijeenkomst iedereen deze eed laten zweren. Zij die dit weigerden konden geen deel uitmaken van hun hervormde gemeente.⁴⁴³ Dit waren allemaal maatregelen in afwachting van een meer permanente oplossing. Wanneer de gemoederen wat bedaard waren, wilde Margaretha van Parma opnieuw strenger optreden tegen de hervormde predikanten. De graaf van Egmont stelde als gouverneur van Vlaanderen voor om iedereen te ontwapenen. Hier gingen de Gentse schepenen niet mee akkoord. Uiteindelijk bekwamen ze bij de landvoogdes dat enkel zij die weigerden trouw te zweren aan de koning en de katholieke kerk hun wapens moesten inleveren.⁴⁴⁴ In tegenstelling tot de voorgaande eden werd deze keer iedereen op het stadhuis verwacht. Wijk per wijk presenteerden de inwoners van Gent zich aan de schepenen en zwoeren al dan niet de eed van trouw.

Ook tijdens de Calvinistische Republiek maakte het rebelse regime meermaals gebruik van eedceremonies. We openden dit hoofdstuk al met de opmerkelijke collectieve eedceremonie die kort na de machtsgreep plaatsvond. Terwijl het stadsbestuur met de eden uit het Wonderjaar informatie trachtte te verzamelen over haar burgers of een akkoord te bezegelen, was deze eedaflegging gericht op het uitdrukken van een gezamenlijke haat tegen de Habsburgse vorst.

Er zijn ook continuïteiten met het Wonderjaar. Net als tijdens het Wonderjaar werden akkoorden tussen beide religies, bijvoorbeeld de Religievrede van december 1578, pas als geldig beschouwd indien beide partijen bereid waren het akkoord ook te bestendigen met een eed.⁴⁴⁵ De Religievrede was echter moeilijk vol te houden in Gent. Al snel probeerde het nieuwe regime de gereformeerde godsdienst op alle mogelijke manieren te bevorderen. Tegelijkertijd ontstond er een groot wantrouwen tegenover de katholieke inwoners. Eden werden daarom niet enkel gebruikt om te bemiddelen maar

⁴⁴² Ook in andere steden probeerden de stadsbesturen in allerijl burgerwachten op te zetten om de beeldenstormers tegen te houden. Ruben Suykerbuyk, "De sacra militia contra iconomachos: civic strategies to counter iconoclasm in the Low Countries (1566)," *BMGN-Low Countries Historical Review* 131, nr. 1 (2016): 15-35, 26-29.

⁴⁴³ Jozef Scheerder, *Het wonderjaar te Gent 1566-1567*, ed. Johan Decavele en Gustaaf Janssens, *Verhandelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, vol. 36 (Gent: Academia Press, 2016), 132.

⁴⁴⁴ Scheerder, *Het wonderjaar te Gent 1566-1567*, 210.

⁴⁴⁵ Dit was ook een clausule in de overeengekomen religievrede *Ordonnantie ende edict opt faict vande exercitie van beede de religien, ghestatueert by bailliu, scepenen vande beede de bancken, beede de dekenen der stede van Ghendt, by aduise van mynen heere den prince van Oraengnen, ende adueu vande drye leden der zeluer stede, den xvjsten decembris, anno, M. D. Lxxvij, BIIv. - BIIIr.*

ook om een bepaalde religie af te dwingen. Op 7 juni 1579 vroeg het stadsbestuur dat alle ambtenaren en later ook alle inwoners de katholieke religie zouden afzweren.⁴⁴⁶ Niet enkel vanuit de lokale magistraat maar ook vanuit de centrale politieke macht werden eden gevraagd. Zoals Margaretha van Parma in 1567 een eed van trouw vroeg werd in 1581 vanuit de Staten-Generaal te Den Haag opgeroepen om de Habsburgse koning af te zweren.

Na de contestatie en verwerping van het Habsburgse gezag kwam het herstel. Ook in deze context brachten eedceremonies soelaas. Op korte termijn vergden de vredesonderhandelingen in 1584 opnieuw een eed. Naast de vele discussies over het vredesvoorstel in pamfletten, raadden ook de predikanten in hun preken af om de gevraagde eed en het bijhorende vredesvoorstel te aanvaarden.⁴⁴⁷ Op een langere termijn beschrijft vooral de kroniek van Philips van Campene uitgebreid hoe ambtenaren die ten tijde van de Republiek de koning en de katholieke godsdienst hadden afgezworen opnieuw hun trouw moesten uitdrukken voor het Habsburgse gezag.⁴⁴⁸ Terwijl velen tijdens het Wonderjaar of ten tijde van de Gentse Republiek eden weigerden (en hierdoor moesten vluchten) kozen wellicht meer mensen ervoor zich te accommoderen aan de wisselende regimes door de gevraagde eden te zweren. In die zin boden eden burgers ook de kans om zich na een turbulente periode opnieuw te integreren in de nieuwe politieke situatie.

Vanuit deze drie contexten onderzoeken we hoe eedceremonies functioneerden als communicatiemiddel in de stad. In eerste instantie kijken we naar de manier waarop eden werden geïntegreerd in de stedelijke publieke ruimte. Op welke manier circuleerde informatie over de opgelegde eden binnen de stad en hoe verhielden mondelinge, performatieve en tekstuele media zich tot elkaar? In het tweede deel analyseren we dan de effecten van al die verschillende communicatiestrategieën. Wat wilde de overheid bereiken met de eden en welke discursieve mogelijkheden creëerden deze ceremonies voor de stedelingen?

4.2 Eden en intermedialiteit

Net zoals in het vorige hoofdstuk analyseren we eden als media-events: gebeurtenissen die voor, tijdens en nadat ze plaatsvonden een mediastroom op gang brachten. Eerst

⁴⁴⁶ Decavele, "De mislukking van Oranjes' democratische politiek in Vlaanderen," 639.

⁴⁴⁷ Bernardus De Jonghe, *Ghendtsche geschiedenissen of Chronyke van de beroerten en ketterye binnen, en ontrent de stadt van Ghendt sedert 't jaer 1566, tot het jaer 1585*, vol. 2 (Gent: de weduwe Petrus de Goesin, 1752), 376.

⁴⁴⁸ van Campene (BL), 355.

reconstrueren we de mediaclusters die de eigenlijke eedceremonie voorafgingen. Hoe werden de eden aangekondigd en hoe reageerde de stadsbevolking hierop? Ten tweede kijken we naar media-interacties tijdens het zweren van eden. Hoe zag een eedaflegging eruit en welke media werden hierbij betrokken? Eden gaven ten derde ook aanleiding tot debat, wat dan weer een invloed had op de algemene impact van de eden op het brede publiek. Tenslotte bestonden er ook heel wat afschriften van eedformules. Dat geeft ons een inzicht in de transitie van mondelinge eden naar schriftelijke media.

4.2.1 Onderhandelingen vóór de ceremonie

In principe kon niemand gedwongen worden te zweren. En er werd ook niet lichtzinnig gezworen. Dat is tegelijkertijd de kracht en het grote nadeel van eden voor de stedelijke autoriteiten. Zeker wanneer een akkoord tussen twee partijen werd bezegeld met een eed moest toch een meerderheid bereid zijn te zweren. Het succes van de eedcampagne bepaalde immers de receptie van het akkoord in de publieke opinie. De eed wordt zo een *pars pro toto*, een symbool van het overlegde compromis. Door de eed te weigeren uitte een individu protest tegen het akkoord. Het stadsbestuur was echter vragende partij voor een breed gedragen overeenkomst. Zo ontstond er wat onderhandelingsmarge. Mensen begonnen voorwaarden te stellen vooraleer te zweren. Die onderhandelingen hadden vaak een sterk publiek en performatief karakter. Als er effectief gezworen werd, wist iedereen dan ook waar die eed voor stond.

Zo'n onderhandelingsruimte ontstond bijvoorbeeld kort voor de Beeldenstorm. Van Vaernewijck beschrijft hoe hij in augustus 1566 zelf als *vingtenier* de eed moest afnemen *bij persuacie ende andersins* van zijn manschappen. Velen waren wel bereid trouw te zweren aan de koning en stad maar niet om de kerken te beschermen. Ze kozen voor hun eigen huizen en gezin in plaats van de kerken en de clerus. Tevergeefs probeerde van Vaernewijck hen te overtuigen dat het ene het andere niet uitsloot.⁴⁴⁹ Dit fragment toont ten eerste aan dat mensen probeerden te onderhandelen over de inhoud van de eed, waarbij ze maar één deel wilden beloven: trouw aan de koning maar niet aan de clerus. Ten tweede illustreert dit de rol van de bemiddelaars zoals de *vingteniers* die enerzijds inlichtingen konden verschaffen aan het stadsbestuur over de loyaliteit van de Gentse burgers en anderzijds de burgers al dan niet probeerden te overtuigen om de eed te zweren. Er was weinig tijd om de mannen op andere gedachten te brengen en het schepencollege ondernam dan ook weinig pogingen om mensen te overtuigen de eed te zweren. Het enige wat de eedcampagne opleverde was de vaststelling dat velen

⁴⁴⁹ MVV, I, 56-60.

weigerden en dat de schepenen moesten uitkijken naar andere maatregelen om de stad te beschermen.⁴⁵⁰

Na de Beeldenstorm drong het stadsbestuur en uiteindelijk Margaretha van Parma via Egmont er wel op aan om een eed te zweren. Dit zat vervat in de *acte van submissie*, een voorlopig akkoord tussen de overheid en hervormde gemeente dat de preken (in beperkte mate) toestond in ruil voor gehoorzaamheid aan de plakkat en geboden van de koning. Het akkoord was pas geldig als 400 predikanten en toehoorders van de preken de overeenkomst zouden ondertekenen en zweren zich eraan te houden. Hiervoor functioneerden de predikanten als tussenpersonen, net als de *vingteniers* enkele maanden daarvoor. Pieter de Rijcke was bijvoorbeeld een van de predikanten die in zijn huis, handtekeningen verzamelde bij de hervormde gemeenschap.⁴⁵¹ Met weinig succes. De predikanten rapporteerden dat het akkoord op weinig steun kon rekenen bij hun achterban. Zij waren achterdochtig en vonden dat de overeenkomst onvoldoende garanties bood om hun geloofspraktijk veilig te beleven. Twee keer stelden ze een gedetailleerd rekwest op waarin ze de grieven van hun achterban uitlegden. Ze zonden een delegatie naar Egmont en telkens werd hierover verslag uitgebracht op de predicaties.⁴⁵² Uiteindelijk zond Egmont zijn secretaris, de gematigde Jan Casembroodt (heer van Backerzele), naar Gent om te onderhandelen met de predikanten.⁴⁵³ In tegenstelling tot de magistraat en Egmont slaagde Backerzele er wel in een groot deel van de hervormingsgezinden trouw aan het akkoord te laten zweren. Hij stond hen uiteindelijk een plaats toe om hun predicaties te houden en liet hen al op de eerste predicatie onder ede beloven dat zij het akkoord zouden laten ondertekenen door minimum 400 man. Dat aantal zou echter nooit bereikt worden. Toch toont deze episode dat er onderhandelingsruimte werd gecreëerd doordat het stadsbestuur een eed eiste van haar inwoners. Een gedwongen eed had weinig legitimiteit dus de stedelingen verwachtten iets in ruil voor een eed van trouw. In dit geval een plaats om vrij te mogen preken. We zullen nog cases zien waarbij het weigeren van een eed wel sociale en politieke consequenties had, maar in dit geval opende de weigering ruimte voor meer (tijdelijke) toegevingen.

Deze strategie was echter niet altijd succesvol. De Gentse Calvinistische Republiek werd al gauw berucht als een van de meest radicale regimes onder de rebellerende steden. Vooral tijdens de zogenaamde Pinksterstorm culmineerde het geweld tegen de

⁴⁵⁰ Scheerder, *Het wonderjaar te Gent 1566-1567*, 61-62.

⁴⁵¹ Hs 159, f. 16r.

⁴⁵² Hs 159, f. 17r.

⁴⁵³ Backerzele werd in 1568 zelf veroordeeld door de Raad van Beroerten tot de doodstraf. Op 24 september 1568 werd hij te Vilvoorde geëxecuteerd. Scheerder, *Het wonderjaar te Gent 1566-1567*, 154 (noot 121).

katholieken.⁴⁵⁴ Dat was niet naar de zin van Willem van Oranje. Hij werd geassocieerd met de Gentse calvinisten maar had ook de steun van katholieken nodig in zijn strijd tegen de Habsburgse koning. Hij spoorde het stadsbestuur daarom aan om een religievrede in te voeren. Dat gebeurde ook op 27 december 1578.⁴⁵⁵ De kapiteins die uiteindelijk die religievrede zouden moeten handhaven stelden de eed die het akkoord zou bezegelen echter meermaals uit. Op 8 januari 1579 werden de kapiteins op het stadhuis uitgenodigd om de eed te komen zweren, maar zij vroegen om een dag uitstel *omme te resolverene op tsanderdaechts te vergarene al tsamen inde krijchraet ende daer naer andworde te ghevene*. Tot drie keer toe trokken de kapiteins onder leiding van Hembyze naar de residentie van Willem van Oranje met de boodschap dat ze niet wilden zweren, maar ze werden niet gehoord. Wat bereikten de kapiteins en van Hembyze dan met hun protesten? De Religievrede was al afgekondigd met trompet, het akkoord konden ze dus niet meer beïnvloeden. Door drie keer naar de residentie van Oranje te trekken communiceerden ze publiekelijk dat ze desondanks niet bereid waren de eed af te leggen en de katholieke religie te beschermen. Het is niet duidelijk of de kapiteins uiteindelijk tot het zweren van de eed overgingen of niet. Coppens vermeldt enkel dat Willem van Oranje voor zijn vertrek de burgemeester en enkele notabele poorters bij hem liet zweren het akkoord na te leven.⁴⁵⁶ Uit de feiten kunnen we echter afleiden dat de kapiteins inderdaad weinig ondernamen om de katholieke bevolking te beschermen. Toen in maart 1579 een tweede beeldenstorm uitbrak, werden de gereformeerden wel als meinedig beschouwd omdat ze hun eed op de Religievrede hadden gebroken.⁴⁵⁷

Voordat ze de eden verwierpen, probeerden burgers te onderhandelen over de inhoud van de eed.⁴⁵⁸ De eden zijn echter niet vergelijkbaar met een democratische volksraadpleging. De overheid wachtte namelijk niet op de bereidwilligheid van de burgers om de Religievrede of *acte van submissie* af te kondigen. Ze verkreeg via de eden wel informatie over de bereidwilligheid van haar burgers om bepaalde maatregelen uit te voeren. Doordat de tegenpartij (de burgerwacht, hervormden of de kapiteins) weigerden trouw te zweren, veranderde de impact van de maatregel en werd soms op zoek gegaan naar compromissen. Daarnaast was een eedaflegging het sluitstuk van een onderhandeling die al op voorhand werd gevoerd, vaak in de publieke ruimte. Voor ook maar iets gezworen was, hadden zowel overheid als burgers op die manier al allerhande

⁴⁵⁴ Johan Decavele, "Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578," in *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden*, eds. Hugo Soly, René Vermeir, en Michel Baelde (Gent: RUG. Vakgroep Nieuwe geschiedenis, 1993): 73-93, 73-93.

⁴⁵⁵ Decavele, "De mislukking van Oranjes' democratische politiek in Vlaanderen," 645.

⁴⁵⁶ Hs 159, f. 378r.-379r.

⁴⁵⁷ "*ende ghebroken de religeoenssche vrede vande kalvinisten ofte de ghereformeerde ende bevonden meijneedich*" Hs 159, f. 387r.

⁴⁵⁸ Lee, "'Ye shall disturbe noe mans right': oath-taking and oath-breaking in late medieval and early modern Bristol," 35.

boodschappen gecommuniceerd. De kapiteins trokken door de stad naar de verblijfplaats van Willem van Oranje en de predikanten bespraken de voorstellen tijdens de predicaties. De eedceremonie kunnen we bijgevolg niet los zien van dit voorafgaande proces. Als voldoende mensen weten dat de eed eigenlijk niet gewillig werd gezworen ondermijnde dat al de betekenis van de ceremonie.

4.2.2 Een intermediaal ritueel

Oproep om te zweren

Er zijn verschillende manieren om de stadsbevolking een eed te laten zweren. Soms moesten alle stadsinwoners zweren, soms enkele groepen of individuen. Afhankelijk van wat het stadsbestuur wilde bereiken met de eedceremonie zien we andere formules opduiken.

Een eerste mogelijkheid is het oproepen van alle inwoners van de stad. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1567. Na de voorlopige akkoorden van september vaardigde de landvoogdes enkele maanden later toch een preekverbod uit. Om onrust te voorkomen wilde Egmont de stedelingen ontwapenen. Hij vroeg de Gentse schepenen om alle wapens in beslag te nemen. Het stadsbestuur vreesde echter te veel tegenstand en bepleitte bij de landvoogdes dat ze enkel diegene zou ontwapenen die weigerden trouw te zweren aan de katholieke kerk en de Habsburgse vorst.⁴⁵⁹ Hiervoor moesten de schepenen dus iedereen wijk per wijk oproepen om hun eed op het stadhuis af te leggen.⁴⁶⁰ Daar kregen ze de keuze tussen trouw zweren of de wapens inleveren. In de kroniek van Coppens lezen we dat de trompetter deze oproep in april herhaalde voor zij die in februari ziek of afwezig waren.⁴⁶¹ Er was met andere woorden in theorie geen excuus om zich niet te melden op het schepenhuis. Tegelijkertijd toont de extra oproep ook aan dat niet iedereen direct gehoor gaf aan de uitnodiging.

Op 24 november 1577 werden ook alle burgers opgeroepen om te zweren, maar dat gebeurde op een heel andere manier. In plaats van iedereen individueel op verschillende tijdstippen op het stadhuis te laten zweren, vond een collectieve ceremonie plaats. De trompetter riep alle burgers ouder dan zestien, *tzij edele ofte onedel*, op om te verzamelen op de Vrijdagmarkt met de wapens.⁴⁶² Daar werd onder toezicht van van Hembyze en Ryhove de eed afgenomen van de burgers. Terwijl de schepenen er

⁴⁵⁹ Over de onderhandelingen tussen de landvoogdes, Egmont, het magistrat en de hervormden zie Scheerder, *Het wonderjaar te Gent 1566-1567*, 206-210. Ook vanuit Brussel werden de gulden vliesridders gevraagd om hun eed te hernieuwen. Violet Soen, *Vredehandel: adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012), 73 en 76.

⁴⁶⁰ van Campene (DP), 51-52.

⁴⁶¹ Hs 159, f. 55v.

⁴⁶² Voorgebod, 24.11.1577 (SAG, Reeks 93, nr. 29 (EE), f. 169 r.-v.).

in 1567 echt op uit waren om te weten te komen wie weigerde te zweren, lijkt dat in 1577 minder het geval. In die zin was de eed minder polemiserend, het ging eerder om een collectief signaal tegen een gemeenschappelijke vijand. Het was belangrijk dat de Gentenaars zich ook verbonden voelden door effectief fysiek te verzamelen op een centrale plek in de stad. In die zin had de eed een verenigend doel, terwijl de eed uit 1567 de samenleving onderverdeelde in twee groepen: degene die trouw waren en de refusanten.

Een laatste manier om een groot deel van de stedelijke gemeenschap te laten zweren was gebruikmaken van de sociale structuren van de stedelijke maatschappij. Hierboven zagen we al hoe de *vingteniers* op het stadhuis zwoeren en dan bij hun mannen de eed afnamen. Hetzelfde gold voor de predikanten die een eed moesten administreren bij hun volgers. Ook het corporatieve weefsel was een handige structuur om een grote groep te laten zweren. Op 14 juli 1579 waren de dekens bijvoorbeeld verzameld op de collatiezolder op het stadhuis om trouw te zweren aan de gereformeerde religie. Vervolgens vroegen ze hun leden om te zweren en gaven aan de schepenen door wie dat wel of niet wilde doen.⁴⁶³

Alle inwoners laten zweren was ongetwijfeld een heuse logistieke onderneming. In veel gevallen werd daarom enkel één bepaalde groep opgeroepen om een eed af te leggen. In de strijd tegen het opkomende protestantisme was de medewerking van bepaalde beroepscategorieën belangrijker dan andere. De schoolmeesters bijvoorbeeld werden op 21 maart 1567 apart op het stadhuis geroepen. Zij vervulden een cruciale rol in het aanleren van de juiste doctrine en werden daarom extra in de gaten gehouden. Volgens Gilles Coppens weigerden acht schoolmeesters trouw te zweren aan de koning en de katholieke religie, waardoor zij hun school moesten sluiten.⁴⁶⁴ De vroedvrouwen vormden ook een opmerkelijke groep die speciaal op het stadhuis werd gesommeerd. Zij moesten op eed verklaren dat ze ongedoopte kinderen of dopen die niet volgens de katholieke rite gebeurden binnen de vierentwintig uur zouden aangeven. Al sinds de veertiende eeuw werkten vroedvrouwen in dienst van stadsbesturen en moesten ze daarom een afzonderlijke eed zweren waarin hun taak werd gespecificeerd. Vanaf 1550 speelden maatregelen in verband met het dopen van het kind een grotere rol. De oproep van de Gentse schepenen kunnen we dus enerzijds kaderen in een langere evolutie. Anderzijds was dit ook een concrete maatregel tegen de leer van de wederdopers.⁴⁶⁵ In

⁴⁶³ Hs 159, f. 416r.

⁴⁶⁴ van Campene vermeldt enkel dat de schoolmeesters moesten zweren. van Campene (BL), 23. Coppens vermeldt ook het aantal dat weigerde (Hs 159, f. 50v.). Zie ook Jozef Scheerder, "Schoolmeesters en schoolmeesteressen te gent tijdens het wonderjaar (1566-1567)," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 35(1981): 115-128, 119-121.

⁴⁶⁵ Myriam Greilsammer, "The midwife, the priest, and the physician: the subjugation of midwives in the Low Countries at the end of the Middle Ages," *The journal of medieval and renaissance studies* 22, nr. 2 (1991): 285-329, 308-309.

de keureresoluties lezen we dat deze maatregel werd uitgevaardigd omdat *diversche sectarissen sommige huerlieden kinders nyet en doopen*.⁴⁶⁶ Dezelfde groepen, schoolmeesters en vroedvrouwen werden overigens opnieuw opgeroepen in mei 1579 om te verschijnen voor de predikanten die nauw samenwerkten met het calvinistische regime. Deze keer moesten de vroedvrouwen laten weten wie hun kinderen nog doopten volgens de Roomse rite. De schoolmeesters die nog de Roomse leer onderwezen werden ook gewaarschuwd.⁴⁶⁷

Ruimtelijk ritueel

De meeste van de hier besproken eden werden gezworen op het schepenhuis. Eind februari 1567 werd van Vaernewijck, net als zijn burens uit de omliggende straten, op het stadhuis geroepen. De tweede pensionaris, Jan du Bois legde in de schepenkamer uit waarom de landvoogdes een eed eiste en dat zij die weigerden hun wapens moesten inleveren. Daarna las eerste secretaris Roeland van Hembyze de eed voor *conforme den vertooghe bij gheschryfte*. Het was dus belangrijk dat de secretaris de correcte formule uitsprak en dat dit eenduidig op papier stond. Vervolgens kreeg iedereen de keuze. Zij die wilden zweren moesten zich begeven naar een andere kamer, zij die weigerden moesten nog even blijven in de schepenkamer. Van Vaernewijck benadrukte dat hij een van de eerste was die vertrok naar de andere kamer. Ondertussen hoorde hij heel wat ‘argumenten’ tussen de schepenen en zij die weigerden. Als deze groep vertrokken was, kwamen zij die wilden zweren weer in de schepenkamer en dan pas voltrok zich de eigenlijke ceremonie: “*Ende haer wart weder den zelve eedt ghelesen ende gheheeten naer te zegghen met upghesteken vingheren*”.⁴⁶⁸ Een eedformule woord voor woord opzeggen in het bijzijn van de schepenen en een specifiek handgebaar maakten de eed dus rechtsgeldig. Een klerk maakte ook notitie van de eed, maar jammer genoeg zijn deze registers niet bewaard gebleven.⁴⁶⁹

Naast de kroniek van van Vaernewijck beschrijft ook Jan van de Vivere een gelijkaardige situatie. Het gaat deze keer om een van de meer beroemde eden, namelijk de afzwering van koning Filips II. Op 26 juli 1581 vaardigden de Staten Generaal het beruchte Plakkaat van Verlatinge uit, waardoor alle ambtenaren werden ontheven van hun eed van trouw jegens de vorst. Bovendien moest iedereen ook met een nieuwe eed de koning afzweren.⁴⁷⁰ Ook Jan van de Vivere werd op 26 oktober opgeroepen om de vorst af te zweren, samen met anderen die eerder de eed hadden geweigerd. In plaats van in groep werden zij deze keer één voor één binnengeroepen. Van de Vivere moest

⁴⁶⁶ Resolutie, 26.07.1567 (SAG, Reeks 107, nr. 2, f. 400 r.); Coppens vermeldt ook het voorgebod dat hiertoe werd uitgeroepen. Hs 159, f. 71v.

⁴⁶⁷ Hs 159, f. 404r.

⁴⁶⁸ MVV, IV, 131-135.

⁴⁶⁹ Zie Scheerder, *Het wonderjaar te Gent 1566-1567*, 210.

⁴⁷⁰ Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: The political culture of the Dutch Revolt*, 307 en 310.

dan uitleggen waarom hij de eed niet wilde zweren. De kroniekschrijver weigerde duidelijk nogmaals, want op 7 juli 1582 kreeg hij opnieuw een oproep. In het bijzijn van twee schepenen, een kolonel en een kapitein van de burgerwacht las de klerk de eed voor. Zij die niet wilden zweren moesten zich naar een andere kamer begeven. Van de Vivere benadrukte dat hij samen met 17 mannen weigerde, maar hij beschreef niet wat er in die andere kamer gebeurde.⁴⁷¹ We zien echter een gelijkaardig verloop als in 1567. De groep werd ter plaatse opgesplitst in zij die zweren en zij die niet wilden zweren. Bovendien komen we via de kroniekschrijver te weten dat men meerdere kansen kreeg om te zweren en dat schepenen weigeraars persoonlijk probeerden te overtuigen vooraleer iemand daadwerkelijk te sanctioneren.

Daarnaast speelden ceremoniële objecten vermoedelijk ook een rol tijdens de eedafleggingen. Althans, in de collectie van het Gentse stadsmuseum (STAM) wordt een eedkruis bewaard. Het object behoorde tot de collectie van het stadsbestuur en werd samen met andere ceremoniële objecten (schenkkannen, zegels, ...) in 1845 geschonken aan het toenmalige *Musée historique Belge*, de voorloper van het stadsmuseum. Op het houten kruis werden de wapens van de stad Gent en het kapittel van Sint-Jan geschilderd, op de uiteinden vinden we de vier evangelisten. Boven en onder het wapen van de stad staan de jaartallen 1585 en 1660, waardoor dit object tussen deze jaartallen werd gedateerd.⁴⁷² Jacqueline van Leeuwen situeerde het kruis in de context van de jaarlijkse hernieuwing van het stadsbestuur. Voor 1585 werd wellicht een ander kruis gebruikt, namelijk het *Sente Blasis Cruce*. In de middeleeuwse stadsrekeningen vond van Leeuwen immers geregeld verwijzingen naar dit object. Zo werd het Sint-Janskapittel betaald voor het uitlenen van dit object.⁴⁷³ Dat verklaart waarom het wapen van het kapittel ook op het latere kruis geschilderd staat. Of deze eedkruisen ook een rol speelden in andere eedceremonies valt moeilijk te zeggen. Van de Vivere noch van Vaernewijck vermelden dergelijke objecten in hun omschrijving.⁴⁷⁴

Als symbool voor de stedelijke commune was de locatie, namelijk het stadhuis, voor bovengenoemde eedafleggingen niet betekenisloos. Deze ruimte voorzag de ceremonie van een wettelijk aura en de aanwezige schepenen waren getuigen in naam van de stedelijke gemeenschap. Het ritueel voltrok zich echter binnenskamers in het bijzijn van een beperkt publiek. Andere ceremonies werden juist op openbare pleinen gehouden.

⁴⁷¹ VdVivere, 331 en 342-343.

⁴⁷² Patrick De Rynck, Wout De Vuyst en Jeannine Baldewijns, *STAM - Stadsmuseum Gent : de collectie (1833-2016)* (Gent: Snoeck, 2016), 42 en 44. Zie ook "Eedkruis", *gedigitaliseerde collectie STAM*, geraadpleegd op 2.1.2017, www.stamgent.be/collectie/kunstwerken/02053.

⁴⁷³ van Leeuwen, "Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw," 63.

⁴⁷⁴ Het is desalniettemin intrigerend dat vanaf 1585, tijdens het herstel van het katholieke gezag, een nieuw eedkruis werd gemaakt. Werd het oude kruis vernietigd of misschien 'bezoedeld' door de calvinistische regering waardoor er nood was aan een nieuw ceremonieel object?

Een opmerkelijk voorbeeld is de eed van 24 november 1577 waarmee trouw aan het nieuwe regime werd gezworen en de Habsburgse vorst werd afgezworen. Alle inwoners ouder dan 16 moesten verzamelen op de vrijdagmarkt. Net als het stadhuis was dit centrale stadsplein geen willekeurige ruimte. Confrontaties tussen de stedelijke en vorstelijke macht werden meermaals (al dan niet symbolisch) uitgevochten op de centrale marktplaats.⁴⁷⁵ Aangezien de vorst ook traditioneel werd ingezworen op de Vrijdagmarkt lijkt dat een belangrijke symbolische plek om gezamenlijk *te stane teghen die Spaensche nacie ende al hueren anhanc*.⁴⁷⁶ Daarnaast behoorde dit ritueel ook tot het opstandrepertoire van de Gentse ambachten. Deze praktijk was immers gekend onder de naam 'Wapeninghe'. Met wapens verzamelen op de Vrijdagmarkt en een collectieve eed zweren is dan ook een terugkerend patroon binnen de middeleeuwse stedelijke opstanden.⁴⁷⁷

De Gentse Republiek greep op die manier terug naar praktijken uit dat rebelse verleden. Er is echter een belangrijke nuance. Op 24 november 1577 werd dat ritueel immers eerder georkestreerd door het rebelse stadsbestuur dan dat het van onderuit ontstond. Nadat iedereen per buurt was opgesteld achter zijn kapitein werd de eed eerst afgenomen van de notabelen van de stad. Drie secretarissen - Laureins de Mare, Jan Preysbier en Gillis uutten Eechoute - namen vervolgens de eed af van de burgers. Gilles Coppens noteerde in zijn kroniek dat hij de eed had gezworen bij Laureins de Mare.⁴⁷⁸ De schepenen en baljuw keken toe vanuit de ramen van het meerseniershuis op de Vrijdagmarkt.⁴⁷⁹

Een ander voorbeeld van een dergelijk discursief ruimtegebruik tijdens eedceremonies vinden we in de kroniek van Jan van de Vivere. Op 3 april 1567 kon iedereen die zijn kind had laten dopen in de geuzenkerk zich terug verzoenen met de kerk. Dat kon door op de Korenmarkt voor de 'promoteur' van de bisschop van Doornik te knielen, vergeving te vragen en een eed van trouw te zweren aan de Roomse kerk.⁴⁸⁰ Pas in 1570 zou Alva ook effectief een generaal pardon afkondigen. Na de Beeldenstorm zochten de

⁴⁷⁵ Boone, "Urban space and political conflict in late medieval Flanders," 633-634.

⁴⁷⁶ Hs 159, f. 317v.

⁴⁷⁷ Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders," *Journal of Medieval History* 31, nr. 4 (2005): 369-393, 389. Boone, "Urban space and political conflict in late medieval Flanders," 634-635. Peter Arnade, "Crowds, banners and the market place: symbols of defiance and defeat during the Ghent War of 1452-1453," *Journal of Medieval & Early Modern Studies* 24, nr. 3 (1994): 471-497, 479-487.

⁴⁷⁸ Hs 159, f. 317v.

⁴⁷⁹ Despretz, "Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)," 15-16.

⁴⁸⁰ VdVivere, 258. De promoteur is de openbare aanklager binnen de kerkelijke jurisdictie. Hoewel de bisdommen al in 1559 werden hervormd, kreeg het Gentse Bisdom pas in 1568 een nieuwe bisschop. In 1567 was de bisschop van Doornik dus nog bevoegd voor Gent. Frans De Potter, *Het bisdom en de bisschoppen van Gent* (Gent: Vyt, 1865), 7. Michel Cloet en Ludo Collin, *Het bisdom Gent (1559-1991) : vier eeuwen geschiedenis* (Gent: Werkgroep De Geschiedenis van het Bisdom Gent, 1992), 37.

bisschoppen echter actief naar maatregelen om de vele niet-radicalen burgers, de zogenaamde middengroepen, een kans te geven om zich terug te integreren in de katholieke gemeenschap.⁴⁸¹ De knieval gebeurde op de Korenmarkt, een centrale plaats zodat het een belangrijk publiek signaal werd. Meer specifiek knielden de berouwvolle Gentenaars voor de herberg 'de Sterre'.⁴⁸² Dat is relevant want een week eerder (op 29 maart) kondigde een trompetter de misdaden van de geuzen aan, waaronder *datse te vooren vergadert gheweest hadden inde sterre op den koorenaert*.⁴⁸³ De herberg stond met andere woorden gekend als een plek waar protestanten samenkwamen.

In beide gevallen, de eed van 24 november 1577 en die van 3 april 1567, herinnerde het specifieke gebruik van de ruimte aan de reden waarom werd gezworen. Daarnaast bereikten zowel de stedelijke en de religieuze autoriteiten een breed publiek door dergelijke ceremonies op een betekenisvolle publieke plaats te houden. Er is echter ook een subtiel verschil tussen beide cases. Terwijl de schepenen van het rebelse regime in 1577 een nieuwe realiteit wilden creëren, diende het ritueel uit 1567 juist om terug te keren naar de oude situatie.

Bovenstaande voorbeelden illustreren het diverse gebruik van eden door het stadsbestuur. De manier waarop mensen werden opgeroepen en de plaats waar de ceremonies plaatsvonden zegt dan veel over de motivaties van het stadsbestuur. Enerzijds wilden de schepenen oprecht weten wie trouw wilde zweren en wie niet. Het was een manier om informatie over de burgers te verzamelen. Mensen werden dan individueel op het stadhuis geroepen en gevraagd of overtuigd om de eed te zweren. Anderzijds waren eden vooral een publiek statement dat individueel of collectief werd gemaakt. Het stadhuis of pleinen zoals de Vrijdagmarkt of de Korenmarkt zijn dan belangrijke discursieve ruimtes waarin de ceremonies betekenis kregen. Het onderscheid tussen een ceremonie binnenskamers (in het stadhuis) en op een publiek plein moeten we echter nuanceren. Wat mensen wel of niet zwoeren circuleerde namelijk snel binnen de publieke sfeer.

⁴⁸¹ Soen, "De reconciliatie van 'kettters' in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)," 349-352.

⁴⁸² In 1574 werd een lijst gemaakt van alle herbergen omdat zij hun gasten moesten aangeven aan het stadsbestuur. Hier vinden we inderdaad 'De Grote Sterre' op de Korenmarkt. Guy Elewaut, "Herbergen in Gent, 1656-1795" (Masterproef, Universiteit Gent, 1985), vol. II, 340-342. Elewaut verwijst in zijn bijlage naar het archiefstuk: SAG, Reeks 93, nr. 42, f. 93.

⁴⁸³ Hs 159, f. 52v.

4.2.3 Debat over eden

Vlabackers en Ijprocriten: zweren en weigeren als een publiek statement

Eden reduceerden complexe problematieken tot een duidelijke keuze tussen twee opties: pro of contra. Dat verplichtte mensen om een kant te kiezen, wat heel wat discussies in de Gentse straten teweeg bracht. Iedereen vroeg elkaar om raad, probeerde elkaars keuze te beïnvloeden en burens wisten wie wel en wie niet had gezworen. De manier waarop informatie over de eden circuleerde in de Gentse binnenstad zegt veel over het stedelijke communicatiesysteem.

Ondanks het feit dat de meeste eden werden afgenomen in het stadhuis, tussen vier muren, lijkt toch algemeen geweten wie wel en wie niet had gezworen. Op 26 april 1567 werden de namen van de advocaten, procureurs en andere ambtenaren van de Raad van Vlaanderen die de eed al hadden afgelegd bijvoorbeeld voorgelezen in de Raad. Ongetwijfeld moest dat zij die nog niet hadden gezworen aansporen om dat zo snel mogelijk te doen. Een andere opmerkelijke manier om duidelijk te maken wie wel en wie niet had gezworen zien we bij de eed van de vroedvrouwen. Op 17 december 1569 werd een voorgebod uitgevaardigd dat vrouwen verbod hulp te zoeken bij een vroedvrouw die geen eed had gedaan. De 'goede' vroedvrouwen waren te herkennen aan een *merkelyk teken* naast hun deur.⁴⁸⁴ Tijdens de Calvinistische Republiek maakte het stadsbestuur dan weer duidelijk wie niet had gezworen. Zij die weigerden werden tot aan de stadspoorten begeleid door hellebaardiers en uit de stad gezet.⁴⁸⁵ Als symbool voor de stedelijke gemeenschap speelden poorten een belangrijke retorische rol bij deze performances.⁴⁸⁶ Weigeraars werden immers symbolisch begeleid naar de grenzen van de gemeenschap. Wie geen trouw wilde zweren behoorde niet tot die gemeenschap.

Enerzijds ontmoedigde dit toekomstige weigeraars, anderzijds bood deze publieke performance natuurlijk ook een forum aan 'de refusanten' om hun katholieke standvastigheid te etaleren. Geert Janssen toonde aan dat omstreeks de jaren 1580 een andere houding ontstond ten aanzien van vluchten onder de katholieke inwoners van Calvinistische steden. Vluchten was niet langer laf maar een nobele daad. Katholieken cultiveerden hun ballingschap dan ook in talloze geschriften zoals gedichten, pamfletten en kronieken.⁴⁸⁷ In die zin kon de rituele uitzetting gerecupereerd worden als een gedramatiseerd en fysiek alternatief voor zo'n geschriften. Zoals bij veel

⁴⁸⁴ De Jonghe, *Ghendtsche geschiedenissen of chronyke van de beroerten en ketterye binnen, en ontrent de stadt van Ghendt sedert 't jaer 1566, tot het jaer 1585*, vol. 1, 152.

⁴⁸⁵ Adolf de Grutere werd op 15 of 16 maart 1582 begeleid tot aan de Muidepoort. Zeger vander Straeten werd op 7 maart 1582 via de Dampoort uit de stad gezet. zie Hs 159, f. 514v. en 516r.

⁴⁸⁶ Daniel Jütte, "Entering a city: on a lost early modern practice," *Urban History* 41, nr. 2 (2014): 204-227, 210-213.

⁴⁸⁷ Geert H. Janssen, "Quo vadis? Catholic perceptions of flight and the revolt of the Low Countries (1566-1609)," *Renaissance Quarterly* 64, nr. 2 (2011): 472-499, 483.

publieke straffen was het altijd moeilijk om de grens tussen een exemplarische boetedoening en het cultiveren van een martelaarsstatus te bewaren.

Los van deze officiële initiatieven deed de geruchtenmolen natuurlijk ook zijn werk. Van Vaernewijck wist zeker dat in zijn straat acht mensen zwoeren en vijf mensen niet, maar hij had ook horen zeggen dat op de Korte Steendam van de vijftig gezinnen slechts zes man had gezworen.⁴⁸⁸ Ook van Campene vermeldt dat *men seyde* dat rond de Vrijdagmarkt slechts acht of tien families trouw aan de kerk zwoeren.⁴⁸⁹ Hoewel beide kroniekschrijvers wellicht toegang hadden tot officiële bronnen is het relevant dat ze verwijzen naar mondelinge bronnen om aan te tonen hoeveel mensen per buurt hadden gezworen. Bovendien voegt van Vaernewijck hier nog aan toe dat zij die wel trouw hadden gezworen aan de koning werden bespot als *vlabackers* (=vleiers), *de gheteekende*, *de ijpcriten*. De schepenbodes die mensen opriepen te zweren werden eveneens uitgescholden.⁴⁹⁰ Zeker de eed die Margaretha van Parma in 1567 van elke inwoner eiste, genereerde veel debat onder de bureu:

(van Campene) “*Dese ondersouckinghe bracht eensdeels eenen twist ende beroerte onder den ghemeen man, segghende jeghens de ghone, die metter kercke waeren: “ghielieden sult ons alle verraden, ende dierghelijcken. Zoo dat den eenen ghebuer ende deen broere jeghens dander woorden namen.”*⁴⁹¹

Iedereen vroeg raad aan elkaar en probeerde de ander te overtuigen om de eed wel of niet te doen.⁴⁹² Hoewel het een individuele beslissing was, lieten mensen zich wellicht ook beïnvloeden door wat de meerderheid deed. Van Vaernewijck beschrijft bijvoorbeeld hoe in eerste instantie weinig mensen trouw zwoeren aan het regime. Maar wanneer de ‘refusanten’ merkten dat hun aantal slonk, gaven velen uiteindelijk toch toe.⁴⁹³ Deze groepsdruk speelde ook een actieve rol. Er werd namelijk vaak overlegd in groep over de juiste keuze om dan met één standpunt naar buiten te komen. In 1567 wensten de hervormden bijvoorbeeld de *acte van submissie* te bespreken in een particuliere woning vooraleer te zweren. Aangezien in die tijd een samenscholingsverbod gold, moest Jacob Vander Haeghen hiervoor speciaal toestemming vragen. Het stadsbestuur stond enkel toe dat ze in een groep van vijfentwintig personen samenkwamen en niet met het aangevraagde aantal van tweehonderd.⁴⁹⁴ Een ander voorbeeld zijn de besprekingen van de advocaten van de

⁴⁸⁸ MVV, IV, 133-134.

⁴⁸⁹ van Campene (DP), 52.

⁴⁹⁰ MVV, IV, 134.

⁴⁹¹ van Campene (DP), 52.

⁴⁹² MVV, IV, 134.

⁴⁹³ MVV, IV, 135.

⁴⁹⁴ Scheerder, *Het wonderjaar te Gent 1566-1567*, 133.

Raad van Vlaanderen tijdens de Calvinistische Republiek.⁴⁹⁵ In 1580 trokken de procureurs en advocaten zich terug om zich te beraden over een nieuwe eed van trouw die werd opgelegd door het revolutionaire stadsbestuur. Ten huize van Willem Van Der Cameren, advocaat van de Raad van Vlaanderen, werd druk gediscussieerd over de juiste positie. Eenzelfde scenario herhaalde zich op 5 oktober 1581. De procureurs en advocaten besloten na beraadslaging ten huize van Mr. van der Cameren om toch de koning af te zweren.⁴⁹⁶ Dat Philips van Campene zoveel aandacht heeft voor deze collectieve besluitvorming in zijn kroniek is natuurlijk ook niet onschuldig. Als advocaat van de Raad van Vlaanderen had hij immers ook trouw gezworen aan het calvinistische regime. Door te wijzen op de collectieve beslissing van de advocaten kon hij zich verantwoorden.

Zowel zweren als weigeren was dus een publiek statement, ook al gebeurde de ceremonie niet noodzakelijk in de publieke ruimte. Wat mensen wel of niet zwoeren voor een klein groepje schepenen circuleerde al snel in de stad. Enerzijds had de overheid hier baat bij. Mensen die in eerste instantie weigerden, zwoeren vaak onder groepsdruk alsnog de eed op een ander moment. De autoriteiten lijken hier ook op in te spelen door bedenktijd te geven en de oproep tot zweren verschillende keren te herhalen vooraleer mensen effectief werden gestraft voor hun weigering. Het gaf natuurlijk ook ruimte voor een tegendiscours. Iedereen kreeg zo ook een kans om zich tegen het regime uit te spreken. Sommigen waren hier standvastig in en verloren hun ambt, goederen of zelfs de toegang tot de stad. Maar ook zij die eerst weigerden en later alsnog zwoeren hadden toch een signaal gegeven. Wanneer teveel mensen werden gedwongen te zweren verloor de eed namelijk zijn waarde. De discussies gingen daarom na verloop van tijd niet alleen over de inhoud van de eden, maar evenzeer over de juridische en religieuze waarde van deze eden zelf.

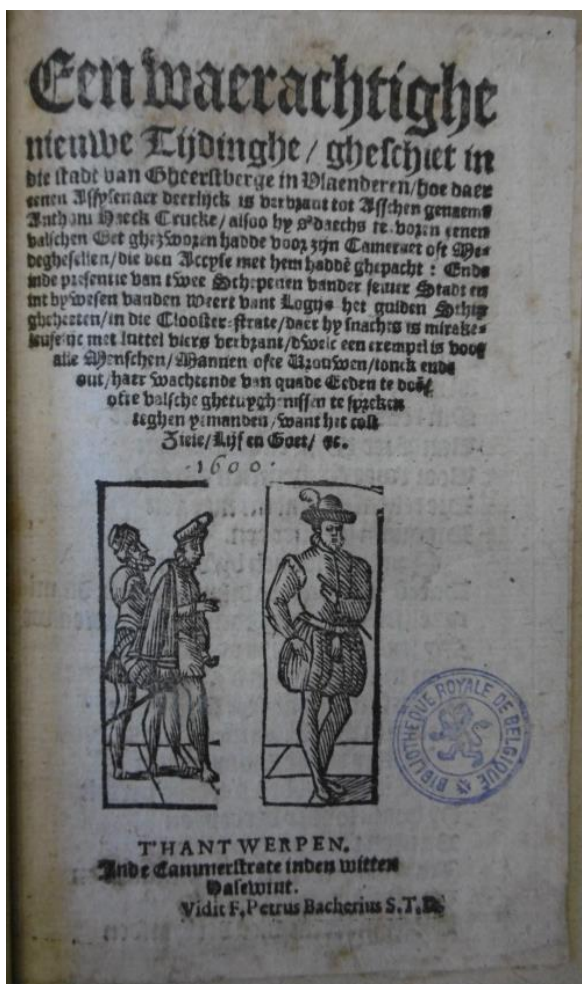
Zweren zonder 'zielkwetsing'

In een orale maatschappij is een gegeven woord veel waard. Via verschillende media herinnerden clerici de Gentenaars eraan dat valse beloftes onder godslastering vielen. Op 4 november 1571 legde de Gentse bisschop in zijn preek uit dat valse eden ingingen tegen het eerste en tweede gebod. Hiermee weerlegde hij de stelling van de herdopers

⁴⁹⁵ De Nederlandse Opstand veroorzaakte een scheuring binnen de Raad van Vlaanderen. Een deel 'trouwe' raadsleden vluchtte op 16 april 1579 naar Douai en zetten daar hun activiteiten voort onder toezien van Alexander Farnese. Daartegenover bleven ook enkelen in Gent en vormden zo een tweede Raad van Vlaanderen, uiteraard niet erkend door de Habsburgse vorst. In dit hoofdstuk hebben we het over die 'revolutionaire' Raad van Vlaanderen die bleef zetelen in de stad. Joke Verfaillie, *Au Coeur de la Cour : de griffie en de griffiers van de Raad van Vlaanderen, een bijdrage tot de geschiedenis van instellingen, ambtenaren en archiefvorming tijdens het ancien régime (1386-1795)* (Gent: Skribis, 2017), 9.

⁴⁹⁶ van Campene (BL), 270 en 288.

die weigerden te zweren: het was niet verboden te zweren, wel om vals te zweren.⁴⁹⁷ Niet alleen in preken, maar ook in drukwerk kwam deze thematiek aan bod. De Gentse dominicaan Petrus Bacherius gaf in 1600 bijvoorbeeld zijn toestemming voor een gedrukt mirakelverhaal over valse eden. Het boekje vertelt het verhaal van ene Anthonius Haeck Crucke die in Geraardsbergen een valse eed had gezworen. Hij bekrachtigde moedwillig een leugen met een eed en voegde hieraan toe dat hij in brand mocht vliegen indien hij niet de waarheid sprak. Tot grote verbazing van de herbergier vond hij Crucke de volgende dag volledig verkoold terug. Enkel zijn sokken en schoenen waren onaangetast. Het drukwerk sloot af met een moraliserende boodschap: *Dit mirakel is noodich ghedruckt te worden tot een exempel van alle menschen*. Net als de preek uit 1571 is er geen expliciete aanwijzing dat dit drukwerk rechtstreeks in verband stond met de omstreden eden. We kunnen er wel uit afleiden dat dit thema niet enkel door theologen werd behandeld, maar ook geregeld terugkwam in media die specifiek op het lekenpubliek gericht waren: preken en populaire drukwerkjes.

Figuur 14 *Een waerachtighe nieuwe tijdinghe gheschiet in die stadt van Gheerstberge, hoe daer een Assynaer is verbrant tot asschen genaemt Anthoni Haeck Crucke alsoo hy eenen valschen eed ghezworen hadde* (Antwerpen: Pauwel Stroobant, [1600]).

⁴⁹⁷ van Campene (DP), 360.

Terwijl katholieken en protestanten evenveel respect hadden voor eden was er in tijden van religieuze controverse wel discussie over het al dan niet geoorloofd gebruik van die eden. Het feit dat de stedelingen op korte termijn veel tegenstrijdige beloftes moesten zweren lokte vragen uit over hoe dit theologisch te verantwoorden viel. Is een eed geldig wanneer je hem uit noodzaak en gedwongen uitspreekt? Of zoals van Campene het verwoordde: kon of mocht men 'zonder zielkwetsing' een oneerlijke eed doen?⁴⁹⁸ Uit wat we kunnen opmaken uit kronieken en pamfletten beheerste deze vraag ook de publieke opinie en zochten velen naar een manier om hun ziel te vrijwaren.

Dat theologen meineed zouden goedkeuren lijkt op het eerste zicht vrij onwaarschijnlijk. Toch bestonden theorieën over wat gekend was als 'mentale reservatie'. Vooral in de theologische casuïstiek werd deze praktijk fel bediscussieerd. Liegen was zondig, maar in sommige situaties kon dit ook groter kwaad voorkomen. Wanneer was het dan geoorloofd om tegen dit verbod in te gaan? Terwijl deze theorieën tot voor kort vooral bekend waren bij theologen kwam het grote publiek hier in de loop van de tweede helft van de zestiende eeuw ook mee in aanraking. Velen werden immers in de reformatiecontext geconfronteerd met dergelijke dilemma's.⁴⁹⁹ Historicus Jonathan Gray deduceerde uit zowel katholieke als protestantse geschriften enkele voorwaarden voor een wettige eed. Eén daarvan is dat eden naar eigen beoordeling moeten gebeuren. Men mocht niet 'ijdel' of tevergeefs zweren. Er was onder de katholieken en protestanten consensus dat degene die zwoer in staat moest zijn om de inhoud te begrijpen en niet mocht gedwongen worden. Deze argumentatie opende echter een doos van Pandora, aangezien hiermee heel wat eden konden omzeild worden. Vooral in de Engelse politieke context waar veel katholieken gedwongen werden trouw te zweren aan de anglicaanse kerk verschenen veel pamfletten rond deze problematiek.⁵⁰⁰ Deze redenering komt ook terug in de Gentse publieke sfeer. Dat eden niet ijdel mochten gevraagd en gezworen worden inspireerde hoogstwaarschijnlijk ook een specifieke interpretatie van de plotselinge dood van Secretaris Marten de Pestere in 1567. Tijdens het afnemen van de eed werd de Gentse secretaris getroffen door een beroerte. Volgens van Coppens interpreteerden de geuzen zijn beroerte als een straf van God, en een teken dat de gevraagde eed inging tegen zijn wil.⁵⁰¹

Ook Nederlandstalige pamfletten speelden in op de vraag van katholieken of de opgelegde eden geoorloofd waren of niet. Een anoniem pamflet uit Mechelen probeerde de katholieke medeburgers ervan te overtuigen dat het niet zondig is om de paus af te

⁴⁹⁸ van Campene gebruikt het woord 'zielkwetsing'. van Campene (BL), 170.

⁴⁹⁹ Spurr, "The profane history of early modern oaths," 50. Johann P Sommerville, "The 'new art of lying': equivocation, mental reservation, and casuistry," in *Conscience and Casuistry in Early Modern Europe*, ed. Edmund Leites (Cambridge: Cambridge university press, 1988): 159-184, 172-178.

⁵⁰⁰ Gray, *Oaths and the English Reformation*, 39-40. En Gray, "Vows, oaths, and the propagation of a subversive discourse," 754.

⁵⁰¹ Hs 159, f. 46v. Jonathan Gray illustreert dat het geloof in dergelijke tussenkomsten door god niet tegenstrijdig is met het gereformeerde gedachtegoed. Gray, *Oaths and the English Reformation*, 43-44.

zweren.⁵⁰² Het ging immers louter om de afzwering van de paus als wereldlijk leider, niet als representant van het katholieke geloof:

*“...Soo vermach even wel een goet catholicq mensche sonder sijne religie te cort te doene der overicheyt ghetrouwicheyt te sweren teghen den paus, maer dat niet als teghen den ghenen die thoof is der kercken maer tegens eenen potentiaet die in alliancie ende verbondt is metten coninck van spaegnien...”*⁵⁰³

Een ander pamflet, uitgegeven door Peter Zangre uit Leuven, ging dan weer volledig tekeer tegen katholieken die ‘uit gemak’ en onoprecht de koning afzweerden. Het interessante is dat de auteur zijn vlugschrift heeft opgesteld in vraag en antwoord. Voor elk positief argument pro-zweren geeft hij een tegenargument. Onrechtstreeks krijgen we zo een zicht op hoe mensen hun acties toch probeerden te verantwoorden. Een valse belofte zweren was volgens hem een dubbele zonde. Ten eerste mochten onwaarheden niet bekrachtigd worden met een eed. Ten tweede moest men de eed ook effectief uitvoeren eens hij gezworen werd, met een tweede zonde tot gevolg: de eed verzaken of ongeoorloofde dingen uitvoeren.⁵⁰⁴ De auteur heeft ook weinig begrip voor meer wereldse argumenten zoals de vrees voor verlies van goed. Dat was immers geen opoffering voor de Habsburgse vorst maar voor het eigen geweten. Bovendien waren alle christenen verplicht ‘het kruis te dragen’.

Katholieke opiniemakers voelden dus de nood om hun medeburgers ervan te overtuigen geen trouw te zweren aan het nieuwe politieke gestel. Uit deze noodzaak kunnen we evengoed afleiden dat velen dit effectief deden. De verzuchtingen van broeder van den Bossche van de abdij van Drongen zijn in dit opzicht opmerkelijk. Omstreeks augustus 1581 richtte hij zich in een rekwes tot de Habsburgse overheid en vroeg financiële steun voor de gevluchte broeders. Terwijl hij gevlucht was en nu in armoede moest leven, genoten de broeders die in Gent gebleven waren een alimentatie van de stedelijke overheid.⁵⁰⁵ In ruil voor onderhoudsgelden moesten de clerici namelijk trouw zweren aan de Gentse Calvinistische Republiek en elke band met de paus

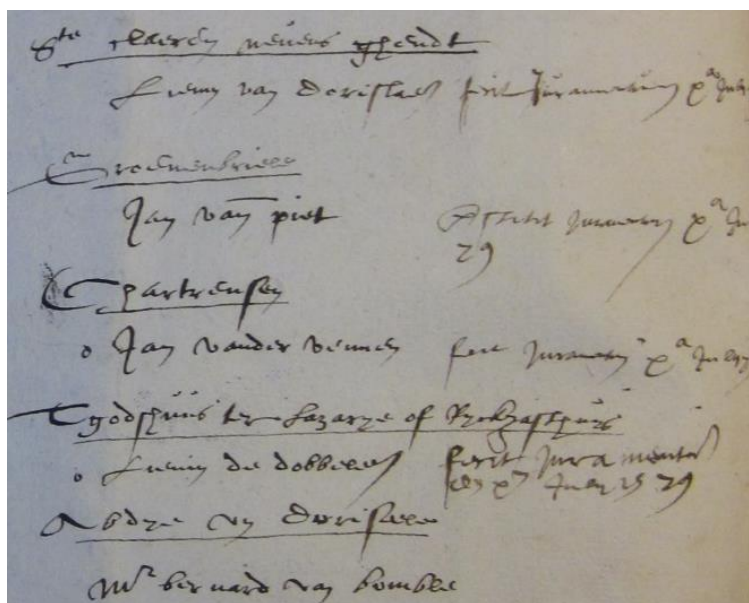
⁵⁰² Dit pamflet werd vermoedelijk door het stadsbestuur van Mechelen besteld. Diederik Lanoye, Goran Proot en Willy Van de Vijver, *Gedrukte stad : drukken in en voor Mechelen, 1581-1800* (Mechelen: Stedelijke musea, 2010), 20.

⁵⁰³ *Politieq onderwijs, inhoudende diuersche ende seer ghewichtighe argumenten [...] dat niet sonder oorsaecke en[de] treffelijcke motijuen, sijne Excellencie, en[de] de Generaale Staten vande ghe-unieerde Nederlanden, versuecken datmen met nieuwen eede, den coninck van Spaignien ende sijne adherenten soude versaecken [...]* (Mechelen: Jacob Heyndrix, 1582). n.g.

⁵⁰⁴ “Want die sweert te doene tgheen dat hij met rechten niet doen en mach die zweert voor Godt eenen valschen eedt ende eyst dat hy doet tguen dat hy heeft ghesworen te doene, so doet hy beneven sijnen valschen eedt een ander sonde.” *Cort ende claer bewijs van geen der werden te sien. Den eet binnen Andtwerpen op het Stadthuys* (Leuven: Petrus Zangrius, 1582), Aiiir.

⁵⁰⁵ Janssen, "Quo vadis? Catholic perceptions of flight and the revolt of the Low Countries (1566-1609)," 483. Paul Emiel Valvekens, *De Zuid-Nederlandsche norbertijner abdijen en de opstand tegen Spanje : maart 1576-1585* (Leuven: Librairie universitaire, 1929), 146.

opzeggen. Bij de jaarlijkse uitbetaling van die alimentatie moest de tesorier van de stad controleren of de eed was afgelegd.⁵⁰⁶ In een apart register betreffende deze maatregel vinden we naast enkele namen inderdaad de woorden: “*fecit juramentum*, [waarna een datum volgt]” (zie Figuur 15).⁵⁰⁷ Het ontvangen van onderhoudsgeld in ruil voor een eed had vast ook een grote impact op de publieke opinie. Indien leden van de clerici al dergelijke accommodatiestrategieën ondernamen, waarom zouden leken zich dan anders moeten gedragen?

Figuur 15 Register van alimentatiën geconsenteert aan de gheestelijken personen, 1579 (SAG, Reeks 94bis, nr. 12, f. 6v.)

Ervan uitgaande dat de opgelegde eden niet geldig waren, zagen sommigen er dan ook geen graten in om hun eed te veinzen. Naast overtuigd zweren of resoluut weigeren namen burgers dus nog een derde tussenpositie in. Velen kozen waarschijnlijk een middenweg en zwoeren uit gemak een eed, ook al stonden ze niet achter de belofte die ze deden.

Bewust van het feit dat meened zondig was, gaven velen toch expliciet aan dat hun eden niet oprecht waren. Jan van de Vivere beschrijft bijvoorbeeld de volgende situatie:

“Maer daer wasser vele, die doen den eedt deden, maer seyden: ‘Ic doen den eedt met een quaet herte, om dat ic niet en soude uuyter stadt ghesteken werden.’ Nochtans was die

⁵⁰⁶ In deze eed moest men geen trouw zweren aan de gereformeerde religie, eerder zweerden de clerici de Paus niet langer te erkennen. “...beloven den selven onser voorgaende staet pauws ende pauselicke oeffenynghe of tghone dat daer anne cleeft, niet meer tot gheenen daghen meer taenverden of te bekennen noch oock eenighe openbaere of heymelicke communicatie aliancie of handelynghe meer te doen hebben of te houden metten pauws of danighe desselfs anhanghens...” Eedt gheresolveert af te nemen den manspersonen voortyts gheprofest gheweest, 17.01.1581 (Zie SAG, Reeks 107, nr. 3, f. 221r.-v.)

⁵⁰⁷ SAG, Reeks 94bis: Politieke en religietroebelen in de tweede helft van de 16de eeuw, nr. 12: Register van alimentatiën geconsenteerd aan geestelijken personen (1579), f. 6v.-7r.

*hueverheyt daermede te vreden, twelc was een claghelicke zaecke voor Godt ende voor lieden van verstande dat die hueverheyt wilde alsoo onsen edelen coninck Philips afghesworen hebben, daer sij nochtans van te vooren seyden: 'Ic doet, maer ic en meent niet. Godt wilt mij die sonde vergheven, die ic daeran doen.'*⁵⁰⁸

Met de directe wijze suggereerde Van de Vivere dat de extra clausule luidop werd uitgesproken.⁵⁰⁹ Bovendien haalde hij aan dat de overheid hiervan op de hoogte was, wat ook impliceert dat dit openlijk gebeurde. Naast ostentatief weigeren was dit een andere publieke strategie om de eedcampagne van de schepenen te ondergraven.

Niet iedereen durfde de extra clausule ook daadwerkelijk op te zeggen. Een meer comfortabele tactiek was ervan uitgaan dat wat gezegd werd niet noodzakelijk overeen hoefde te komen met wat men in zijn hart meende. Deze redenering vinden we onder andere terug bij van Vaernewijck. Uiteindelijk zwoer meer dan de helft van de stad in 1567 toch trouw aan de Spaanse koning en katholieke kerk, maar de schrijver betwijfelde of deze eden wel oprecht waren:

*“Maer met wat herten dat zij som eedt deden, dat kendt Godt. Daer wasser ooc vele, die upghenomen hadden gheenen eedt te doene, die nochtans, haer zelve wel bedijnckende watter haer af commen mochte, zijn ghecompareert ende hebben haren eedt ghedaen. Van welcken eedt, die aldus bedwonghen quam, men niet veel estijme en hilt; maer altijts waren zij voor den juge in een beter aanzien dan de ghene die gheenen eedt en deden, noch gheen missiven en zonden oft ootmoedighe supplicacien om bij Schepenen in graciën ontfaen te zijne.”*⁵¹⁰

Ook katholieken die in de Calvinistische Republiek werden gedwongen trouw te zweren, zochten hun toevlucht tot dezelfde redenering. Meer nog, volgens van Campene verantwoordden ze zich met de geschriften van Gratianus en Gregorius. Hierin vonden ze een goedkeuring om *eenen eed te doen voor de religie, die zy in hun herte voor goed hielden.*⁵¹¹

Eden dwongen burgers om duidelijk partij te kiezen, maar de hierboven besproken strategieën tonen evengoed aan dat tussen overtuigd zweren en weigeren een grijze zone zat. Op het eerste zicht lijkt het tegenstrijdig dat gelovigen lichtzinnig zouden zweren. De optie die we in de Gentse kronieken tegenkomen sluit echter aan bij eigentijdse discussies over de geldigheid van eden. Twijfelaars zochten argumenten om hun gedrag te verantwoorden en vonden die in gedrukte pamfletten, preken en mondelinge discussies met hun lotgenoten.

⁵⁰⁸ VdVivere, 337.

⁵⁰⁹ We zijn hier echter afhankelijk van de transcripties van De Potter. Of de kroniekschrijver zelf ook citeerde is moeilijk te achterhalen.

⁵¹⁰ MVV, IV, 334-335.

⁵¹¹ van Campene (BL), 252.

4.2.4 Eden op papier

De controverse rond de eden was niet alleen aanwezig in vluchtige communicatiemiddelen zoals fysieke en mondelinge media, maar is evengoed terug te vinden in schriftelijke bronnen; van gespecialiseerde eedboeken, administratieve bronnen zoals keureresoluties, tot losse kopieën en pamfletten of narratieve bronnen zoals de Gentse stadskronieken. Eedformules werden voor, tijdens en na de uitgesproken woorden genoteerd en staan daarom niet los van mondelinge en performatieve media. Hoe verhoudt dit schriftelijke medium zich dan tot die multimediale context?

Eedboeken en andere administratieve bronnen

Eedboeken zijn de meest voor de hand liggende bronnen waarin we geschreven eden vinden. Olivier Richard onderzocht de opkomst en rol van dit genre in Duitse en Franse steden.⁵¹² Wat we weten over de Gentse context sluit in grote mate aan bij zijn onderzoek. Aanvankelijk werden eden in verschillende administratieve documenttypes neergeschreven. Voor Gent zijn dit onder andere de charterboeken en cartularia. Vooral in het *eersten Swarten boeck* vond Tineke Van Gassen veel eden terug.⁵¹³ De notatie was vaak gekoppeld aan politieke crisissituaties waarin de exacte formulering van eden werd opgeschreven.⁵¹⁴ Vanaf de dertiende eeuw verschenen in Europese steden al gespecialiseerde eedboeken.⁵¹⁵

Gent bezat echter pas in de tweede helft van de zestiende eeuw een eerste eedboek. Althans, het manuscript werd onder die naam gearhiveerd in het stadsarchief. De inhoud van het handschrift is echter zeer heterogeen. Naast eden bevat het zogenaamde eedboek ook afschriften van andere documenten. Deze werden overgeschreven door verschillende Gentse handen waaronder Willem van Moorstede en (Roeland of Jan?) van Hembyze. Een van de meest prominente documenten is de Carolijnse Concessie die samen met een index op dit document integraal werd gekopieerd door van Moorstede.⁵¹⁶

⁵¹² Olivier Richard, "La société, les pouvoirs et le sacré dans les villes du sud de l'Empire à la fin du Moyen Âge. Recueil de travaux" (PhD diss., Université de Paris-Sorbonne, 2015).

⁵¹³ Tineke Van Gassen, "Het documentaire geheugen van een middeleeuwse grootstad: ontwikkeling en betekenis van de Gentse archieven : te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde" (PhD diss., Universiteit Gent, 2017), 205.

⁵¹⁴ Jacqueline van Leeuwen, "Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw) " *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 6(2003): 112-160, 126-128.

⁵¹⁵ De eerste exemplaren verschenen volgens Richard in de Italiaanse steden. Olivier Richard, "La parole et l'écrit dans les livres de serments des villes du Rhin supérieur à la fin du Moyen Âge," in *L'enquête en questions. De la réalité à la vérité dans les modes de gouvernement (Moyen Âge/Temps modernes)*, eds. Anne Mailloux en Laure Verdon (Parijs: CNRS Editions, 2014): 103-113, 275.

⁵¹⁶ Willem van Moorstede duikt éénmaal op in de stadsrekeningen omwille van administratief werk. Het is dus niet onlogisch dat hij dit afschrift ook in opdracht van het stadsbestuur maakte. In het schepenjaar 1538-1539

Hierdoor gaan veel onderzoekers ervan uit dat het eedboek tot stand kwam omstreeks 1540 en later werd aangevuld.⁵¹⁷ Het eerste eedboek van Gent zou dan geen uiting van stedelijk particularisme zijn, zoals in andere Europese steden, maar juist een betuiging hiervan. Door de eden op schrift te stellen profileerde de keizer zijn macht over de administratie. Wanneer we de materiële samenstelling van het handschrift in detail bekijken zien we echter dat het uit verschillende samengebonden katernen bestaat. Het afschrift van de Carolijnse Concessie met andere documenten behoort dan tot één katern, de lijst met eedformules tot een andere. Beide documenten kunnen dus evengoed pas in latere instantie gebundeld zijn en hoeven niet in relatie tot elkaar opgesteld te zijn. Dat de katern met eden zeker van na 1540 dateert kunnen we afleiden uit enkele eden waarin wordt verwezen naar de Carolijnse Concessie.⁵¹⁸ De datering 1540 is dus eerder een datering post quem.

Sowieso werd het boek later ook nog aangevuld. We vinden marginale notities en extra afschriften die dateren van het begin van de zeventiende eeuw. Dat enkele van de latere annotaties nauw verbonden zijn met de religieuze en politieke spanningen uit de tweede helft van de zestiende eeuw is duidelijk: passages over religie en vorst zijn doorstreept, vervangen of aangevuld met kruisverwijzingen. Niet alleen de performance van eden kon dus een polemisch gegeven zijn, ook het neerschrijven was niet neutraal. Door eedformules te fixeren in tekstuele bronnen konden ze enkel bewust aangepast worden. Het is vooral dit dynamische aspect van het geschreven medium dat ik hier nader wil onderzoeken.

Hieronder overlopen we enkele opmerkelijke annotaties in het eedboek. Het meest opvallende element in het handschrift zijn aanpassingen in verband met de religie. Bij de eerste eed lezen we al volgende annotatie:

“den 1^e decembre 1584 is bij schepenen geresolvert bij te voughen anden allen de naervolghende eeden deze clause de heilighe catholique apostholicque roemsch religie tonderhouden voors te staene”

In de confessionele strijd was het na 1584 van belang om de religie te specificeren als de Rooms katholieke. Daarvoor stond enkel: “God en al zijn heiligen te helpen”. Hoewel deze nota op alle ambten zou moeten slaan heeft een scribe deze clausule nog eens

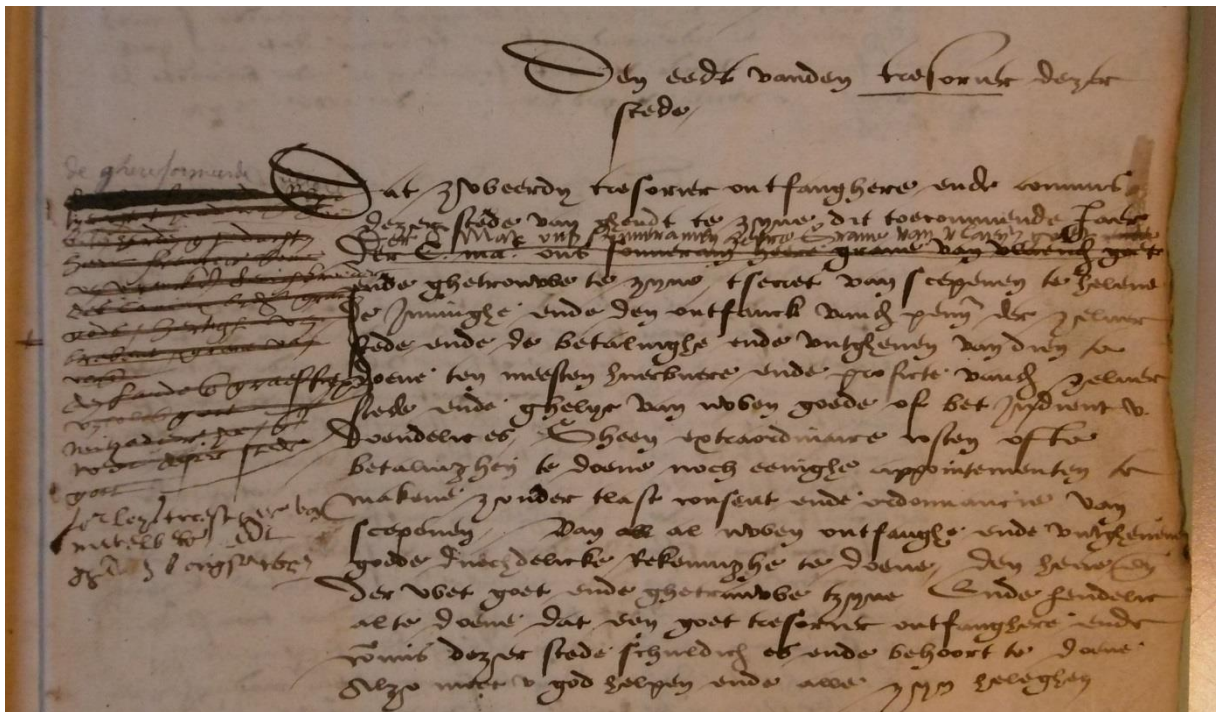
werd hij betaalt ‘int doen reparyen van zekeren saecken der greffie angaende ende anderssins naer tverclaers van der ordonnancien’. (SAG, Reeks 400, nr. 47, f. 71.) Dank aan Dr. Tineke Van Gassen voor deze informatie betreffende Willem van Moorstede.

⁵¹⁷ van Leeuwen, "Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw) " 126. Van Gassen, "Het documentaire geheugen van een middeleeuwse grootstad: ontwikkeling en betekenis van de Gentse archieven : te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde," 205.

⁵¹⁸ Dit is het geval bij de eed van Overste van de Neeringen, de Gezworenen en de Gouverneurs van de gemene armen. (SAG, Reeks 148, nr. 1, f. 29v.).

extra toegevoegd in de marge bij de eden van de procureurs van de Keure, de nachtwakers, bodes, sergeanten en vroedvrouwen.⁵¹⁹ Waarom juist die vijf ambten nog een extra clause kregen is niet duidelijk. We zagen al in andere bronnen dat de religieuze loyaliteit van de burgerwacht (nachtwakers en sergeanten) en de vroedvrouwen in tijden van crisis extra werd gecontroleerd door hen een eed op te leggen. Ook de bodes en procureurs bekleedden belangrijke posities in relatie tot de publieke orde, wat misschien verklaart waarom hun religieuze gezindheid belangrijker was. Vanaf folio 36r. werd de extra clause overigens gewoon in de tekst opgenomen. Daaruit kunnen we afleiden dat deze passages na 1584 werden genoteerd.

Clausules werden evengoed geschrapt. In de eed van de tesorier van de stad gingen verschillende scribenten bijvoorbeeld flink tekeer: “*der Coning maiesteit ons souverain heere grave van Vlaenderen*” werd doorschrapt en vervangen door een marginale notitie: “*De ghereformeerde religie in rechte te houden ende doen houden [onleesbaar door doorstreping] haeren gheduchten heere Franchois sone van Vrancker. eenich broeder des coninc bij deser graciën gods, hertoghe van Brabant, grave van Vlaenderen den lande ende graefscheppe van Vlaenderen mitsgaders heer ende wet deser stede*”. Trouw aan de majesteit werd dus vervangen door trouw aan de Hertog van Anjou. Deze marginale nota werd echter opnieuw doorgehaald, waarbij het woord “*ghereformeerde*” bijna volledig zwart werd gemaakt. De doorschrapte woorden werden eveneens terug tussen de regels geschreven (zie Figuur 16).

Figuur 16 Eed van de tesorier (SAG, Reeks 148, nr. 1, f. 28r.)

⁵¹⁹ SAG, Reeks 148, nr. 1, f. 31r, 33r, 33v, 35r.

Deze passage roept jammer genoeg meer vragen op dan dat ze er oplost. Wie drong erop aan om enkel bij deze eed trouw aan de gecontesteerde Anjou neer te schrijven? Heeft dit iets te maken met een specifieke tesorier of met het ambt zelf? Indien het calvinistische regime hier belang aan zou hechten, waarom gebeurde dit dan niet voor alle eden? Bovendien is het vreemd dat de laatste regel “*alzo moet u God helpen ende alle zijn heleggen*” dan niet werd doorschraapt als blasfemie voor de gereformeerde religie. De annotaties zijn dus intrigerend maar moeilijk te contextualiseren. Wat dit in ieder geval illustreert is dat geschreven eden allesbehalve statisch waren. Tot tweemaal toe overschreef men dezelfde tekst en werd deze aangepast aan de politieke en religieuze context. We zien overigens een interessant contrast tussen enerzijds het censureren van dat verleden door het woord “*ghereformeerde*” echt onleesbaar te maken, en anderzijds het lichtjes doorstrepen van de resterende regels. Wat suggereert dat de scribent wilde dat de lezer de evolutie van de eed zou kunnen volgen.

Maar wie was de potentiële lezer van dit handschrift? Het is geen luxueuze of prestigieuze codex in tegenstelling tot andere eedboeken.⁵²⁰ Eerder lijkt het een administratief document voor intern gebruik binnen de stedelijke administratie. Slechts sporadisch zien we marginale notities in verband met individuen die een specifieke eed deden. Naast de eed van de derde pensionaris van de Keure lezen we bijvoorbeeld: “*Mr. Jacob de Zomere heeft zijnen eedt vande derden pensionaris gedaen den XXI apl 1580*”.⁵²¹ Dit toont alvast aan dat het eedboek ook tijdens het calvinistische regime werd gebruikt. Tegelijkertijd zijn deze notities in het eedboek te sporadisch om echt als een register van de ambtseden te functioneren. Dergelijke eedboeken deden vermoedelijk eerder dienst als naslagwerk. In die zin zijn ze vergelijkbaar met andere handschriften die het administratieve verleden van de stad documenteerden, bijvoorbeeld charterboeken en cartularia.

Een notitie uit de keureresoluties wijst in ieder geval in die richting. Met het herstel van de privileges in 1577 voerde het revolutionaire comité het dekenambt en de collatie terug in. Zowel het dekenambt als de collatie waren belangrijke corporatieve structuren waarmee de ambachten konden wegen op het stedelijke beleid.⁵²² Zoals de oude traditie het wilde, moesten de nieuw verkozen dekens trouw zweren aan het

⁵²⁰ Zie bijvoorbeeld het eedboek van de kathedraal van Doornik. Het verluchte manuscript evolueerde van een prestigieus handschrift naar een memoriestuk waarin vooral de zestiende- en zeventiende-eeuwse aantekeningen kaderen: Morgane Belin, “Du manuscrit à l’imprimé: le Livre des serments de la cathédrale de Tournai (XVIe-XVIIe siècles),” in *L’Historien face au manuscrit*, ed. Fabienne Henryot (Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, 2011): 225-244, 18.

⁵²¹ SAG, Reeks 148, nr. 1, f. 25r.-v.

⁵²² De Carolijnse Concessie schafte het dekenambt in 1540 af en verving het door een ‘overste’. Deze functie had echter minder financiële en politieke macht. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen : aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, 294-296.

stadsbestuur.⁵²³ Er was echter onzekerheid over de juiste eedformule. Hiervoor consulteerden de schepenen het zwartenboek *om toversiene of inden zelfsten eenighe eeden gheregisteert waeren*.⁵²⁴ Het eedboek dat we juist bespraken was in deze situatie niet nuttig, omdat de schepenen juist op zoek waren naar eden van voor de invoering van de Carolijnse Concessie. Het kon echter op dezelfde manier functioneren als het zwartenboek, namelijk als een naslagwerk en script voor toekomstige ceremonies.

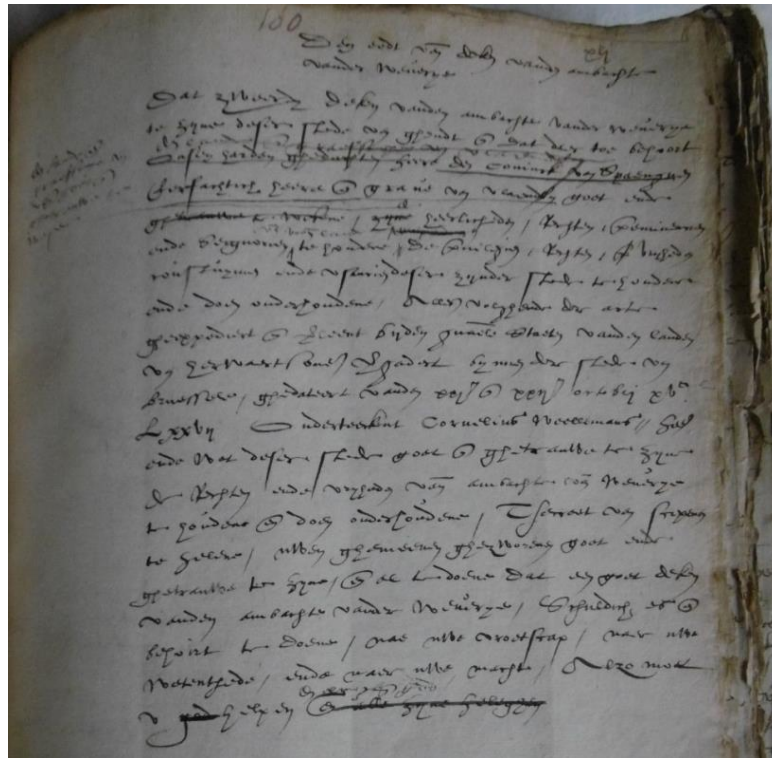
De schriftelijke registratie van individuele eden gebeurde in de keureresoluties. De bovenstaande eden van de Overdeken, Deken van de weverij en Deken van de Curte Zweerde (ook gekend als “*Cnape van de Neeringen*”)⁵²⁵ werden bijvoorbeeld neergeschreven in de keureresoluties. Opnieuw zien we hier interessante annotaties. Bij de eed van de Cnape van de Curte Zweerde werden enkele zaken geschrapt in de laatste zin. De woorden “*alle zijn helegghen*” werden doorstreept in de zin: “*Also moet gij god helpen ende alle zijn helegghen*”. Gezien de polemieken betreffende heiligenverering is het relevant dat net deze passage werd geschrapt. Vooral bij de eed van de Deken van de weverij werd veel aangepast (zie Figuur 17). “*...den lande ende graefscapen van vlaenderen onsen harden gheduchten heere* [niet doorstreept, maar onderstreept: *den coninck van spaengnen eerfachtich heere ende grave van vlaenderen*] *goet ende ghetrauwe te wesene*” werd vervangen door een notitie in de marge: “*den lande ende graefscapen van vlaenderen goet ende ghetrauwe te wesene*”.⁵²⁶ Naast deze politieke annotatie werd ook de regel over trouw aan god en de heiligen doorstreept en vervangen door trouw aan het neutralere “*den almogenden God*”. We zien dus gelijkaardige aanpassingen zoals in het eedboek, namelijk op vlak van religie en vorst. In tegenstelling tot het eedboek lijkt het hier eerder om persoonlijke aanpassingen te gaan.

⁵²³ Despretz, "De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)," 165-167.

⁵²⁴ Resolutie, 11.11.1577 (SAG, Reeks 107, nr. 3, f. 40r. (oude foliëring)/159r. (potlood foliëring)).

⁵²⁵ Dit ambt wordt door Depretz omschreven als ‘lieutenant van de Deken’, uitvoerder van hun beslissingen. Despretz, "De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)," 165. In Hs 159 zien we inderdaad dat de Cnape van de Curte Zweerde een uitvoerende functie had naar de Deken toe. Hij nam bijvoorbeeld de eed van alle gezworenen af. “*...zo ginc dien cnape vanden curten zwerde alle de Deken hueren eedt doen doen naer de haude costuyme van ghelycken tsachternoens zo ginc den selve cnape vanden curten zwerden alle de ghezwoonen hueren eedt afnemen ende de dekenen namen den hueverdeken zyne eedt af naer costuyme.*” (Hs 159, f. 315v.). Zie ook David Hesters, "Zoot hier voortijts geweest hadde' :de rol van de stedelijke corporaties in de Gentse calvinistische republiek (1577-1584)" (Masterproef, Universiteit Gent, 2008), 31.

⁵²⁶ Resolutie, 11.11.1577 (SAG, Reeks 107, nr. 3, f. 158v.-160r. (potlood foliëring)).

Figuur 17 Aanpassingen eed deken van de weverij, 11.11.1577 (SAG, Reeks 107, nr. 3, f. 41r (oude foliëring)/160 (potlood foliëring))

Eden duiken in de stedelijke administratie dus op in twee schriftelijke contexten. Enerzijds werden ze *a priori* genoteerd en functioneerden ze voornamelijk als referentie voor toekomstige eedceremonies. Eens verzameld in een handschrift symboliseerden ze de relatie tussen de stedelingen en de politieke autoriteiten. Daardoor werd het eedboek een polemisch object tijdens politieke crisissen. In de plaats van een nieuw eedboek op te stellen, eigenden de verschillende regimes zich het handschrift toe via annotaties. Anderzijds zien we notities die *a posteriori* werden gemaakt, geschreven attestaties dat een bepaalde eed gezworen werd door een specifiek individu. Voor de Gentse casus werden deze notaties amper gecentraliseerd in een gespecialiseerd handschrift. Ze zijn eerder te vinden in verschillende administratieve brontypes. Ook bij deze schriftelijke registratie zien we aanpassingen in de eedformules. Deze aanpassingen doen denken aan de extra clausules die ook mondeling werden toegevoegd. We vinden met andere woorden gelijkaardige praktijken in zowel mondelinge als schriftelijke media.

Eedformules in afschriften, drukwerk en kronieken

Terwijl de lijvige administratieve manuscripten eerder gericht waren op intern gebruik circuleerden eedformules ook in meer mobiele afschriften. Enerzijds citeerden politieke pamfletten de omstreden eedformules woord per woord, anderzijds circuleerden ook geschreven kopieën.

De exacte formule van de afzwering van Filips II circuleerde bijvoorbeeld in meerdere pamfletten. We zagen al het vurige pleidooi gedrukt door Peter Zangre tegen

de argumenten van vele katholieken die toch zwoeren uit vrees om huis en goed te verliezen.⁵²⁷ Na de titelpagina vinden we een kopie van de woorden des eeds zoals die op het stadhuis van Antwerpen werden vastgelegd op 12 april 1582. Onder de romaanse titel, volgt de eed in cursief lettertype. (zie Figuur 18)

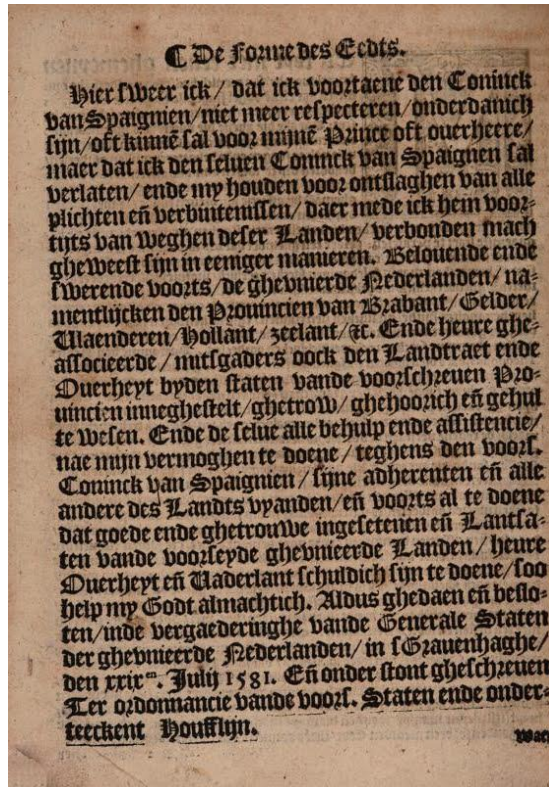

Figuur 18 Cort en Claer Bewijs [...] (Leuven: Peter Zangre, 1582).

In het pamflet uit Mechelen dat deze eed juist promoveerde werd ook de volledige eedformule gedrukt. De auteur citeerde hier de formule die de Staten Generaal op 29 juli 1581 had afgekondigd.⁵²⁸ De mondelinge formule werd visueel benadrukt door een groter lettertype te gebruiken dan in de rest van het pamflet. (zie Figuur 19)

⁵²⁷ Cort en Claer Bewijs van geen der vveerden te syne. Den eet binnen Andtverpen op het stadthuys. Gheconcipieert ende gheapprobeert. Welcken gheeycht vvort door beuel des hertoge van Alenzon, van die borgers van Antwerpen. (Leuven: Peter Zangre, 1582).

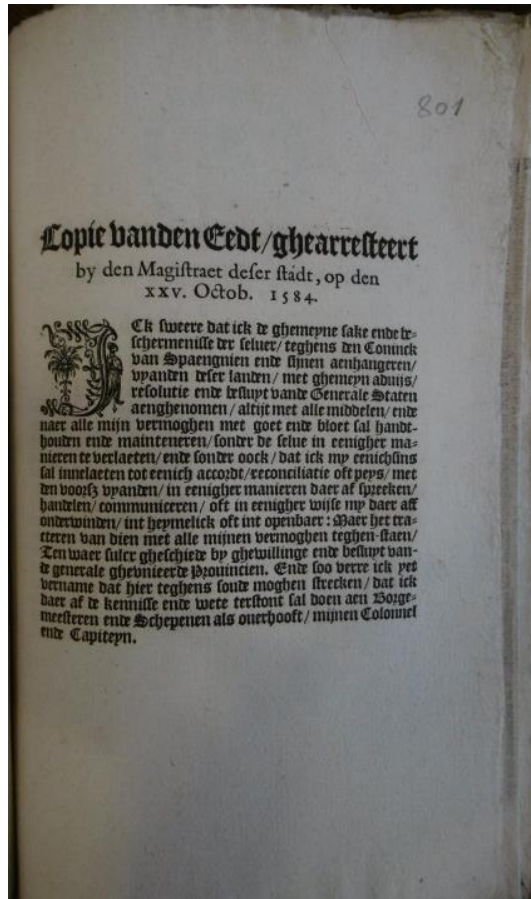
⁵²⁸ Politicq onderwijs, inhoudende diuersche ende seer ghewichtighe argumenten [...] dat niet sonder oorsaecke en[de] treffelijcke motijuen, sijne Excellencie, en[de] de Generaele Staten vande ghe-unieerde Nederlanden, versuecken datmen met nieuwen eede, den coninck van Spaignien ende sijne adherenten soude versaecken [...], AI v.

Figuur 19 *Politieq onderwijs [...]* (Mechelen: Jacob Heyndrix, 1582).

Deze gedrukte eedformules werden met andere woorden vooral gerecupereerd in een politiek discours. Naast de eedformule vonden lezers ook de interpretatie en politieke betekenis van de gevraagde eed in het pamflet. Ik vond slechts één voorbeeld van een drukwerk dat enkel een eedformule bevatte, zonder extra informatie. Het betreft een gedrukte stedelijke ordonnantie van het Antwerpse stadsbestuur van 25 oktober 1584, bestaande uit slechts één vel op een klein formaat (135mmx143mm). Inwoners worden door het stadsbestuur opgeroepen om nogmaals te zweren de *gemene zake* te beschermen tegen de Spaanse koning. Dergelijke gedrukte stedelijke geboden werden ook omgeroepen in de stad en waren bedoeld voor een breed publiek.⁵²⁹ Exacte eedformules circuleerden dus in de publieke sfeer via mobiele tekstuele media zoals gedrukte pamfletten en stedelijke aankondigingen (zie Figuur 20).

⁵²⁹ De universiteitsbibliotheek van Gent bezit een verzamelband met een verzameling van Antwerpse stedelijke geboden. Vermoedelijk circuleerden deze exemplaren niet, maar werden ze meteen ingebonden. Dit zijn immers enorm kwetsbare en efemere pamfletten. *Copie vanden eedt, ghearresteert by den magistraet deser stadt, op den XXV. Octob. 1584* ([Antwerpen]: [Christophel Plantijn], 1584). (UBG, oude drukken, Deel 801 van verzamelband BIB.ACC.059501/705-863).

Figuur 20 Copie Vanden Eedt ([Antwerpen]: [Christophel Plantijn], 1584).

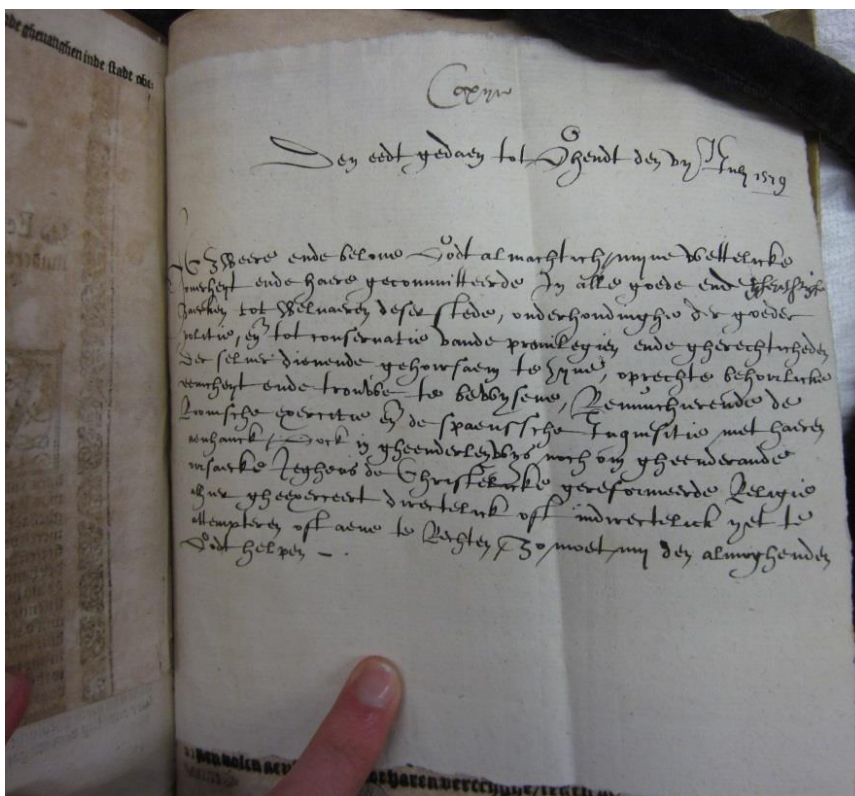
Het is niet ondenkbaar dat ook in Gent zo'n gedrukte formules circuleerden, maar we vonden hier geen voorbeelden van. Verwijzingen naar handgeschreven kopieën van eden daarentegen duiken wel op in de bronnen. Jan van de Vivere omschrijft hoe op 11 juli 1581 verschillende katholieke lieden een kopie van de eed vroegen om zich nog eens te beraden. Volgens de auteur was dat echter een manier om de dwingende eed nog even uit te stellen.⁵³⁰

Een andere kopie van een Gentse eed wordt bewaard in een verzamelband met pamfletten in het prentenkabinet van het Museum Plantin-Moretus. De verzamelband bevat allerhande pamfletten over de Nederlandse Opstand en werd pas later gecompileerd. Hierdoor is het moeilijk om de context van deze losse kopie in te schatten. Op het kleine papiertje staat een kopie van een eed gedaan in Gent op 7 juli 1579 (zie Figuur 21).⁵³¹ Gilles Coppens vermeldt inderdaad dat op die dag de kapiteins hun manschappen deze eed lieten doen. Ook de schepenen moesten zweren. Volgens

⁵³⁰ VdVivere, 223-224.

⁵³¹ Copye: den eedt gedaen tot Ghendt den VII julii 1579, 7.7.1579 (Prentenkabinet Museum Plantijn-Moretus, Antwerpen, Preciosa, Handschrift in verzamelband R 16/27, nr. 38).

Coppens weigerden veel katholieken, waaronder ook enkele schepenen.⁵³² Hierna noteerde hij zelf de eedformule in zijn kroniek.⁵³³ Ook de andere Gentse kroniekschrijvers citeren vaak eedformules. We weten dat sommige van deze auteurs toegang hadden tot officiële bronnen of van elkaar overschreven.⁵³⁴ Bovenstaande voorbeelden suggereren echter dat eedformules ook via afschriften in druk of schrift circuleerden. Deze kopieën functioneerden voornamelijk in een polemische context: als uitgangspunt voor een politiek traktaat of ter informatie van zij die twijfelden om de eed al dan niet te zweren.

Figuur 21 Copye: den eedt gedaen tot Ghendt den VII Julii 1579, 7.7.1579 (Prentenkabinet Museum Plantijn-Moretus, Antwerpen, Preciosa, Handschrift in verzamelband R 16/27, nr. 38).

Niet alleen voor administratieve doeleinden werden eden genoteerd, ook in de lokale geschiedschrijving duiken eedformules regelmatig op. Het is opvallend dat de kroniekschrijvers andere gebeurtenissen vrij neutraal weergeven maar bij de eden duidelijk hun eigen positie communiceren. Het gaat hier dan niet altijd om letterlijke

⁵³² Gillis Borluut, voorschepenen van Gedele; Anthonis Blomme, de derde schepenen van de Keure, en Laureins Marens, secretaris van de Keure weigerden deze eed. Despretz, "De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)," 150.

⁵³³ Hs 159, f. 415r.

⁵³⁴ Van Bruaene, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*, 54. Van Gassen, "Het documentaire geheugen van een middeleeuwse grootstad: ontwikkeling en betekenis van de Gentse archieven : te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde," 221-222, 229 en 237.

notaties van eedformules, maar wel over een persoonlijke neerslag van specifieke eedceremonies.

Dit is bijzonder opvallend in de kroniek van de gebroeders van Campene. We zagen al dat Phillips van Campene veel aandacht besteedde aan het collectieve besluit van de advocaten van de Raad van Vlaanderen om toch trouw te zweren aan de Calvinistische Republiek. Ook het feit dat hij in 1585 terug trouw zwoer aan de Spaanse koning en Roomse kerk komt uitgebreid aan bod in zijn relaas. Hierbij hanteerde de auteur een veel persoonlijker stijl dan in de rest van zijn kroniek. Hij identificeert zich namelijk duidelijk als de auteur van de kroniek en gebruikt de directe rede:

*“Den 11 heeft Mr Philippus de Kempenaere, **schryver van dit dagregister**, wel indachtig de vermaning van gisteren, toen hy tot advocaet van den raed, als voorhenen, aenveerd werd, en **wel wetende hoe hy ten tyde van de beroerte medegezwoeren had**, zich begeven naer de kerke van S. Baefs, alwaer hy knielende voor den penitentiarius, op deszelfs voorzeggen, zeide het wordeken benedicite, daer aen voegde hy de gemeene biechte tot aen de woorden: “daerom zoo bidde ik de alderheiligste maget Maria’ En ging dan voort, **zeggende: “Ik ongelukkige en ellendige zondaer, belyde en bekenne myne boosheid...**”⁵³⁵*

Hij beschreef niet alleen hoe hij zich in de Sint-Baafskathedraal moest verzoenen met de katholieke kerk, maar kopieerde ook de absolutiebrief die hij na de publieke boetedoening kreeg van penitentiarius van Gent Andriaan Varens. Het is niet zeker hoe van Campene dit afschrift zelf vormgaf in zijn oorspronkelijke kroniek. Voor de periode na 1570, bezitten we namelijk enkel de negentiende-eeuwse vertaling van Blommaert van de achttiende-eeuwse Latijnse vertaling van Van Male.⁵³⁶ Wel lezen we in Blommaert dat het afschrift afsloot met de zin: “was ondertekend: Andrianus Varens, penitentiarius van Gent”. Hiermee probeerde van Campene in ieder geval de waarheidskenmerken van het origineel over te brengen in zijn kroniek en zijn getuigenis zo met het afschrift kracht bij te zetten.

Jan van de Vivere benadrukt op dezelfde manier dat hij (althans in 1582) de andere optie koos. Op 10 juli 1582 werd van de Vivere opnieuw gedagvaard om trouw te zweren:

*“...ende eenen cleercq ghinck daer uuytlesen den ouden eedt, dat was: te verlaeten den coninck Philips met alle zijnen aenhanck. Dat deden zij die ontbode persoonen zweeren, ende diet niet en begheerden te doene, die moesten gaen jn een ander camere; ende diet deden, bleven daer. **Maer ic, schrijver van dese, met noch XVII mannen, die dien eedt niet en wilden doen, ghinghen uuyt. Godt wilt ons versteercken.**”⁵³⁷*

⁵³⁵ van Campene (BL), 355.

⁵³⁶Scheerder, "De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de universiteitsbibliotheek te Gent," 15.

⁵³⁷ VdVivere, 342-343.

De laatste zin “*Godt wilt ons verstercken*” laat in het ongewisse wat de gevolgen waren van zijn weigering. Net als van Campene benadrukt hij zijn persoonlijke ervaring door de toevoeging “schrijver van deze”. Ook Marcus van Vaernewijck vermeldde expliciet dat hij een van de eerste was die in 1567 trouw wilde zweren aan het Habsburgse gezag, en beschrijft de eedceremonies ook uitdrukkelijk in de eerste persoon.⁵³⁸

Eden zijn dus niet enkel in de fysieke ruimte een polemisch gegeven, maar ook de schriftelijke neerslag ervan bood burgers en overheden verschillende discursieve mogelijkheden. Belangrijk hierbij is dat de opgeschreven eden zelden los stonden van de woorden die tijdens het mondelinge ritueel werden uitgesproken. Ten eerste waren de neergeschreven eedformules het script voor of het resultaat van een specifieke performance. Ten tweede speelden de gedrukte eden of afschriften in op een publiek debat en het grotere *media-event* dat ontstond naar aanleiding van de vele opgelegde eden. Ten derde fungeerden geschreven eden als een persoonlijke getuigenis of bewijs in bronnen waarin memorabele gebeurtenissen werden gedocumenteerd. Ook visueel werd de link met het mondelinge medium benadrukt. Bijna alle eden werden als een aparte tekstuele entiteit weergegeven door een ander lettertype te gebruiken, directe rede of door de bladschikking aan te passen. Hiermee communiceerden de scribenten en drukkers dat het om een mondelinge formule ging. Daarnaast zagen we binnen dit corpus ook verschillende manipulaties van de tekst. Eden werden overschreven, doorstreept en aangevuld. Hoewel het vluchtige medium een meer permanente vorm kreeg in tekstuele bronnen bleven de formules een dynamisch gegeven. Bovendien stonden ze altijd in relatie tot de rest van de tekst. In het eedboek werden de eedformules van de stadsambtenaren geassocieerd met de Carolijnse Concessie, in pamfletten met argumenten voor of tegen en in kronieken waren de geschreven eden ingebed in een persoonlijk narratief.

4.3 Eden als lokaal communicatiemiddel

Eden waren een ideaal medium om in te spelen op eigentijdse debatten. Bovenstaande analyse illustreert hoe mondelinge, performatieve en schriftelijke praktijken een waar *media-event* maakten van de eedceremonie. Hierdoor beperken de discursieve mogelijkheden van de ceremonie zich niet tot het ritueel zelf. Inwoners en het stadsbestuur grepen ook de aankondigingen, onderhandelingen en recuperaties van de ceremonies aan om zich te profileren. Ondanks de dwingende context waarbinnen eden werden opgelegd maakten burgers steeds een actieve keuze voor een bepaalde strategie.

⁵³⁸ MVV, I, 57 en II, 130.

Op die manier eigenden ze zich het ritueel toe om hun eigen boodschappen te verspreiden. Als we de ceremonies dan in hun geheel beschouwen als een intermediaal media-event, welke functies hadden eden dan voor zowel de stedelijke overheid als haar inwoners? Welke boodschappen werden dan gecommuniceerd?

4.3.1 Top-down analyse: juridische procedure vs. politieke campagne

Intelligence over burgers

Via de eden kwamen de schepenen heel wat te weten over de burgers. Ze rekenden hierbij op de kracht en morele dimensies van het ritueel en gingen ervan uit dat mensen oprecht zouden zweren. Enerzijds zocht de magistraat actief naar radicale burgers door iedereen op te roepen. Het resultaat was een globaal zicht op de gezindheid van de stadsbevolking. De eed die Parma in 1567 vroeg is hier een goed voorbeeld van. Zij die weigerden trouw te zweren moesten hun wapens inleveren. Anderzijds viseerde het stadsbestuur specifieke verdachte groepen. Vreemdelingen, Spaanse handelaars en zeer katholieke burgers werden er bijvoorbeeld van verdacht in het geheim te heulen met de vijand. Ook het pamflet uit Mechelen dat erop aanstuurde de Spaanse koning af te zweren gaf dit aan als voornaamste reden om een eed op te leggen:

*“Dat die ghene die tot noch toe metten **mom aensicht** gheghaen hebben, soudent bekint worden datter geene oorsake van dissidentie ende waentrouwe en soude resteren”*⁵³⁹

De eed die op 1 augustus 1583 werd voorgelegd aan enkele verdachte burgers is een treffend voorbeeld van dit gebruik.⁵⁴⁰ De inhoud van de eedformule verradt de gespannen sfeer tijdens de laatste jaren van het calvinistische regime. Er is immers veel aandacht voor subversieve communicatiepraktijken zoals correspondentie met de vijand en het verspreiden van negatieve boodschappen over het stadsbestuur:

*“...[men moest zweren om] **gheene briefven noch bodtschappen vanden voornomden vianden te ontvanghen**, ende inghevalle myns onwetens eenighe briefven my worden toeghestelt de zelve upden staenden voet der overicheyt te exhiberen ende over te brenghen noch aende zelve vyanden te scriyven noch seynden noch eenighe correspondentie metten*

⁵³⁹ *Politicq onderwijs, inhoudende diuersche ende seer ghewichtighe argumenten [...] dat niet sonder oorsaecke en[de] treffelijcke motijuen, sijne Excellencie, en[de] de Generaale Staten vande ghe-unieerde Nederlanden, versuecken datmen met nieuwen eede, den coninck van Spaignien ende sijne adherenten soude versaecken [...], A3 r.*

⁵⁴⁰ In het Gentse stadsarchief worden verschillende losse stukken (afschriften en namenlijsten) met betrekking tot deze eed bewaard. Dit bestand bevat geen foliëring. Naast de stukken i.v.m. de eed van 1 augustus 1583 bevat dit bestand nog enkele uiteenlopende stukken over verschillende eden uit de 16^e eeuw. Het betreft de bundel die begint met ‘Actum inde nieuwe Camere, present dheer Antheunis van Huffere scepene vander Kuere, ende Thomas de Vos van Ghedeele den Ien augusti XVI LXXXIII...’, 1.08.1583 (SAG, Reeks 148, nr.7: n.g.).

*zelve te houden. Wat ick vernemen zal der overicheyt ende ghemeente deser stede eenichssins te bejeghenen met alle ghetrauwicheyt stracx an te brynghen ende te kennen te gheven gheene propoosten te houden noch stroyen van met eenighe vyanden **sprake te houden van vrede** ofte appoointemente ofte oick andere woorden te spreken streckende tot **schimp ofte lasteringhe vanden magistraet** ofte regeringhe ofte tot twist tweedracht ende onruste vanden ghemeente...*"⁵⁴¹

Onder andere Denys en Laureys de Muer zwoeren deze eed op 1 december. De gebroeders de Muer kwamen ook in de context van onze vorige casestudie in opspraak. Ze behoorden immers tot het Spaans handelaarsmilieu dat ook geassocieerd werd met de mislukte aanslag op Oranje in 1582.⁵⁴² Terwijl we vanaf 1582 geen verder spoor meer van ze vinden, duiken ze een jaar later op deze lijst van verdachte personen die de eed moesten zweren. Vermoedelijk werden de broers dus niet meteen veroordeeld voor hun connecties met het Spaanse kamp maar bleven ze gekend en verdacht bij de schepenen. De dag voordien riep de stadsomroeper overigens gelijkaardige verboden af, namelijk op schimp en laster in geschriften en mondelinge media en correspondentie met de vijand.⁵⁴³ Dit toont een interessante interactie aan tussen de eedafleggingen en andere communicatiekanalen. De eden waren dan een instrument om het beleid te implementeren in de stedelijke samenleving, met specifieke aandacht voor bepaalde groepen. Deze personen konden nog steeds de eed weigeren maar alleszins niet claimen dat ze niet op de hoogte waren van de verboden. Dat enkelen uit de lijst inderdaad op 1 december weigerden, valt af te leiden uit de marginale notities in de personenlijst. Naast Arent Vernier staat bijvoorbeeld *uuytgheset* genoteerd.⁵⁴⁴

Het stadsbestuur was niet enkel uit op informatie over ontrouwe individuen. Voor sommige taken zochten de schepenen mensen die juist overtuigd hadden gezworen. Op 1 maart 1566 werd een honderdtal notabelen ontboden die *goet catholijck waeren, ende die eedt ghedaen hadden*. Zij kregen de taak de poorten van de stad te bewaken en te noteren wie binnen en buiten ging.⁵⁴⁵

In andere situaties zagen we dat de schepenen niet zozeer trouwe of ontrouwe individuen wilden opsporen maar eden eerder gebruikten als een graadmeter voor de populariteit van een bepaalde maatregel. Historicus Jonathan Gray spreekt dan over eden als *tentative measures*. Het voornaamste kenmerk van dit type eden is dat er geen

⁵⁴¹ SAG, Reeks 148, nr. 7: 16^e eeuw losse stukken, n.g.

⁵⁴² Ze stonden in contact met Farnese (Hs 159, f. 517v.). Het pamflet van Plantijn bevat ook een brief die aan hen werd geadresseerd. Laatste document in: De Villiers, *Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persoone vanden deurluchtigen prince mijnen heere ven prince van Oraengien*.

⁵⁴³ Voorgebod, 30.07.1583 (SAG, Reeks 93, nr. 30 (FF), f. 26r): Er werd verboden 'Schempeghe, Lasterigghe of Injurieuse propoosten te spreken', alsook om te corresponderen via brieven met de vijanden.

⁵⁴⁴ SAG, Reeks 148, nr. 7: 16^e eeuw Losse Stukken, n.g.

⁵⁴⁵ VdVivere, 236.

directe straf was voor weigeraars.⁵⁴⁶ Dat was bijvoorbeeld het geval bij de eed die kort voordat de Beeldenstorm losbrak werd geëist van de burgerwacht. Men wilde wel trouw verzekeren maar ook een realistisch zicht krijgen op de religieuze gezindheid van de bevolking. Hetzelfde gold voor de akkoorden die op voorhand bezworen moesten worden zoals de Religievrede in 1578 en de *acte van submissie* in 1567. Dit was niet alleen een manier om mensen moreel te verbinden met hun beloftes maar ook om in te schatten hoe breed gedragen het akkoord was binnen de stedelijke samenleving.

Of informatie de enige drijfveer was om iedereen te laten zweren is echter nog maar de vraag. We zagen immers dat burgers ook valse beloftes met eden bekrachtigden. Van Vaernewijck en van de Vivere suggereerden dat de overheid hier ook van op de hoogte was. Zij vonden het wellicht belangrijker dat mensen zich niet openlijk tegen het regime keerden dan dat iedereen oprecht was. Symbolische communicatie primeerde dan op de juridische en religieuze waarde van een gezworen belofte.

Symbolische communicatie

Eden waren een belangrijk propaganda-instrument voor de stedelijke ideologie.⁵⁴⁷ Door zich dit ritueel toe te eigenen, etaleerden de verschillende regimes telkens hun politieke legitimiteit. Zeker tijdens de Calvinistische Republiek paste deze communicatiestrategie binnen het constante streven naar particularisme. Andere acties zoals de oprichting van een eigen muntatelier of de organisatie van een blijde intrede pasten bijvoorbeeld ook in deze strategie.⁵⁴⁸ Juist die dialoog tussen heden en verleden creëerde extra betekenislagen in de ceremonie. In plaats van een nieuw eedboek op te stellen overschreven de stadsklerken bijvoorbeeld de oude eedformules. De schepenen van de rebelse magistraat namen hierdoor een duidelijke positie in ten opzichte van hun voorgangers. Dit proces was echter niet eigen aan geschreven media. Ook ceremonies werden overgedaan in een decorum dat herinnerde aan die traditie. In die zin werd de publieke ruimte ook overschreven met nieuwe performances. Denk bijvoorbeeld aan de eedzwering in 1577 op de Vrijdagmarkt in hetzelfde decor als dat waarin de soeverein normaal trouw zwoer aan de bevolking.

⁵⁴⁶ Gray, *Oaths and the English Reformation*, 57.

⁵⁴⁷ Voor een gelijkaardige analyse van eden in de 15e eeuw zie Haemers, "Zegels, eden, taal en liturgie: Ideologie, propaganda en het symbolische gebruik van publieke ruimte in gent (1483)," 184.

⁵⁴⁸ Voor de muntslag zie Johan Decavele, "'Genève' van Vlaanderen," in *Het eind van een rebelse droom : opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, eds. Johan Decavele en Dirk Coigneau (Gent: Stadsbestuur, 1984): 32-62, 58. Over de toe-eigening van de blijde intredes zie Anne-Laure Van Bruaene, "A breakdown of civic community? Civic traditions, voluntary associations and the Ghent calvinist regime (1577-84)," in *Sociability and its discontents: Civil society, social capital, and their alternatives in late medieval and early modern Europe*, eds. Eckstein Nicholas en Terpstra Nicholas (Turnhout: Brepols Publishers, 2010): 273-291, 286.

Stefano Dell'Anglia beschreef dit proces in de context van de Italiaanse kettervervolging. Boeken en pamfletten kunnen verbrand worden, maar wat doe je met taalhandelingen zoals een opruiende preek? Een populaire maatregel was de beschuldigde zijn preek laten overdoen. Op dezelfde plaats, voor een (in theorie) zelfde publiek, maar met een tekst die de inquisiteur had opgesteld.⁵⁴⁹ Subversieve uitspraken werden op die manier vervangen door een correcte performance in het collectief geheugen. We zien een gelijkaardige omgang met eden in Gent. Om een vorige eed op te heffen werd een nieuwe gezworen. In 1567 zwoeren de vroedvrouwen bijvoorbeeld dat ze mensen die hun kind niet volgens de katholieke religie doopten zouden aangeven. Enkele jaren later werd deze eed teniet gedaan door exact het omgekeerde te zweren.

In een complexe en verwarrende politieke realiteit communiceerden eden een duidelijk standpunt. Het voornaamste doel was tweedracht vermijden door een duidelijke eedformule op te leggen. Alleen al de actie, het opleggen van een eed, was een manier om de eigen ideologie op te voeren en een dominante stem op te eisen in de publieke ruimte.⁵⁵⁰ Steeds stelde het stadsbestuur deze eden dan voor als een manier om eenheid te creëren in de gemeenschap. Dat was zo in 1579 toen de dekens trouw moesten zweren aan de gereformeerde religie. Baljuw Joos Codde en Lieven Mannens lichtten de noodzaak van de eed toe aan de hand van het voorbeeld van Maastricht waar twee geloven enkel vijandschap onder de stedelijke gemeenschap creëerden. Het ware beter *dat wij al eenen eedt deden ende waren al van eenen zinne*.⁵⁵¹ Wie lid wilde zijn van de gemeenschap moest trouw zweren aan de vooropgestelde normen en waarden. De stedelijke identiteit werd op die manier eenduidig vastgelegd. In de realiteit hadden stedelingen uiteraard een meer gelaagde identiteit en waren er veel grijze zones tussen radicaal katholiek en calvinistische rebel.⁵⁵² De realiteit was bijgevolg dat deze eden vaak een grotere tweedracht tot stand brachten omdat een complex probleem werd gereduceerd tot een specifieke set van waarden waaraan slechts een deel van de bevolking voldeed.

Dit was bijvoorbeeld het geval bij de afzwering van Filips II. Het plakkaat van Verlatinghe bevestigde een proces dat al enkele jaren aan de gang was. Al in 1577

⁵⁴⁹ Stefano Dall'Aglio, "Voices under trial. Inquisition, abjuration, and preachers' orality in sixteenth-century Italy," *Renaissance Studies* 31, nr. 1 (2017): 25-42, 31.

⁵⁵⁰ Questier verwoordde dit treffend: '...claiming authority over other voices and discourses', asserting a specific interpretation of widely discussed and disputed elements of political and religious thought...' Questier, "Loyalty, religion and state power in early modern England: English romanism and the jacobean oath of allegiance," 328.

⁵⁵¹ Hs 159, f. 416r.

⁵⁵² Mannaerts, "Hoort, hoe 't gaet te Ghendt: De mentaliteit van de katholieke bevolking onder calvinistisch bewind (1577-1584). Onderzoek aan de hand van de politieke en religieuze balladen en refreinen, UB Gent hs. 583," 98. Zie ook Juliaan Woltjer, "Political Moderates and Religious Moderates in the Revolt of the Netherlands," in *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands, 1555-1585*, ed. Philip Benedict (Amsterdam: Royal Netherlands academy of arts and sciences, 1999): 185-200, 198-199.

verklaarde de voltallige Gentse burgerwacht bijvoorbeeld de Spaanse vorst tot vijand onder toezicht van het Comité van Achttien mannen.⁵⁵³ Geert Janssen merkte ook op dat de eed in zekere zin een status quo bevestigde. Sommige katholieken namen wel vrede met deze situatie totdat men de vorst ook daadwerkelijk moest afzweren.⁵⁵⁴ Pas dan kregen mensen uit deze grijze zone een duidelijk medium om zich hierover uit te spreken. De Vlaamse steden stonden dan ook eerder weigerachtig tegenover een strenge opvolging van de eed. De Brugse schepenen stelden de ceremonie uit wegens de vrees voor rellen.⁵⁵⁵ Ook in Gent klaagden de schepenen en de Raad van Vlaanderen over het polariserende karakter van de eed:

*“... de zwaricheden diemen bevandt dat vele burghers weygherden den eedt vande afzweryn. van coninck van Spaengen te doene **daer ute stondt groote twisten** ende oppositien te rysen **tusschen den burghers** deen jehens den anderen elckanderen danof injurierende...”*⁵⁵⁶

De oplossing was om nog meer soldaten te laten logeren in de stad, specifiek in de woonst van weigeraars. Ook moesten zij die weigerden hun wapens inleveren. Net als in 1567 koos men dus eerder voor een pragmatische oplossing: weigeraars onschadelijk maken door hen te surveilleren en te ontwapenen.⁵⁵⁷ Pas in extreme gevallen werden deze personen ook daadwerkelijk verbannen. Overheden waren zich dus bewust van deze impact van eedafleggingen. Historicus John Spurr omschreef dit effect treffend:

*“It is when oaths are disputed, when they divide people from each other, that their communicative function is revealed most starkly.”*⁵⁵⁸

Juist wanneer een groot deel van de bevolking het niet eens was over een bepaalde eed bood deze praktijk een forum voor zowel voor- en tegenstanders om zich extra te profileren. De literatuur heeft dan vooral aandacht voor de intenties van de overheid, maar zelden voor de verschillende strategieën van burgers. Een eed zweren was immers geen passieve handeling, en vroeg een sterke emotionele betrokkenheid van de Gentse inwoners.

⁵⁵³ Decavele, "De mislukking van Oranjes' democratische politiek in Vlaanderen," 639, voetnoot 672.

⁵⁵⁴ Janssen, "Quo vadis? Catholic perceptions of flight and the revolt of the Low Countries (1566-1609)," 486-487.

⁵⁵⁵ Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: The political culture of the Dutch Revolt*, 309.

⁵⁵⁶ Resolutie, 21.10.1581 (SAG, Reeks 107, nr. 3, f. 348r.).

⁵⁵⁷ Scheerder, *Het wonderjaar te Gent 1566-1567*, 210.

⁵⁵⁸ Spurr, "The profane history of early modern oaths," 47. Questier gaat zelfs een stapje verder en claimt dat de Engelse overheid in 1606 juist uit was op zo'n verdeling onder de katholieke bevolking, wat de positie van James I dan weer sterker maakte. Questier, "Loyalty, religion and state power in early modern England: English romanism and the jacobean oath of allegiance," 317-318.

4.3.2 Bottom up: forum voor contestatie en reconciliatie

Weigeren was nooit de comfortabele optie, maar de straffen waren wel gradueel. In voorgaande voorbeelden zagen we maatregelen die varieerden van het noteren van de weigeraars in een register en het afnemen van wapens en ambt tot verbanning en inbeslagname van goederen. Dit waren ongetwijfeld zware straffen, maar de maatregelen waren niet levensbedreigend. Zeker bij de minder ingrijpende sancties voorzag het regime toch een relatieve keuzevrijheid. Hoewel we geen concrete cijfers hebben beschrijven de narratieve bronnen dat velen inderdaad weigerden. Weigeren kon ook een krachtig publiek statement worden. Van Vaernewijck en van de Vivere hebben het dan over 'de refusanten', over een duidelijk te identificeren groep.⁵⁵⁹ Tegelijkertijd zagen we ook minder radicale opties. Mensen stelden de eed uit en zwoeren pas na meerdere oproepen of onder mentale reservaties. Mensen hebben dan trouw gezworen, maar de legitimiteit van de ceremonie werd zo wel ondermijnd.

We mogen er echter ook niet vanuit gaan dat de inwoners die trouw zwoeren dit alleen deden uit vrees voor repercussies. Het was altijd mogelijk dat burgers uit vrije wil en in volle overtuiging steun betuigden aan de verschillende regimes. Het medium gaf burgers bovendien de kans om zich te re-integreren na turbulente tijden. Dat gebeurde dan wel uit noodzaak, toch hoefde dit niet per definitie onoprecht te zijn. We zagen onder andere dat Philips van Campene hier graag gebruik van maakte in 1584. Sinds enkele jaren is er veel wetenschappelijke aandacht voor de reconciliatiepolitiek van het Habsburgse regime tijdens en na de Opstand.⁵⁶⁰ Hierdoor komt de nadruk vooral te liggen op gratiemaatregelen als een politieke strategie, maar dat paste ook in de persoonlijke sociale strategie van de burgers. Eden werden niet alleen opgedrongen maar waren ook een optie en een kans voor individuen om zich tussen het strijdgewoel staande te houden. Van Vaernewijck beschreef bijvoorbeeld dat velen na de Beeldenstorm hun eed aflegden om in een betere positie te staan tegenover het gerecht.⁵⁶¹ De overheid wist dat en stond het ook toe. Ze hadden hier immers ook baat bij, indien ze een boodschap van eenheid wilden communiceren. De kroniekschrijver kaderde dit fragment echter ook in een top-downperspectief, aangezien hij ervan uitgaat dat veel van zijn medeburgers enkel uit gemak zwoeren.

Het is belangrijk om het discours van de bronnen, dat deze daden vaak als laf bestempelt, niet over te nemen. Onder andere Juliaan Woltjer wees op de vele middengroepen die niet overtuigd katholiek of voorstander van de Reformatie waren.⁵⁶²

⁵⁵⁹ MVV, II, 132. En VdVivere, 241.

⁵⁶⁰ Zie bijvoorbeeld Soen, *Vredehandel: adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)*. Soen, "De reconciliatie van 'kettters' in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)," 337-362.

⁵⁶¹ MVV, II, 134.

⁵⁶² Woltjer, "Political Moderates and Religious Moderates in the Revolt of the Netherlands," 185-200.

De strategieën van deze groepen laten minder sporen na in pamfletten of spectaculaire performances, waardoor het moeilijk wordt om hier uitspraken over te doen. Eedceremonies lijken mij desalniettemin ook een middel voor burgers om dergelijke accommodatiestrategieën na te streven. Burgerschap was voor hen belangrijker dan een duidelijk afgelijnde religieuze identiteit.

4.4 Conclusie

Eedafleggingen geven een interessante kijk op populaire stedelijke communicatiepraktijken. Juist de brede participatie en de verschillende media waarin informatie over deze eden circuleerde binnen de stad maken van de ceremonie een dankbare casestudie voor ons onderzoek. We zochten naar een manier om de praktijk te integreren in een netwerk van communicatiemiddelen. En we onderzochten hoe zowel overheden als inwoners van de stad eden gebruikten en zich toe-eigenden.

In plaats van een doorsnede te maken van een plaats en tijd, zoals de circulatie van nieuws over een specifiek onderwerp in hoofdstuk twee, volgen we nu een bepaalde communicatiepraktijk tijdens verschillende crisismomenten: na de Beeldenstorm in 1567, tijdens de Calvinistische Republiek (1577-1584) en na de restauratie van het Habsburgse gezag. Een groot verschil met de vorige casestudy's is dus dat we deze keer een praktijk doorheen de tijd vergelijken. Hierdoor krijgen we ook een zicht op specifieke repertoires die werden toegeëigend en aangepast door de snel verwisselende regimes.

Een ander belangrijk verschil is dat stedelijke overheden slechts achteraf reageerden op wat in de publieke ruimte circuleerde. Voorkomen dat het nieuws over de aanslag op Oranje een ongecontroleerd *media-event* werd was de voornaamste motivatie om zich te mengen in de publieke sfeer. In dit derde hoofdstuk zien we het omgekeerde. De overheden creëerden bewust *media-events* rond de eedceremonies. Juist omdat eden werden geanticipeerd en besproken in de publieke ruimte fungeerden deze praktijken als een belangrijk lokaal communicatiemiddel.

In deze case zien we gelijkaardige mechanismes aan het werk die ook al aan bod kwamen in de vorige hoofdstukken. In eerste instantie kunnen we vertrekken vanuit **intracompositionele intermedialiteit** om schriftelijke bronnen over eden te interpreteren. Een eed is in de eerste plaats een mondeling medium, een belofte die wordt uitgesproken. Om die belofte correct op te zeggen maakte men echter vaak gebruik van een geschreven eedformule die de secretaris dan voorlas. Formules kregen in pamfletten, kronieken en eedboeken een aparte lay-out waardoor het mondelinge

karakter van de tekst werd benadrukt. Ook een beschrijving van ceremoniële aspecten verbinden de tekst met de performance. Dat was vooral het geval in kronieken en keureresoluties. Een afschrift van een eed hoefde echter niet altijd een residu te zijn van een eed, maar kon evengoed een stimulans zijn voor een volgende opvoering (bijvoorbeeld in het geval van het eedboek). Desalniettemin stonden deze teksten in beide gevallen in directe relatie tot een rituele handeling, wat de scribenten of drukkers probeerden duidelijk te maken in hun tekst.

Daarnaast speelde ook **extracompositionele intermedialiteit** een grote rol tijdens de eedceremonies. Een eedaflegging is pas geldig als bepaalde media werden gecombineerd in een **mediacuster**: de (al dan niet op voorhand opgeschreven) eedformule wordt opgezegd met een gebaar (opgestoken hand) in een specifieke ruimte en voor een specifiek publiek. Soms werd hiervan ook nota gemaakt. De ruimtelijke context en de link met het stedelijke publiek waren hierbij essentieel. Ceremonies die in het schepenhuis werden gehouden bereikten een breder publiek doordat informatie over die eedafleggingen migreerde naar mondelinge netwerken. Maar de autoriteiten organiseerden ook zelf eedafleggingen op betekenisvolle publieke plaatsen zoals de Vrijdagmarkt. Dat brengt ons bij de relatie tussen eden en de publieke opinie. Media-events en transmedialiteit zijn dan handige concepten om die interactie te beschrijven en te begrijpen. Eden werden immers georganiseerd als een **media-event**. Ze werden aangekondigd, de eedformule werd eventueel op voorhand onderhandeld, en achteraf bediscussieerd binnen de mondelinge netwerken. Daarnaast circuleerden ook meer algemene **transmediale** boodschappen over eden zoals discussies over de geldigheid en de gevolgen van mentale reservatie bij eden.

De impact en het polemisch effect van eden ontstond door een interactie tussen deze media. Afhankelijk van wat de overheid wilde bereiken met de eden kozen ze voor een andere strategie. Door de Gentenaars één voor één op het stadhuis te roepen of een eed te laten afnemen door tussenpersonen zoals de dekens of *vingteniers*, kreeg men een zicht op de gezindheid van de bevolking. Bovendien zagen we dat die tussenpersonen degene die moesten zweren ook persoonlijk konden overtuigen. Op die manier boden eden een uitzonderlijk persoonlijk contact tussen inwoners en de lokale overheid. In dat geval waren de schepenen uit op informatie of wilden ze zich in crisistijd verzekeren van de trouw van specifieke groepen. Eden functioneerden eveneens als een populair medium om de waarden van het regime ondubbelzinnig op te voeren. Inwoners van Gent voerden dit ritueel uit en waren er tegelijkertijd toeschouwer van.

Hoewel de eed werd opgelegd in een dwingende context zetten de inwoners van Gent elk van deze media ook naar hun hand. Bij de mondelinge beloftes voegden mensen extra clausules toe. We zien aanpassingen in geschreven eden en vooral heel veel meningen over de *performance* van burens en bekende Gentenaars in beschrijvingen van de mondelinge netwerken. Het is vooral die stedelijke echokamer die het lastig

maakte voor de afwisselende regimes om het effect van hun eedcampagnes te controleren. Te veel weigeraars maakten de eed tot een forum waar verzet werd geëtaleerd. En te veel gedwongen geloftes ondermijnden de betekenis van de ceremonie.

Hoofdstuk 5

Algemeen besluit

Intermedialiteit wordt in het historisch onderzoek wel erkend maar is zelden het centrale uitgangspunt voor de analyse van vroegmoderne communicatie. Een van de redenen hiervoor is een gebrekkige theoretisering van het begrip multimedia. Door meer nuance te brengen in het begrippenkader kan intermedialiteit een nieuwe methodologische invalshoek bieden om multimediaal bronnenmateriaal te analyseren. Voorliggende studie onderzocht daarom zowel de vorm als functie van media-interacties in de stedelijke context. Enerzijds gaan we er vanuit dat de stedelijke context meer media-interacties genereerde dan een rurale context. In die zin sluit de keuze voor een stedelijke publieke ruimte aan bij het werk van onder andere Bellingradt en De Vivo waarin het effect van de stedelijke echokamer werd benadrukt. Anderzijds heeft deze keuze uiteraard ook te maken met het overgeleverde bronnenmateriaal dat voor het zestiende-eeuwse Gent zeer gunstig is. Vooral de turbulente context uit de tweede helft van die eeuw bood tal van situaties waarin zowel de stedelijke overheid als de inwoners van de stad zich profileerden in de publieke sfeer. Door te vertrekken vanuit dezelfde concepten voor drie uiteenlopende casestudy's kwamen we tot een systematische analyse van het begrip intermedialiteit in relatie tot de stedelijke context.

Met deze methodologische invalshoek leverden we een bijdrage aan twee historiografische debatten. Meer inzicht in intermedialiteit bood ten eerste een nieuwe blik op de manier waarop stadsbewoners participeerden in de stedelijke publieke sfeer. Ten tweede nuanceert intermedialiteit de dominante positie van de drukpers binnen stedelijke communicatie. Beide debatten zijn wat betreft de zestiende eeuw nauw verweven met de vraag hoe zowel burgers als de stedelijke overheid omgingen met dissidente stromingen zoals de Reformatie en later ook met de Nederlandse Opstand. We kozen bijgevolg voor casestudy's waarin deze thematiek aan bod komt.

Allereerst lag de focus op gedrukte bronnen zelf en de verschillende manieren waarop ze zich tot andere media konden verhouden. De circulatie van gedrukte Gentse martelaarsverhalen bleek hiervoor een geschikte casus. Niet alleen was de

ontstaanscontext van de martelaarsverhalen voldoende gedocumenteerd in juridische bronnen, ook werden veel gedrukte martelaarsliederen en -bundels overgeleverd. Daarnaast gaven vooral de notities van Marcus van Vaernewijck meer inzicht in de circulatie en interpretatie van die gedrukte teksten in de Gentse publieke sfeer. Via deze bronnen reconstrueerden we hoe veroordeelde doopsgezinden zelf hun martelaarschap vormgaven in hun brieven en liederen en tijdens hun executie. Drukkers kozen er vervolgens voor om die inhoud te transponeren naar het gedrukte medium maar gaven tegelijkertijd de multimediale oorsprong van die informatie typografisch weer. Tenslotte ondersteunde het gedrukte martelaarsboek ook nieuwe performances en mondelinge interacties. Op die manier reflecteert het overgeleverde gedrukte martelaarsboek zowel de multimediale ontstaanscontext van de doopsgezinde martelaarscultus als de orale context waarbinnen het drukwerk functioneerde.

In het tweede hoofdstuk was het onderzoeksobject niet langer een specifieke bron, maar een gebeurtenis die snel resoneerde binnen het stedelijke informatienetwerk. De mislukte aanslag op Willem van Oranje werd uitvoerig toegelicht in een Antwerps pamflet, maar binnen de Gentse context zien we dat het nieuws betreffende de aanslag vooral in mondelinge en performatieve media circuleerde. Op die manier werd de gebeurtenis snel een media-event waaruit zowel de Habsburgsgezinde als Staatse partij munt trachtten te slaan. We stelden ook vast dat de intermediale campagnes van beide partijen in interactie stonden met de stedelijke geruchtenstromen die tegenstrijdige berichten bleven genereren. Net zoals in het geval van het doopsgezinde martelaarsboek analyseerden we de vorm en het gebruik van verschillende types media-interacties binnen dit media-event.

In een derde en laatste hoofdstuk bekeken we intermediale aspecten van eedceremonies. Tijdens politieke en religieuze conflicten boden eedceremonies in hun schriftelijke, gedrukte of orale vorm tal van discursieve mogelijkheden voor de stedelijke overheid en haar burgers. De eedceremonie zelf is al een intermediaal ritueel op zich, maar de polemische impact wordt pas echt duidelijk wanneer we de ceremonie ook situeren binnen een media-event. Ondanks het statische karakter van een ritueel, dat per definitie verloopt volgens een vast stramien, zien we hoe Gentenaars de ceremonie gebruiken om het regime zowel te bevestigen als in vraag te stellen.

Binnen deze drie casestudy's zochten we naar manieren om intermediale constructies (een bron, gebeurtenis of ritueel) te kaderen binnen het stedelijk communicatienetwerk. Tot nog toe ontbrak een integrale benadering van intermedialiteit, waardoor historici slechts de meer evidente vormen van multimedia als dusdanig bestudeerden. Bovenstaande casestudy's tonen echter aan dat we niet alleen de combinatie van duidelijk te onderscheiden media (zoals tekst en afbeelding) maar ook de weergave van andere media en het gebruik of ontstaan van de tekst in een performatieve context kunnen bestuderen als vormen van intermedialiteit.

Een eerste resultaat van deze studie is bijgevolg een beter inzicht in de intermediale eigenschappen van tekstuele bronnen. Door hybride elementen telkens te benoemen en te categoriseren kan een beter onderscheid gemaakt worden tussen de verschillende producenten, consumenten, functies en effecten van intermedialiteit. Bovendien daagt dit begrippenkader ons uit om eenzelfde bron te benaderen vanuit verschillende invalshoeken. In elk hoofdstuk kwamen vormen van intracompositionele en extracompositionele intermedialiteit aan bod.

Onder de noemer **intracompositionele intermedialiteit** werden hybride elementen van afzonderlijke bronnen (pamflet, gerucht en manuscript) geanalyseerd. Schijnbaar monomediale bronnen bevatten immers veel referenties naar andere media. Het is belangrijk om deze ingrepen te analyseren als bewuste keuzes van de producenten die een invloed hadden op de interpretatie van de boodschap. We schoven in deze studie drie mogelijke invalshoeken naar voren om dergelijke intermediale elementen te interpreteren; als residu, retorische strategie en script.

Ten eerste lieten mondelinge, schriftelijke en performatieve media sporen na in tekstuele bronnen en veel zestiende-eeuws drukwerk was gebaseerd op die meer vluchtige kanalen. Dergelijke hybride elementen zijn dan te interpreteren als een soort residu van efemere communicatiemiddelen. Ondanks het feit dat de doopsgezinde brieven wellicht niet letterlijk werden weergegeven in de martelaarsboeken weerspiegelt *Het Offer des Heeren* wel de schriftelijke mediastrategieën van de doopsgezinden. Het procesdossier uit het pamflet over de aanslag op Willem van Oranje werd wellicht ook aangepast, maar is toch deels terug te vinden in het archief. Ook in het laatste hoofdstuk getuigen de vele opgeschreven eedformules van mondelinge praktijken. Het zijn allemaal voorbeelden van scribenten of drukkers die via intermediale kenmerken hun lezers duidelijk maken dat het om een neerslag gaat van andere media.

Dit is allesbehalve een passief proces; producenten kozen voor een bepaalde weergave. Naast een residu is intermedialiteit immers ook een retorische strategie. In de besproken cases gebruikten drukkers, maar ook stadsomroepers en scribenten, intermedialiteit om de authenticiteit van hun informatie te benadrukken. Verwijzingen naar schriftelijke en mondelinge bronnen werden zo ingezet om de lezer te overtuigen van de boodschap. Dat was het geval bij de martelaarsteksten, maar ook tijdens de eerste weken na de mislukte aanslag op Willem van Oranje kwam deze strategie terug.

Een derde en laatste benadering van intracompositionele intermedialiteit is die van het script. Zestiende-eeuwse teksten waren niet alleen hybride omdat ze hun oorsprong hadden in een multimediale context, maar ook omdat ze daarin moesten functioneren. Dat kan heel letterlijk, zoals in het eedboek waarvan de eedformules woord voor woord moesten opgezegd worden. Elementen zoals wijsaanduidingen en dialogen zorgden er ook indirect voor dat de informatie uit de tekst snel werd opgepikt in mondelinge netwerken. Hybride teksten stimuleerden zo nieuwe performances.

Terwijl we bij intracompositionele intermedialiteit een detailstudie uitvoeren van één bron zoeken we bij **extracompositionele intermedialiteit** naar een relatie tussen verschillende bronnen. Het onderscheid tussen intracompositionele en extracompositionele vormen van intermedialiteit was er voornamelijk een tussen twee onderzoeksmethodes. De vraag is in het tweede geval wat die verschillende media verbond en welk effect deze interactie had. Media interageerden met elkaar omdat ze simultaan werden gecombineerd. Onder de noemer mediaclusters kwamen bijvoorbeeld publieke aankondigingen en eedceremonies aan bod in deze studie. Doordat verschillende mediahandelingen op hetzelfde moment gebeurden ontstond een intermediaal geheel. Maar er werden ook enkele gebeurtenissen als media-events gereconstrueerd. Gebeurtenissen zoals de mislukte aanslag op Willem van Oranje, maar ook bijvoorbeeld het zweren van eden of een publieke executie, domineerden het publieke debat in verschillende media zowel voor als nadat deze gebeurtenissen plaatsvonden. Informatie over deze gebeurtenissen circuleerde met andere woorden transmediaal binnen de stedelijke echokamer. Niet de plaats en tijd maar de thematiek verbindt deze media dan in één context, in dit geval de Gentse publieke sfeer.

Net zoals drukkers er al dan niet voor kozen om hun drukwerk hybride te maken moeten we ook bij extracompositionele intermedialiteit de acties en keuzes van de producenten benadrukken. Het stadsbestuur koos bijvoorbeeld voor een bewuste strategie om media te combineren om het nieuws over de mislukte aanslag op Willem van Oranje meteen te kaderen. Via aankondigingen met trompet en biddagen claimden de bestuurders de publieke ruimte om hun interpretatie van de feiten te communiceren. Daarnaast circuleerden bepaalde onderwerpen ook op een transmediale manier, omdat informatie constant werd getransponeerd naar andere media. De dramatische executies van de doopsgezinden werden bezongen in liederen, drukkers gaven deze liederen uit en doopsgezinden zongen deze liederen.

Is het niet paradoxaal om voor een studie van intermedialiteit vooral te focussen op gedrukte en geschreven bronnen? Wat met andere interessante bronnen zoals gravures, objecten of architectuur? We kozen bewust niet voor het idee dat intermedialiteit een optelsom is van verschillende afzonderlijke media. In plaats van een interdisciplinaire studie schuift dit doctoraat een benadering naar voren waarin binnen een specifiek medium, het gedrukte woord, gezocht wordt naar sporen van en bruggen naar andere media. Vooral de linken met het geschreven en gesproken woord kwamen hier aan bod, maar dezelfde categorieën kunnen toegepast worden op de weergave van visuele, auditieve en andere media. Daarnaast biedt ook een chronologische benadering van deze problematiek toekomstige onderzoeksperspectieven. In hoeverre evolueren de intermediale elementen in drukwerk doorheen de tijd? Het zou ook interessant zijn om eenzelfde analyse te maken voor andere communicatiemiddelen. Hoe gaf men drukwerk weer in schrift? Hoe werd verwezen naar het geschreven of gesproken woord in visuele

media? Om dit te kunnen doen is echter een interdisciplinair team nodig. Terwijl historici vooral thuis zijn in de interpretatie van geschreven bronnen zijn musicologen beter onderlegd om de nuances binnen auditieve media te duiden en kunsthistorici om het gebruik van een bepaalde iconografie te kaderen. Een gemeenschappelijk begrippenkader dat toepasbaar is in verschillende periodes en op verschillende technologieën biedt hiervoor alvast heel wat mogelijkheden.

Een theoretisering van intermedialiteit is geen doel op zich maar een middel om het gebruik en effect ervan in kaart te brengen. Daarom situeerden we onze methodologische zoektocht doorheen deze studie binnen twee historiografische debatten. **Het tweede resultaat** van deze studie is bijgevolg een nieuw perspectief op de participatie van burgers in de stedelijke publieke sfeer maar ook op de positie van de drukpers binnen dit stedelijke informatienetwerk. Beide debatten zijn nauw verwant aan elkaar. De drukpers bood immers nieuwe mogelijkheden aan zowel de burgers als overheden om deel te nemen aan het publieke debat. Toch kunnen we de impact van de drukpers niet geïsoleerd van andere media evalueren.

Deze studie toont ten eerste aan dat er geen sprake was van een louter representatieve publieke sfeer. Hiermee sluit dit onderzoek aan bij heel wat andere historici zoals Pollmann, Deen en de Vivo die het concept kritische publieke sfeer ook toepasbaar achten op de vroegmoderne periode. Aangezien de meeste overgeleverde bronnen afkomstig zijn uit de overheid en dus vaak die zogenaamde representatieve publieke sfeer bevestigen, moeten we ze steeds plaatsen tegenover die stedelijke echokamer waarin boodschappen potentieel anders werden geëvalueerd. Vertrekken vanuit een intermediaal uitgangspunt brengt dan een ander perspectief op de interactie tussen de representatieve en kritische publieke sfeer. Het stadsbestuur kon boodschappen wel ceremonieel omkaderen en zo een belangrijke officiële stem claimen in het publieke debat, maar ze slaagde er niet in om de dominante stem te worden. Ondanks repressieve maatregelen bleek het onmogelijk om de snelle mondelinge geruchtenstromen te controleren. Niet alleen traceerden we een belangrijk tegendiscours in verschillende media, burgers eigenden zich ook de representatieve communicatiekanalen van de stad toe. De exemplarische executies werden een forum voor martelaars, stadsomroepers werden geridiculiseerd en de waarde van eedceremonies werd ondermijnd door hun legitimiteit te contesteren in de publieke sfeer.

Dit onderzoek haakt ten tweede in op het debat over de impact van de drukpers. Vooral de geïsoleerde studie van dit medium werd in vraag gesteld. Onze studie biedt een aantal onderzoeksinstrumenten en categorieën waarmee gedrukte media gesitueerd kunnen worden binnen een breder stedelijk informatienetwerk. Een belangrijke vaststelling is bijvoorbeeld dat de gedrukte brieven van de doopsgezinde martelaren effectief gebaseerd zijn op werkelijke praktijken. Hiermee nemen we een

tussenpositie in tussen een positivistische en postmoderne benadering van intermedialiteit. Gedrukte brieven of dialogen geven niet de exacte woorden van hun zogenaamde auteurs weer, noch zijn het volledig literaire ficties. De inhoud van gedrukte teksten circuleerde voorheen in andere, meer vluchtige kanalen. Indien een groot belang wordt gehecht aan de culturele impact van gedrukte pamfletten, moet deze multimediale oorsprong ook in rekening gebracht worden. Naast het in vraag stellen van de monomediale kwaliteiten van drukwerk zelf toont deze studie aan hoe drukwerk steeds in relatie tot andere media moet geëvalueerd worden. Het pamflet over de aanslag op Oranje moeten we plaatsen tegenover de hardnekkige geruchten over zijn vermeende dood. Ook het gedrukte martelaarsboek had vooral een impact omdat het de mondelinge praktijken van gelovigen ondersteunde. Pas door een lokale transpositie van tekstuele naar mondelinge praktijken zoals liederen of discussies tijdens de Hagepreken kon de inhoud van de gedrukte martelaarsverhalen eventuele nieuwe gelovigen overtuigen. Traktaten over het zweren van valse eden speelden tenslotte in op contemporaine discussies die evengoed in preken en in mondelinge netwerken werden gevoerd. Het is niet altijd evident om die transmediale thema's te traceren. Toch illustreren de bestudeerde casussen hoe de inhoud van polemisch drukwerk steeds in relatie stond tot een fysieke, lokale en mondelinge publieke sfeer.

Hoofdstuk 6

Bibliografie

6.1 Bronnen

6.1.1 Onuitgegeven bronnen

België
Antwerpen

Felixarchief

Stadsbestuur Antwerpen

Nr. 7. Rechtspraak, Hoge vierschaar, bijzondere zaken,
Inventarisnr. V 136

Prentenkabinet Museum Plantijn-Moretus

Preciosa

Verzamelband R16/27,

nr. 38: Cotype den eedt gedaen tot Ghendt den VII julii 1579

Gent

Stadsarchief Gent

Oud Archief

Reeks 214: Boec vanden Crime

Nr. 3, 4

Reeks 107: Keureresoluties

Nr. 1, 2, 3

Reeks 93: 47 registers

Nr. 29, 30

Reeks 400: Stadsrekeningen

Nr. 88

Nr. 91

Reeks 148: Eden

Nr. 1, 7

Reeks 94bis: Politieke en religietroebelen in de tweede helft van de 16de eeuw 1564-18^e eeuw.

Nr. 12

Rijksarchief Gent

Raad van Vlaanderen

Secrete Kamer, Sententiën

Nr. 7613

Universiteitsbibliotheek Gent

Handschriften

Nr. G28: Cornelus van Campene en Philips van Campene, “Dagboek Betreffende De Geschiedenis Van Gent, 1566-1571”, 16e eeuw (Universiteitsbibliotheek, Gent, *Handschriften*, G. 28)

Nr. 2337: Joos vander Stoct, *Memorieboek der stad Gent voor de jaren 1301-1565, voortgezet tot 1585, met allerhande aantekeningen , gedichten enz*, 16e eeuw (Universiteitsbibliotheek, Gent, *Handschriften*, 2337)

Nr. 159: Gillis Coppens. *Kroniek van Gent 1566-1593* (Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, Hs 159)

6.1.2 Uitgegeven bronnen

Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange: publiée pour la première fois; suivie de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthazar Gérard. Uitegegeven door Louis Prosper Gachard. 6 vols. Vol. 6. Brussel: Vandale, 1866.

Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas [1558-1577]: pub. d'après les originaux conservés dans les Archives royales de Simancas; précédée d'une notice historique et descriptive de ce célèbre dépôt et d'un rapport à M. le ministre de l'intérieur. Uitgegeven door Louis Prosper Gachard. 5 vols. Vol. 2. Brussel: Librairie ancienne et moderne, 1851.

Ghendtsche geschiedenissen of chronyke van de beroerten en ketterye binnen, en ontrent de stad van Ghendt sedert 't jaer 1566, tot het jaer 1585. Uitegegeven door Bernardus De Jonghe. 2 vols. Vol. 1, Gent: de weduwe Petrus de Goesin, 1752.

Memorieboek der stad Ghent: van 't j. 1301 tot 1737. Uitegegeven door Andreas Van Heule en Polydore-Charles Vander Meersch, 4 vols. Gent: C. Annoot-Braeckman, 1853.

Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten, der XVIe eeuw: naar een gelyktydig handschrift. Uitegegeven door Philip Marie Blommaert. Gent: Annoot-Braeckman, 1847.

Van Campene, Philips en Van Campene Cornelis. *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene: behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot den 5en april 1571.* Uitegegeven door Frans De Potter. Gent: Annoot-Braeckman, 1870.

Van de Vivere, Jan. *Chronijcke van Ghendt.* Uitegegeven door Frans De Potter. Gent: Leliaert, 1885.

Van Vaernewijk, Marcus. *Van die Beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568.* Uitegegeven door Ferdinand Vander Haeghen, 5 vols. Gent: Annoot-Braeckman, 1872-1881.

6.1.3 Gedrukte bronnen

Alewijnsz, Henrick. *Een vaderlijck adieu, testament ende sorchuuldighe onderwijsinge wt der H. Schrift, ghemaect door Hendrick Alewijnsz. gheuanghen wesende binnen Middelborch [...] het welcke hy zijn drie kinderen [...] heeft na ghelaten [...] int iaer M. D. LXIX. [...].* [Amsterdam]: Nicolaes Biestkens, 1578.

Buwo, Bernardus. *Een vriendelicke tsamensprekinghe van twee persoonen van der doope der jongher onmondigher kinderen, daerin de zake van beyde zyden verhaelt werdt heden sdaechs seer nuttelick om lesen.* Gent: Manilius Gualterus, 1580.

Copie des briefs van zyner Excie aen alle gheunierde provincien ghezonden daer by verzoukende eenen generalen valt ende biddagh op den neghensten der maend augusti 1581 ghedhoudent hebbende. Gent: Jan vanden Steene, 1581.

Copie vanden eedt, ghearresteert by den magistraet deser stadt, op den XXV. Octob. 1584. [Antwerpen]: [Christophel Plantijn], 1584.

Cort ende claer bewijs van geen der werden te sien. Den eet binnen Andtwerpen op het Stadthuys. Leuven: Petrus Zangrius, 1582

De Tollenaer, Joos. Sommige brieven ofte belijdingen, geschreven van Joos de Tollenaer[...]die hy met den Doot betuycht ende bezegelt heeft binnen der stadt van Gent in Vlaenderen, Aldaer hy verworcht is, Int jaer ons heeren, 1589. Harlingen: Pieter Sebastiaenzoon, 1599.

De Villiers, Pierre. Cort verhael van 't moordadich feyt geperpetreert inden persooone vanden deurluchtigen prince mijnen heere ven prince van Oraengien. Antwerpen: Christoffel Plantijn, 1582.

Dit boec wort genoemt: Het offer des Heeren [...]. s.l.: s.n., 1578.

Dit boec wort genoemt: Het Offer des Heeren [...] Hier is noch by gevoecht van sommige vrienden opgeoffert, so tot Antwerpen, als te Gent ende tot Yperen tsedert den iare 1579 tot den iare 1592. die noyt in druc en zijn geweest. [Amsterdam]: [Jean Evertsz. Cloppenburg], 1589-1592.

Dit Boeck wort genaemt: Het Offer des Heeren, Om het inhoud van sommige opgeofferde kinderen Gods, de welcke doort gebrocht hebben, wt den goeden schat haers herten [...] Item, noch so is hier by gedaen een Liedtboecxken [...]. Harlingen: Pieter Sebastiaenzoon, 1599.

Een lietboecxken tracterende vanden Offer des Heeren, Int welcke oude ende nieuwe Liedkenes uut verscheyden copien vergadert zijn, om by het offerboeck gevoecht te worden[...]. s.l.: s.n., 1578.

Een nieu Liedten Boeck van alle nieuwe ghedichte liedekens, die noyt in druck en zijn gheweest, ghemaect wt den Ouden ende Nieuwen Testamente. [Groessen]: [Nicolaes Biestkens van Diest], 1562.

Een waerachtighe nieuwe tijdinghe gheschiet in die stadt van Gheerstberge, hoe daer een Assynaer is verbrant tot asschen genaemt Anthoni Haeck Crucke alsoo hy eenen valschen eet ghezworen hadde. Antwerpen: Pauwel Stroobant, [1600].

Kurzer bericht des morderischen verranhterischen verwartens auff den durchleuchtigen fürsten und herrn herrn Wilhelm Prinsen von Oranien Graffen zu Nassaw und Marggraffen su Vere [...] Betreiblich aus Frankösischer sprach in die hohe Deutsche gebracht. Leipzig: Jacob Bärwald, [1582].

Ordonnantie ende edict opt faict vande exercitie van beede de religien, ghestatueert by bailliu, scepenen vande beede de bancken, beede de dekenen der stede van Ghendt, by aduise van mynen heere den prince van Oraengnen, ende adueu vande drye leden der zeluer stede, den xvj.sten decembris, anno, M. D. Lxxvij. Gent: Adriana Teypins, 1578.

Ordonnantie ende statuut, ghemaect by mijn Heeren Schepenen van beede de bancken, ende beede de Dekenen der stede van Ghendt, nopende de politie ordre, ghereghelthede ende eendrachticheyt der selver stede. Ghedaen den IXen. dagh decembris, M. D. LXXXIII. Gent: Cornelis de Rekenare, 1583.

Ordonnantie ende verbod ghemaect by myne heeren van den Rade gh'ordonneert in Vlaendren. Op t'Wandelen, spelen ende gasten stellen ghedeurende den tijd van de Predicatie vanden woorde Gods. Gent: Jan Van Den Steene, 1581.

Perrenot, Frédéric. Advis d'vng bon bovrgeois de la ville de Gand, qui resent amerement des calamites de sa ville, dv Comté de Flandres, & en fin de tous les Païs-bas translaté de flamen en francois. [...]. s.l.: s.n., 1583.

Politieq onderwijs, inhoudende diuersche ende seer ghewichtighe argumenten [...] dat niet sonder oorsaecke ende treffelijcke motijuen, sijne Excellencie, ende de Generaele Staten vande gheunieerde Nederlanden, versuecken datmen met nieuwen eede, den coninck van Spaignien ende sijne adherenten soude versaecken [...]. Mechelen: Jacob Heyndrix, 1582.

Ratificatie ende confirmatie, sConijnck [...] vande ordinantie ende edict des Keysers Caroli die V. vernieuwt in Augusto, anno M.CCCCC.Lvj. om te extirperen [...] die secten ende erreuren [...] Metten cataloghe vanden ghereprobeerden ende verboden boecken [...] By aduyse van den rector ende die van der Vniuersiteyt van Loeuen. Gent: Jan van den Steene (gedrukt door Ghileyn Manilius), 1568.

Sommighe nieuwe Schriftuerlijcke Liedekens, ghemaect uyt den ouden ende nieuwen Testamente, nu onlancx ter eeren Gods, ende tot stichtinghe des eenvuldighen Sanghers by malcanderen vergadert ende uytghegheuen. Haarlem: Gillis Rooman, 1593.

Timmerman, Herman. Een corte bekentnisse ende grondige aenwijsinge wt der H. Schrift, dat Godt, Vader, Soon en heylighe Gheest, een onverscheyden God is[...] item, noch is achter by gedaen een nieu Liedeken, inhoudende van sommige opgeofferde Kinderen Gods, die om tgetuygenisse Christi haer leuen te Ghent ghelaten hebben. s.l.: s.n., 1577.

A true discourse of the assault committed vpon the person of the most noble prince, William Prince of Orange, Countie of Nassau, Marquesse de la Vere &c. by Iohn Iauregui Spaniarde With

the true copies of the writings, examinations, depositions, and letters of sundrie offenders in that vile and diuelish atempte. Faithfullye translated out of the Frenche copie printed at Antwerp by Christopher Plantin. Anno 1582. Londen: Thomas Charde en William Broome, [1582].

Van den Houte, Soetken en Van Rotterdam, Anneken. *Een testament, ghemaect by Soutken van den Houte, het welcke sy binnen Ghendt in Vlaenderen metten doot beuesticht heeft [...] Hier achter noch by ghedruckt, een testament, dat Anneken van Rotterdam haren sone Esaiam bestelt heeft [...].* Delft: Aelbrecht Heyndricxz. , 1586.

Van den Houtte, Soetken. *Ein Testament vonn einer frommen Gott liebhaberin gemacht Soecken von Holtz genandt [...].* s.l.: s.n., [1561].

Veelderhande Liedekens ghemaect uut den Ouden ende Nieuwen Testamente die voortijts in druck zijn uutghegaen elck op sijn letter van A,B,C, gestelt. [Franeker]: [Jan Hendricksz.], [1559].

Veelderhande Liedekens, ghemaect uut den Ouden ende Nieuwen Testamente, uitgelesen ende vergadert uut verscheyden copien, Oock zijn hier by gevoecht veel nieuwe Liedekens, van verscheyden Historien des ouden Testaments, met veel andere, die noyt in druc en zijn geweest, ende zijn in ordeninge vanden A.B.C. gestelt. Franeker: s.n. , 1569.

Veelderhande schriftuerlijcke Liedekens ghemaect uut den ouden ende nieuwen testamente, nu nyeus anderwerf gecorrigeert ende verbetert ende vermeerdert met meer ander godlijcke Liedekens, die noyt In Printe en zijn gheweest, ende zijn op den A, B, C, by den anderen ghevoecht. [Antwerpen]: Frans Fraet, [1552-1554].

6.1.4 Databanken en websites

Geïntegreerde Taalbank, <http://gtb.inl.nl>.

Nederlandse Liederenbank, www.liederenbank.nl.

Dutch Revolt, <https://dutchrevolt.leiden.edu>

Anton vander Lem, “lemma Adolf van Bourgondië”, *Dutch Revolt*, geraadpleegd op 14.04.2018, <https://dutchrevolt.leiden.edu>.

European History Online (Leibniz-Institut für Europäische Geschichte)

Frank Bösch, “European Media Events”, *European History Online*, gepubliceerd door Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG, Mainz), geraadpleegd op 10.10.2018, <http://www.ieg-ego.eu>.

Gedigitaliseerde collectie STAM

“Eedkruis”, *gedigitaliseerde collectie STAM*, geraadpleegd op 2.1.2017, www.stamgent.be/collectie/kunstwerken/02053.

“Center for Intermediality Studies in Graz (CIMIG)”, geraadpleegd op 16.10.2018, www.intermediality-centre.uni-graz.at.

Universal Short Title Catalogue, dir. Andrew Pettegree (University of Sint-Andrews) geraadpleegd op 16.10.2018, www.ustc.ac.uk

Short Title Catalogue Vlaanderen, dir. Vlaamse Erfgoedbibliotheek, geraadpleegd op 16.10.2018, www.STCV.be,

Statsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, recordnr. VD16 ZV 8104, geraadpleegd op 05.10.2018, <http://stabikat.de>.

6.2 Literatuur

Armstrong, Guyda. "Coding continental: information design in sixteenth-century English vernacular language manuals and translations." *Renaissance Studies* 29, nr. 1 (2015): 78-102.

Arnade, Peter. *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: The political culture of the Dutch Revolt*. Ithaca (New York): Cornell University Press, 2008.

Arnade, Peter. "Crowds, banners and the market place: symbols of defiance and defeat during the Ghent War of 1452-1453." *Journal of Medieval & Early Modern Studies* 24, nr. 3 (1994): 471-497.

Arnade, Peter. *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*. Ithaca (N.Y.): Cornell university press, 1996.

Barker, Sara. "Time in English translations of continental news." In *News networks in early modern Europe*, uitgegeven door Joad Raymond en Noah Moxham, 328-349. Leiden: Brill, 2016.

Becker, Irmgard Christa. *Die Stadt als Kommunikationsraum. Reden, Schreiben und Schauen in Großstädten des Mittelalters und der Neuzeit*. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2009.

Belin, Morgane. "Du manuscrit à l'imprimé: le Livre des serments de la cathédrale de Tournai (XVIe-XVIIe siècles)." In *L'Historien face au manuscrit*, uitgegeven door Fabienne Henryot, 225-244. Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, 2011.

Bellingradt, Daniel. "The early modern city as a resonating box: media, public opinion, and the urban space of the Holy Roman Empire, Cologne, and Hamburg ca. 1700." *Journal of Early Modern History* 16, nr. 3 (2012): 201-240.

- Bellingrad, Daniel. "Organizing public opinion in a resonating box: the Gülich rebellion in early modern Cologne, 1680–1686." *Urban History* 39, nr. 4 (2012): 553–570.
- Bloemendal, Jan en van Dixhoorn, Arjan. "Literary cultures and public opinion in the early modern Low Countries." In *Literary cultures and public opinion in the Low Countries, 1450-1650*, uitgegeven door Jan Bloemendal, Arjan Van Dixhoorn en Elsa Strietman, 1-36. Leiden: Brill, 2011.
- Blok, Marjan. "Het Vlaams doperdom en de gedrukte tekst: over de paradigmatische verschuiving van oraliteit naar tekstualiteit." *Nederlands theologisch tijdschrift* 60 (2006): 149-163.
- Blok, Marjan. "Your mother in bonds. The testament of Soetken van den Houte." In *Sisters: myth and reality of Anabaptist, Mennonite, and Doopsgezind woman ca. 1525-1900*, uitgegeven door Miriam Van Veen, Piet Visser, Gary K. Waite, Els Kloek, Marion Kobelt-Groch en Anna Voolstra, 131-145. Leiden: Brill, 2014.
- Blouw, Paul Valkema. "A forgotten underground printer: Herman 't Zangers ". In *Dutch typography in the Sixteenth Century. The collected works of Paul Valkema Blouw*, uitgegeven door Paul Dijstelberge en Ton Croiset Van Uchelen, 569-586. Leiden: Brill, 2013.
- Blouw, Paul Valkema. "Nicolaes Biestkens van Diest, in duplo." In *Dutch typography in the sixteenth century: The collected works of Paul Valkema Blouw*, uitgegeven door Paul Dijstelberge en Ton Croiset Van Uchelen, 361-385. Leiden: Brill, 2013.
- Blouw, Paul Valkema. "An unknown Mennonite press in Friesland." In *Dutch typography in the sixteenth century: The collected works of Paul Valkema Blouw*, uitgegeven door Paul Dijstelberge en Ton Croiset Van Uchelen, 387-413. Leiden: Brill, 2013.
- Boer, Cornelia. *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje : Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers*. 's Gravenhage: Nijhoff, 1952.
- Boone, Marc. "The Dutch Revolt and the medieval tradition of urban dissent." *Journal of Early Modern History* 11, nr. 4/5 (2007): 351-375.
- Boone, Marc. "Urban space and political conflict in late medieval Flanders." *Journal of Interdisciplinary History* XXXII, nr. 4 (2002): 621-640.
- Bräuer, Helmut en Schlenkrich, Elke, eds. *Die Stadt als Kommunikationsraum : Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert : Festschrift für Karl Czok zum 75. Geburtstag*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2001.
- Briggs, Asa en Burke, Peter. *A social history of the media : from Gutenberg to the Internet*. derde editie. Cambridge: Polity, 2009.
- Burnett, Amy Nelson. "The social history of communion and the reformation of the eucharist." *Past & Present*, nr. 211 (2011): 77-119.
- Buskirk, Jessica en Mareel, Samuel, eds. *The aura of the word in the early age of print (1450-1600)*. New York (N.Y.) : Routledge, 2016.
- Cloet, Michel en Collin, Ludo. *Het bisdom Gent (1559-1991) : vier eeuwen geschiedenis*. Gent: Werkgroep De Geschiedenis van het Bisdom Gent, 1992.
- Cockx-Indestege, Elly, Glorieux, Geneviève en Op de Beeck, Bart. *Belgica typographica 1541-1600: catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*. 4 vols. Nieuwkoop: De Graaf, 1968.
- Coldiron, Anne Elisabeth Banks. *Printers without borders: Translation and textuality in the renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Corbellini, Sabrina, van Duijn, Mart, Folkerts, Suzan en Hoogvliet, Margriet. "Challenging the paradigms: Holy writ and lay readers in late medieval Europe." *Church and Religious Culture* 93, nr. 2 (2013): 171-188.

- Couldry, Nick en Hepp, Andreas. "Introduction. Media events in globalized cultures." In *Media events in a global age*, uitgegeven door Nick Couldry, Andreas Hepp en Friedrich Krotz, 1-20. New York: Routledge, 2009.
- Covington, Sarah. "Paratextual strategies in Thielemans van Braght's Martyrs' Mirror." *Book History* 9 (2006): 1-29.
- Cramer, Samuel. "Het eigenhandig laatste adieu van Maeyken Wens aan haar kind." *Doopsgezinde Bijdragen* 44 (1904): 115-133.
- Cramer, Samuel, ed. *Het Offer des Heeren*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1904.
- d'Avray, David L. *Medieval marriage sermons: mass communication in a culture without print*. Oxford: Oxford university press, 2001.
- Dall'Aglio, Stefano. "Voices under trial. Inquisition, abjuration, and preachers' orality in sixteenth-century Italy." *Renaissance Studies* 31, nr. 1 (2017): 25-42.
- Dall'Aglio, Stefano, Richardson, Brian en Rospocher, Massimo, eds. *Voices and texts in early modern Italian society*. Londen: Routledge, 2016.
- Dambuyne, Johan. *Corporatieve middengroepen : aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. Gent : Academia press, 2002.
- Darnton, Robert. "An early information society: news and the media in eighteenth-century Paris." *American Historical Review* 105, nr. 1 (2000): 1-35.
- Davis, Natalie Zemon. *Fiction in the archives : pardon tales and their tellers in sixteenth-century France*. Cambridge: Polity, 1988.
- Davis, Natalie Zemon. "Printing and the people." In *Society and culture in early modern France : eight essays by Nathalie Zemon Davis*, uitgegeven door Natalie Zemon Davis. Stanford: Stanford university press, 1975.
- Dayan, Daniel en Katz, Elihu. *Media events : the live broadcasting of history*. Cambridge: Harvard university press, 1994.
- De Meyer, Albert en Van der Essen, Léon. *Le procès de l'attentat commis contre Guillaume le Taciturne, prince d'Orange, 18 mars 1582 : étude critique de documents inédits*. Brussel: L'edition universelle, 1933.
- De Potter, Frans. *Het bisdom en de bisschoppen van Gent*. Gent: Vyt, 1865.
- De Rynck, Patrick, De Vuyst, Wout en Baldewijns, Jeannine. *STAM - Stadsmuseum Gent : de collectie (1833-2016)*. Gent: Snoeck, 2016.
- De Smet, Sylvie. "Sociaal-economische analyse van een beroepsgroep : de Gentse boekdrukkers (1450-1700)." Masterproef, Universiteit Gent, 1998.
- De Vivo, Filippo. *Information and communication in Venice: rethinking early modern politics*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Decavele, Johan. "Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11e eeuw-1795) ". In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1975*, uitgegeven door Walter Prevenier en Beatrijs Augustyn, 277-320. Brussel: Algemeen rijksarchief, 1997.
- Decavele, Johan. "Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578." In *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden*, uitgegeven door Hugo Soly, René Vermeir en Michel Baelde, 73-93. Gent: RUG. Vakgroep Nieuwe geschiedenis, 1993.
- Decavele, Johan. *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*. Brussel: Paleis der Academiën, 1975.
- Decavele, Johan. "De mislukking van Oranjes' democratische politiek in Vlaanderen." *BMGN-Low Countries Historical Review* 99, nr. 4 (1984): 626-650.
- Decavele, Johan. "Enkele gegevens betreffende de relaties tussen het drukkerscentrum Emden en het gebied Gent-Oudenaarde tijdens het 'Wonderjaar'." In *Liber amicorum Dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en historiografie*, uitgegeven door Aloïs Jans, 17-28. Leuven: KUL. Vereniging Historici Lovanienses, 1987.

- Decavele, Johan. "'Genève' van Vlaanderen." In *Het eind van een rebelse droom : opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, uitgegeven door Johan Decavele en Dirk Coigneau, 32-62. Gent: Stadsbestuur, 1984.
- Decavele, Johan en Coigneau, Dirk, eds. *Het eind van een rebelse droom: opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*. Gent: Stadsbestuur, 1984.
- Deen, Femke. "Handwritten propaganda. Letters and pamphlets in Amsterdam during the Dutch Revolt (1572-1578)." In *Pamphlets and politics in the Dutch Republic*, uitgegeven door Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders, 207-226. Leiden: Brill, 2011.
- Deen, Femke. "Moorddam: publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand (1566-1578)." PhD diss., Universiteit Amsterdam, 2012.
- Deen, Femke. *Publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand: Amsterdam 'Moorddam' 1566-1578*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.
- Dekoninck, Ralph, Delbeke, Maarten, Delfosse, Annick en Vermeir, Koen. "Mise en image du spectacle et spectacularisation de l'image à l'âge baroque." *Degres-revue de synthese a orientation semiologique* 40, nr. 151 (2012): 1-14.
- Dekoninck, Ralph en Delfosse, Annick. "Sacer Horror: The construction and experience of the sublime in the Jesuit festivities of the Early Seventeenth-Century Southern Netherlands," *Journal of Historians of Netherlandish Art* 8, nr. 2 (2016), DOI: 10.5092/jhna.2016.8.2.9.
- Demets, Lisa en Dumolyn, Jan. "Urban chronicle writing in late medieval Flanders: the Case of Bruges during the Flemish revolt of 1482-1490." *Urban History* 43, nr. 1 (2016): 28-45.
- Deneire, Tom. "Sermo inter absentes: Aura and simulated aura in Justus Lipsius's letters and dialogues." In *The aura of the word in the early age of print (1450-1600)*, uitgegeven door Jessica Buskirk en Samuel Mareel, 115-129. New York: Routledge, 2016.
- der Weduwen, Arthur. *Dutch and Flemish newspapers of the seventeenth century 1618-1700*. Leiden: Brill, 2017.
- Despoix, Philippe. "Questions et hypothèses à partir des systèmes d'écritures: remédiation ou plurimédialité." *Intermédialités : histoire et théorie des arts, des lettres et des techniques / Intermédiality: History and Theory of the Arts, Literature and Technologies* 6 (2005): 95-106.
- Despretz, André. "De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nr. 17 (1963): 119-229.
- Despretz, André. "Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nr. 20 (1966): 3-18.
- Dlugaiczkyk, Martina. *Der Waffenstillstand (1609-1621) als Medienereignis: politische Bildpropaganda in den Niederlanden*. Münster: Waxmann, 2005.
- Dooley, Brendan Maurice. "Introduction." In *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe*, uitgegeven door Brendan Maurice Dooley, 1-19. Burlington: Ashgate, 2010.
- Dorren, Gabrielle. "Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto. Twee spaanse informanten over de Nederlandse elite (1564-1566)." *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 111, nr. 3 (1998): 352-376.
- Duke, Alastair. *Reformation and revolt in the Low Countries*. Londen: Hambledon press, 1990.
- Dumolyn, Jan en Haemers, Jelle. "'A bad chicken was brooding': subversive speech in late medieval Flanders." *Past & Present*, nr. 214 (2012): 45-86.

- Dumolyn, Jan en Haemers, Jelle. "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders." *Journal of Medieval History* 31, nr. 4 (2005): 369-393.
- Duquenne, Frédéric en Labourdette, Jean-François. *L'entreprise du duc d'Anjou aux Pays-Bas de 1580 à 1584 : les responsabilités d'un échec à partager*. Villeneuve d'Ascq : Presses universitaires du Septentrion, 1998.
- Eisenstein, Elisabeth L. *The printing revolution in Early Modern Europe*. Tweede editie (herzien). Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Elewaut, Guy. "Herbergen in Gent, 1656-1795." Masterproef, Universiteit Gent, 1985.
- Elleström, Lars. "The modalities of media: A model for understanding intermedial relations." In *Media borders, multimodality and intermediality*, uitgegeven door Lars Elleström, 11-48. Palgrave: Macmillan UK, 2010.
- Emich, Birgit. "Bildlichkeit und Intermedialität in der Frühen Neuzeit. Eine interdisziplinäre Spurensuche." *Zeitschrift für Historische Forschung* 35, nr. 1 (2008): 31-56.
- Evans, Richard John. *Rituals of retribution : capital punishment in Germany 1600-1987*. Oxford: Oxford university press, 1996.
- Farge, Arlette. *Dire et mal dire : l'opinion publique au XVIIIe siècle*. Parijs: Seuil, 1992.
- Fox, Adam en Woolf, Daniel, eds. *The spoken word: Oral culture in Britain, 1500-1850*. Manchester: Manchester University Press, 2003.
- Garrioch, David. "Sound of the city: the soundscape of early modern European towns." *Urban History* 30, nr. 1 (2003): 5-25.
- Gaudreault, André en Philippe, Marion "The cinema as a model for the genealogy of media." *Convergence: The Journal of Research into New Media Technologies* 8, nr. 4 (2002): 12-18.
- Genette, Gérard. *Paratexts: thresholds of interpretation*. Cambridge: Cambridge university press, 2001.
- Gestrich, Andreas. "The public sphere and the Habermas debate." *German History* 24, nr. 3 (2006): 413-430.
- Geurts, Pieter A. M. *De Nederlandse Opstand in de pamfletten : 1566-1584*. Utrecht: HES, 1978.
- Goran, Proot. "De opmars van de romein. Het gebruik van romein en gotisch in Nederlandstalig drukwerk uit de zuidelijke Lage Landen, 1541-1700." *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 19 (2012) : 64-85.
- Gray, Jonathan Michael. *Oaths and the English Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Gray, Jonathan Michael. "Vows, oaths, and the propagation of a subversive discourse." *Sixteenth Century Journal* 41, nr. 3 (2010): 731-756.
- Gregory, Brad S. *The forgotten writings of the mennonite martyrs*. Leiden: Brill, 2002.
- Gregory, Brad S. "Het martelaarschap: voorgeschreven en beschreven. Menno's Troestelijke Vermaninge en het Offer des Heeren." *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 25 (1999): 11-22.
- Gregory, Brad S. "Particuliere martelaarsbundels uit de late zestiende eeuw." *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 19 (1993): 81-106.
- Gregory, Brad S. *Salvation at stake: Christian martyrdom in early modern Europe*. Cambridge: Harvester University press, 1999.
- Greilsammer, Myriam. "The midwife, the priest, and the physician: the subjugation of midwives in the Low Countries at the end of the Middle Ages." *The journal of medieval and renaissance studies* 22, nr. 2 (1991): 285-329.
- Guido, Marnef. "'Verleid en bedrogen': berouwvolle doopsgezinden in Brabantse remissiebrieven, 1543-1565." *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 22 (1996): 69-78.
- Habermas, Jürgen. *The structural transformation of the public sphere : an inquiry into a category of Bourgeois society*. vertaald door Thomas Burger. Cambridge: Polity press, 1989.

- Haemers, Jelle. "Zegels, eden, taal en liturgie: Ideologie, propaganda en het symbolische gebruik van publieke ruimte in gent (1483)." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 61 (2007): 183-212.
- Haemers, Jelle en Vrancken, Valerie. "Libels in the city. Bill casting in fifteenth-century Flanders and Brabant." *The Medieval Low Countries* 4 (2017): 165-187.
- Hamilton, Alastair. "The development of Dutch Anabaptism in the light of the European magisterial and radical Reformation." In *From martyr to muppy (Mennonite urban professionals) : a historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites*, uitgegeven door Alastair Hamilton, Sjouke Voolstra en Piet Visser, 3-15. Amsterdam: Amsterdam university press, 1994.
- Harrington, Joel F. *The faithful executioner : Life and death, honor and shame in the turbulent sixteenth century*. New York: Picador USA, 2013.
- Hedling, Erik en Lagerroth, Ulla-Britta, eds. *Cultural functions of intermedial exploration*. Amsterdam: Rodopi, 2002.
- Heijting, Willem. "Het boek tussen de media. Over kader en grondslagen van boekhistorisch onderzoek." In *Profijtelijke boekskens : boekcultuur, geloof en gewin; historische studies*, uitgegeven door Willem Heijting, 314-334. Hilversum: Verloren, 2007.
- Hesters, David. "'Zoot hier voortijts geweest hadde': de rol van de stedelijke corporaties in de Gentse calvinistische republiek (1577-1584)." Masterproef, Universiteit Gent, 2008.
- Hill, Kat. "Anabaptism and the world of printing in sixteenth-century Germany." *Past & Present* 226, nr. 1 (2015): 79-114.
- Hofman, Bert. *Liedekens vol gheestich confoort: een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse schriftuurlijke lyriek*. Hilversum: Verloren, 1993.
- Hoogvliet, Margriet. *Multi-media compositions from the middle ages to the early modern period*. Leuven: Peeters, 2004.
- Horst, Daniel R. *De Opstand in zwart wit :propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)*. Zutphen: Walburg pers, 2003.
- James, Daybell. "The scribal circulation of early modern letters." *Huntington Library Quarterly* 79, nr. 3 (2016): 365-385.
- Janssen, Geert H. "Quo vadis? Catholic perceptions of flight and the revolt of the Low Countries (1566-1609)." *Renaissance Quarterly* 64, nr. 2 (2011): 472-499.
- Johns, Adrien "How to acknowledge a revolution." *The American Historical Review* 107, nr. 1 (2002): 106-125.
- Judde de Larivière, Claire. "Voicing popular politics. The town crier of Murano in the sixteenth century." In *Voices and texts in early modern Italian society*, uitgegeven door Massimo Rospoche, Stefano Dall'Aglio en Brian Richardson, 37-51. Londen: Routledge, 2016.
- Jütte, Daniel. "Entering a city: on a lost early modern practice." *Urban History* 41, nr. 2 (2014): 204-227.
- Katz, Elihu en Dayan, Daniel. *Media events : the live broadcasting of history*. Cambridge: Harvard University Press, 1994.
- Kinds, Karel. *Kroniek van de opstand in de Lage Landen 1555-1609 : actuele oorlogsverslaggeving uit de zestiende eeuw met 228 gravures van Frans Hogenberg*. Wenum Wiesel: ALNU, 1999.
- Kist, Nicolaas Christiaan *Neêrland's bededagen en biddagsbrieven: een bijdrage ter opbouw der geschiedenis van staat en kerk in Nederland. Oorsprong, lotgevallen en toestand der christelijke biddagsviering, bijzonder in Nederland*. 2 vols. Leiden: Luchtmans, 1848.
- Lamont, Koen. *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar Marcus van Vaernewijck : een ideeën- en mentaliteitshistorische studie op basis van zijn kroniek, Van die beroerlicke tijden*.

- Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent. Vol. 30, Gent: Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde, 2005.
- Lampen, Angelika. "The princely entry into town. Significance and change of a multi-media event." In *Multi-media compositions from the middle ages to the early modern period*, uitgegeven door Margriet Hoogvliet, 41-60. Leuven: Peeters, 2004.
- Lanoye, Diederik, Proot, Goran en Van de Vijver, Willy. *Gedrukte stad: drukken in en voor Mechelen, 1581-1800*. Mechelen: Stedelijke musea, 2010.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie. "Des portes qui parlent. Placards, feuilles volantes et communication politique dans les villes des Pays-Bas à la fin du Moyen Age." *Bibliothèque de l'Ecole des chartes* 168 (2010): 151-172.
- Lee, James. "'Ye shall disturbe noe mans right': oath-taking and oath-breaking in late medieval and early modern Bristol." *Urban History* 34, nr. 1 (2007): 27-38.
- Lesage, Jens. "'Processie generale ende solempnele': Generale processies in Gent (1556-1598) binnen het kader van de Nederlandse Opstand, de Reformatie en de Contrareformatie. een contextueel overzicht en kwantitatieve analyse." Masterproef, Universiteit Gent, 2015.
- Lievois, Daniel. "Gevangen in het Gentse Gravensteen." *Van Mensen en Dingen* 12, nr. 2 (2014): 5-52.
- Love, Harold. "Early modern print culture. Assessing the models." In *The book history reader*, uitgegeven door David Finkelstein en Alistair McCleery, 74-86. Londen: Routledge, 2006.
- Lowagie, Hannes. "Met brieven an de wet: stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen." PhD diss., Universiteit Gent, 2012.
- Lowagie, Hannes. "'Quetselike Maren': de bestuurlijke reactie op geruchten in een laatmiddeleeuwse stad." *MADOC* 25, nr. 1 (2011): 1-38.
- Machiels, Jerome. *De boekdrukkunst te Gent tot 1560*. Gent: RUG. Centrale bibliotheek, 1994.
- Mak, Bonnie. *How the page matters*. Toronto: University of Toronto Press, 2011.
- Malandain, Gilles. "Les mouches de la police et le vol des mots: Les gazetins de la police secrete et la surveillance de l'expression publique a paris au deuxieme quart du xviiiie siecle." *Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine* 42, nr. 3 (1995): 376-404.
- Mannaerts, Tine. "'Hoort, hoe 't gaet te Ghendt' Inhoudelijke analyse van het verzamelhandschrift 'Politieke en religieuze balladen en refreinen'. Rooms-katholieke teksten ten tijde van de Gentse Calvinistische Republiek (1577-1584)." *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 63, nr. 1 (2009): 101-164.
- Mannaerts, Tine. "Hoort, hoe 't gaet te Ghendt: De mentaliteit van de katholieke bevolking onder calvinistisch bewind (1577-1584). Onderzoek aan de hand van de politieke en religieuze balladen en refreinen, UB Gent hs. 583." Masterproef, Universiteit Gent, 2009.
- Mareel, Samuel. "Inscription et performance dans le testament rhetoricael d'Eduard de Dene (Bruges, 1562)." *Moyen age* 122, nr. 2 (2016): 327-339.
- Marnef, Guido. *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*. Amsterdam: Meulenhoff, 1996.
- Martyn, Georges. "Een blik in de 'oude doos': gevangen in Gent voor 1862." In *150 jaar Nieuwewandeling : gevangenis Gent (1862-2012)*, uitgegeven door Georges Martyn, Karel Velle en Nancy Wijns, 10-37. Gent: Heule Snoeck-Ducaju, 2011.
- McIlvenna, Una. "The power of music: the significance of contrafactum in execution ballads." *Past & Present* 229, nr. 1 (2015): 47-89.
- McIlvenna, Una. "When the news was sung." *Media History* 22, nr. 3-4 (2016): 317-333.

- McKee, Elsie Anne. *The pastoral ministry and worship in Calvin's Geneva*. Genève: Librairie Droz S.A., 2016.
- McLuhan, Marshall. *Understanding media: The extensions of man*. New York: McGraw-Hill, 1964.
- Mears, Natalie, Raffe, Aladsair, Taylor, Stephen, Williamson, Philip en Bates, Lucy, eds. *National prayers: Special worship since the Reformation. Vol. I: Special prayers, fasts and Thanksgivings in the British Isles, 1533-1688*. Rochester: Boydell Press, 2013.
- Méchoulan, Eric. "Intermédialités: Le temps des illusions perdues." *Intermédialités : histoire et théorie des arts, des lettres et des techniques / Intermediality: History and Theory of the Arts, Literature and Technologies* 1 (2001): 9-27.
- Mostert, Marco en Adamska, Anna, eds. *Uses of the written word in medieval towns*. Turnhout: Brepols, 2014.
- Mout, Nicolette. "Het intellectuele milieu van Willem van Oranje." *BMGN-Low Countries Historical Review* 99, nr. 4 (1984): 596-625.
- Murphy, Emilie K. M. "Musical self-fashioning and the 'theatre of death' in late Elizabethan and Jacobean England." *Renaissance Studies* 30, nr. 3 (2016): 410-429.
- Nicholls, David. "The theatre of martyrdom in the french reformation." *Past & Present*, nr. 121 (1988): 49-73.
- Noordegraaf, Leo. "Of bidden helpt? Bededagen als reactie op rampen in de Republiek." In *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000*, uitgegeven door Florike Egmond en Marijke Gijswijt-Hofstra, 29-42. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- Oettinger, Rebecca W. *Music as propaganda in the German Reformation*. Aldershot: Ashgate, 2001.
- Offenstadt, Nicolas. *En place publique : Jean de Gascogne, crieur du XVe siècle*. Parijs: Stock, 2013.
- Ong, Walter J. "Oral residue in Tudor prose style." *Publications of the Modern Language Association of America* 80, nr. 3 (1965): 145-154.
- Peters, Emily J. "Printing ritual: the performance of community in Christopher Plantin's La joyeuse & magnifique entrée de monseigneur Francoys ... d'Anjou." *Renaissance Quarterly* 61, nr. 2 (2008): 370-413.
- Pettegree, Andrew. *Emden and the Dutch revolt: exile and the development of reformed protestantism*. Oxford: Clarendon press, 1992.
- Pettegree, Andrew. *The invention of news: how the world came to know about itself*. Londen: New Haven, 2014.
- Pettegree, Andrew. *Reformation and the culture of persuasion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Pettegree, Andrew en Walsby, Malcolm. *Netherlandish books: books published in the Low Countries and Dutch books published abroad before 1601*. Leiden: Brill, 2011.
- Pollmann, Judith. "Countering the reformation in France and the Netherlands: Clerical leadership and catholic violence 1560-1585." *Past & Present*, nr. 190 (Feb 2006): 83-120.
- Pollmann, Judith. "'Hey ho, let the cup go round!' Singing for Reformation in the sixteenth century." In *Religion and cultural exchange in Europe, 1400-1700*, uitgegeven door Heinz Schilling, István György Tóth, Donatella Calabi, Stephen T. Christensen, Francisco Bethencourt, Florike Egmond, Herman Roodenburg, et al., 294-316. Cambridge: Cambridge university press, 2006.
- Pollmann, Judith en Kuijpers, Erika. "Introduction." In *Memory before modernity. Practices of memory in early modern Europe*, uitgegeven door Judith Pollmann, Kuijpers Erika, Müller Johannes en van der Steen Jasper, 1-23. Leiden: Brill 2013.
- Pollmann, Judith en Spicer, Andrew. "Introduction." In *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands : essays in honour of Alastair Duke*, uitgegeven door Judith Pollmann en Andrew Spicer, 1-9. Leiden: Brill, 2007.

- Pollmann, Judith en Spicer, Andrew, eds. *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands: essays in honour of Alastair Duke*. Leiden: Brill, 2007.
- Pollmann, Karla en Gill, Meredith, eds. *Augustine beyond the book: intermediality, transmediality and reception*. Leiden: Brill, 2012.
- Prodi, Paolo en Elze, Judith. *Das Sakrament der Herrschaft: der politische Eid in der Verfassungsgeschichte des Okzidents*. Berlijn: Duncker und Humblot, 1997.
- Puterbaugh, Joseph. "Truth hath the victory": Dialogue and disputation in John Foxe's *Actes and Monuments*." In *Printed voices: the Renaissance culture of dialogue*, uitgegeven door Dorothea B. Heitsch en Jean-François Vallée, 137-156. Toronto: University of Toronto press, 2004.
- Questier, Micheal C. "Loyalty, religion and state power in early modern England: English romanism and the jacobean oath of allegiance." *The Historical Journal* 40, nr. 2 (1997): 311-329.
- Rajewsky, Irina O. "Intermediality, intertextuality, and remediation: A literary perspective on intermediality." *Intermédialités : histoire et théorie des arts, des lettres et des techniques / Intermediality: History and Theory of the Arts, Literature and Technologies* 6 (2005): 43-64.
- Reynaert, Joris "Boekbinders, scrivers en boekproductie te Gent ca. 1430-1530. ." In *Geschreven en gedrukt: boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd*, uitgegeven door Pleij Herman en Reynaert Joris. Gent: Academia Press, 2004.
- Richard, Olivier. "La parole et l'écrit dans les livres de serments des villes du Rhin supérieur à la fin du Moyen Âge." In *L'enquête en questions. De la réalité à la vérité dans les modes de gouvernement (Moyen Âge/Temps modernes)*, uitgegeven door Anne Mailloux en Laure Verdon, 103-113. Parijs: CNRS Editions, 2014.
- Richard, Olivier. "La société, les pouvoirs et le sacré dans les villes du sud de l'Empire à la fin du Moyen Âge. Recueil de travaux." PhD diss., Université de Paris-Sorbonne, 2015.
- Rippl, Gabriele. *Handbook of intermediality : literature - image - sound - music*. Berlijn: De Gruyter, 2015.
- Rooden, Peter Van. "Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek." *BMGN-Low Countries Historical Review* 107, nr. 4 (1992): 703-712.
- Roosenboom, Henk. "Fray Lorenzo de Villavicencio: Een geheim rapporteur in de Nederlanden in zijn invloed op Filips II, 1563-1565." *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 21, nr. 2 (1979): 146-174.
- Salman, Jeroen , Harms, Roeland en Raymond, Joad. "Introduction: The distribution and dissemination of popular print." In *Not dead things : the dissemination of popular print in England and Wales, Italy, and the Low Countries, 1500-1820*, uitgegeven door Jeroen Salman, Roeland Harms en Joad Raymond, 1-31. Leiden: Brill, 2013.
- Salzberg, Rosa. *Ephemeral city. Cheap print and urban culture in Renaissance Venice*. Manchester: Manchester University Press, 2014.
- Scheerder, Jozef. "De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de universiteitsbibliotheek te Gent." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 30 (1976): 15-59.
- Scheerder, Jozef. "De werking van de inquisitie." In *Opstand en pacificatie in de lage landen. Bijdrage tot de studie van de pacificatie van Gent*, uitgegeven door V.Z.W. De pacificatie van Gent, 153-165. Gent: Snoeck-Ducaju en Zoon, 1976.
- Scheerder, Jozef. *Het wonderjaar te Gent 1566-1567*. Verhandelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent. Uitgegeven door Johan Decavele en Gustaaf Janssens. Vol. 36, Gent: Academia Press, 2016.
- Scheerder, Jozef. "La chronycke de J. van de Vivere et autre annotateurs." *Revue d'Histoire Ecclesiastique* 35, nr. 3 (1939): 533-538.

- Scheerder, Jozef. "Schoolmeesters en schoolmeesteressen te gent tijdens het wonderjaar (1566-1567)." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 35 (1981): 115-128.
- Scribner, Robert W. *For the sake of simple folk : popular propaganda for the German Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Scribner, Robert W. "Oral culture and the diffusion of reformation ideas." *History of European Ideas* 5, nr. 3 (1984): 237-256.
- Shrank, Cathy. "'These few scribbled rules': Representing scribal intimacy in early modern print." *The Huntington Library Quarterly* 67, nr. 2 (2004): 295-314.
- Snyder, Arnold. "Orality, literacy, and the study of Anabaptism." *Mennonite Quarterly Review* 65, nr. 4 (1991): 371-392.
- Soen, Violet. "De reconciliatie van 'kettters' in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)." *Trajecta* 14 (2005): 337-362.
- Soen, Violet. *Vredehandel: adellijke en Habsburgse verzoeningspogingen tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.
- Sommerville, Johann P. "The 'new art of lying': equivocation, mental reservation, and casuistry." In *Conscience and casuistry in early modern Europe*, uitgegeven door Edmund Leites, 159-184. Cambridge: Cambridge university press, 1988.
- Spierenburg, Pieter. *The spectacle of suffering: executions and the evolution of repression from a preindustrial metropolis to the European experience*. Cambridge: Cambridge university press, 1984.
- Sprunger, Keith L. "Dutch Anabaptists and the telling of the martyr stories." *The Mennonite Quarterly Review* 80, nr. 2 (2006): 149-182.
- Spurr, John. "The profane history of early modern oaths." *Transactions of the Royal Historical Society* 11 (2001): 37-63.
- Stensland, Monica. *Habsburg communication in the Dutch revolt*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.
- Suykerbuyk, Ruben. "De sacra militia contra iconomachos: civic strategies to counter iconoclasm in the Low Countries (1566)." *BMGN-Low Countries Historical Review* 131, nr. 1 (2016): 15-35.
- Swart, Koenraad W. *William of Orange and the revolt of the Netherlands, 1572-84*. Aldershot: Ashgate, 2003.
- Taylor, Larissa, ed. *Preachers and people in the reformation and early modern period*. Leiden: Brill, 2001.
- Thøfner, Margit. *A common art : urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt*. Zwolle : Waanders, 2007.
- Valvekens, Paul Emiel. *De Zuid-Nederlandsche norbertijner abdijen en de opstand tegen Spanje : maart 1576-1585*. Leuven: Librairie universitaire, 1929.
- Van Bruaene, Anne-Laure. "The adieu and willecomme for Jan van Hembyze, or: the battle between script and print in calvinist Ghent." *Archiv fur Reformationsgeschichte-Archive for Reformation History* 105 (2014): 206-229.
- Van Bruaene, Anne-Laure. "A breakdown of civic community? Civic traditions, voluntary associations and the Ghent calvinist regime (1577-84)." In *Sociability and its discontents: Civil society, social capital, and their alternatives in late medieval and early modern Europe*, uitgegeven door Eckstein Nicholas en Terpstra Nicholas, 273-291. Turnhout: Brepols Publishers, 2010.
- Van Bruaene, Anne-Laure. "De calvinistische Republiek in Gent (1577-1584): een stedelijke samenleving onder hoogspanning." In *Protestantisme. Aspecten van de Reformatie tussen Humanisme en Verlichting*, uitgegeven door Danny Praet, 37-58. Gent: Academia Press, 2014.

- Van Bruaene, Anne-Laure. *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*. Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Vol. 22, Gent: Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, 1998.
- Van Bruaene, Anne-Laure. "Printing plays : the publication of the Ghent plays of 1539 and the reaction of the authorities." *Dutch Crossing-journal of Low Countries Studies* 24, nr. 2 (2000): 265-284.
- Van Bruaene, Anne-Laure. "Spectacle and spin for a spurned prince. Civic strategies in the entry ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)." *Journal of early modern history* 11, nr. 4-5 (2007): 263-284.
- Van Bruaene, Anne-Laure, Blondé, Bruno en Boone, Marc, eds. *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600*. Gent: Academia Press, 2016.
- Van Bruaene, Anne-Laure en Marnef, Guido. "Civic religion: gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing." In *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de lage landen, 1100-1600*, uitgegeven door Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone, 165-206. Gent: Academie Press 2016.
- van de Graft, Cornelia Catharina. *Middelnederlandsche historieliedereren*. Epe: Hooiberg, 1904.
- Van De Haar, Alisa. "Language games: The multilingual emblem book and the language question in the Low Countries." *Queeste* 19, nr. 1 (2012): 82-109.
- Van De Wiele, Johan. "De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen." *BMGN-Low Countries Historical Review* 97, nr. 1 (1982): 19-63.
- Van der Meersch, August "De Backere (Pierre) où Bacherius." In *Biographie nationale*, uitgegeven door L'Académie royale des sciences des lettres et des beaux-arts, 741-744. Brussel: Thiry-Van Buggenhoudt, 1873.
- van Dixhoorn, Arjan. "The making of a public issue in early modern Europe: the Spanish inquisition and public opinion in the Netherlands." In *Beyond the public sphere. Opinions, publics, spaces in early modern Europe*, uitgegeven door Rospocher Massimo, 249-270. Bologna: Il Mulino and Duncker & Humboldt, 2012.
- Van Gassen, Tineke "Het documentaire geheugen van een middeleeuwse grootstad: ontwikkeling en betekenis van de Gentse archieven: te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde." PhD diss., Universiteit Gent, 2017.
- van Leeuwen, Jacqueline. "Het decor van een machtswissel. Ruimtegebruik bij de Gentse wetsvernieuwing in de vijftiende eeuw." *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 57 (2003): 47-70.
- van Leeuwen, Jacqueline. "Over slapscheten en levereters. Pamfletten en strooibriefjes in de laatmiddeleeuwse Vlaamse stad." *MADOC* 18, nr. 2 (2004): 77-85.
- van Leeuwen, Jacqueline. "Ritueel en publiek: De rol van de toeschouwers bij de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper in de vijftiende eeuw." *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 117, nr. 3 (2004): 321-337.
- van Leeuwen, Jacqueline. "Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)" *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 6 (2003): 112-160.
- Van Nierop, Henk. "'And ye shall hear of wars and rumours of wars" Rumour and the revolt of the Netherlands ". In *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands : essays in honour of Alastair Duke*, uitgegeven door Judith Pollmann en Andrew Spicer, 69-86. Leiden: Brill, 2007.
- van Orden, Kate en Chartier, Roger. *Music and the cultures of print*. New York: Garland, 2000.
- Van Tyghem, Frieda. *Het stadhuis van Gent: voorgeschiedenis, bouwgeschiedenis, veranderingswerken, restauraties, beschrijving, stijlanalyse*. Brussel: Koninklijke academie voor wetenschappen, 1978.

- Van Veen, Miriam. "Religieus schermvechten. Dopers-Gereformeerde Disputaties in de zestiende eeuw." In *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, uitgegeven door Violet Soen en Paul Knevel, 83-96. Herzagenrath: Shaker publishing, 2014.
- Vander Haeghen, Ferdinand. *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais: extrait de la Bibliotheca Belgica ou Bibliographie générale des Pays-Bas*. Den Haag: Nijhoff, 1890.
- Vander Haeghen, Ferdinand. *Bibliographie Gantoise: recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand: 1483-1850*. Gent: Vander Haeghen, 1858.
- Veldhorst, Natascha. "Pharmacy for the body and soul: Dutch songbooks in the seventeenth century." *Early Music History* 27 (2008): 217-285.
- Velghe, Valentijn. "De weerspiegeling van de politieke, religieuze en financiële cultuur in gedrukte pamfletten te Gent ten tijde van het Calvinistische bewind (1577-1584)." Masterproef, Universiteit Gent, 2014.
- Verfaillie, Joke. *Au Coeur de la Cour : de griffie en de griffiers van de Raad van Vlaanderen, een bijdrage tot de geschiedenis van instellingen, ambtenaren en archiefvorming tijdens het ancien régime (1386-1795)*. Gent: Skribis, 2017.
- Verheyden, Alphonse L. E. *Het Gentsche martyrologium*. Brugge: De Tempel, 1945.
- Visser, Piet. "Het bedrieglijk onbewogen bestaan van brieven. Een editorische vergelijking tussen de geschreven en de gedrukte martelaarsteksten van Jeronimus en Lysken Segers." *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 29 (2003): 65-87.
- Visser, Piet. "Mennonites and Doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700." In *A companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700*, uitgegeven door James Stayer en John Roth, 299-345. Leiden: Brill, 2006.
- Waite, Gary K. *Eradicating the devil's minions : Anabaptists and witches in Reformation Europe, 1525-1600*. Toronto: University of Toronto Press, 2007.
- Waite, Gary K. *Reformers on Stage: Popular drama and religious propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556*. Toronto: University of Toronto Press, 2000.
- Walsham, Alexandra. "Preaching without speaking: script, print and religious dissent." In *The uses of script and print, 1300-1700*, uitgegeven door Alexandra Walsham en J.C. Crick, 211-234. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Walsham, Alexandra en Crick, Julia. "Introduction: Script, print, and history ". In *The Uses of Script and Print, 1300-1700*, uitgegeven door Alexandra Walsham en Julia Crick, 1-20. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Williamson, Philip. "State prayers, fasts and thanksgivings: Public worship in Britain 1830—1897." *Past & Present* 200, nr. 1 (2008): 121-174.
- Wolf, Werner. "Intermediality revisited. Reflections on word and music relations in the context of a general typology of intermediality." In *Word and music studies. Essays in honor of Steven Paul Scher and on cultural identity and the musical stage*, uitgegeven door Suzanne M. Lodato, Suzanne Aspden en Walter Bernhart, 13-34. Amsterdam: Rodopi, 2002.
- Wolf, Werner. *The musicalization of fiction : a study in the theory and history of intermediality*. Amsterdam: Rodopi, 1999.
- Wolf, Werner. "Towards a functional analysis of intermediality. The case of twentieth-century musicalized fiction." In *Cultural functions of intermedial exploration*, uitgegeven door Erik Hedling en Ulla-Britta Lagerroth, 15-38. Amsterdam: Rodopi, 2002.
- Woltjer, Juliaan. "Political moderates and religious moderates in the revolt of the Netherlands." In *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands, 1555-1585*, uitgegeven door Philip Benedict, 185-200. Amsterdam: Royal Netherlands academy of arts and sciences, 1999.

- Zijlstra, Samme. *Om de ware gemeente en de oude gronden: geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675*. Hilversum: Verloren, 2000.
- Zim, Rivkah. "Writing behind bars: Literary contexts and the authority of carceral experience." *Huntington Library Quarterly* 72, nr. 2 (2009): 291-311.
- Zorzin, Alejandro. "Reformation publishing and anabaptist propaganda: Two contrasting communication strategies for the spread of the Anabaptist message in the early days of the Swiss brethren." *Mennonite Quarterly Review* 82 (2008): 503-516.

